საქართველოს
საგარეო საქმეთა სამინისტროს საგამომცემლობა

ირინა მეუნარგია

საქართველოს საგარეო საქმეთა ეროვნული ინსტიტუტი

ლავრენტი ბერია

მასალები ბ. დოკუმენტები
სოლ. ყაზიხვილის
რედაქციით

ტექნიკა და ფრონტი
თ ბ ი ლ ი ს ი
1939

პ/მგ. რედაქტორი—ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა
მხატვარი ლ. ა ვ ა ლ ი ა ნ ი
კორექტორი—
გამომმშვები— } ფ. ჯ ა ყ ე ლ ი
გადაეცა წარმოებას 16/II—1939 წ.
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 25/IV—39
მთავლიტის № 2128
შეკვეთა № 213
ტირაჟი—3000
ზომა წიგნისა 5×8 კვ.
ქაღალდი 70×108

გამ-ბა „ტექნიკა და შრომა"-ს სტამბა, ფურცელაძის ქ. № 5

წინასიტყვა

წინამდებარე წიგნის ავტორი მე-19 საუკ. მეორე ნახევრის ცნობილი მწერალი ი ო ნ ა მ ე უ ნ ა რ გ ი ა (1852—1919) ამ შემთხვევაშიც, როცა ის სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელ პერიოდს და მთავრის დ ა ვ ი თ დ ა დ ი ა ნ ი ს ცხოვრებასა და მოღვაწეობას აგვიწერს, მწერლობაში თავის ჩვეულ პოზიციაზე დგას.

აქაც მას ახასიათებს ის თავისებური მეთოდი ბიოგრაფიის შედგენისა, წერის მანერა და სტილი, როგორსაც ის მწერალთა ცხოვრების აღწერისას მიმართავდა.

მაგრამ, რამდენად დავით დადიანი არ იყო ლიტერატურული ფიგურა, არამედ იყო მსხვილი ფეოდალი-მფლობელი გარკვეული ტერიტორიისა, მთავარი და მსგავსი მეფისა, რომელიც „მეფურის მზრუნველობით იღწვოდა“ თავისი ხალხისა და ქვეყნისათვის, ამდენად აღნიშნული შრომა ბიოგრაფიულ ცნობებთან ერთად უფრო აშუქებს სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდის ისტორიულ ამბებს—ლევან დადიანის მთავრობიდან, ან „დადიობიდან“ (როგორც მეგრელები იტყვიან), ვიდრე დავით დადიანის გარდაცვალებამდე, ე. ი. 1830-იან წლებიდან მოყოლებული 1853 წლამდე.

ამგვარად აღნიშნულ თარიღებს შორის ი. მეუნარგია ამ ნარკვევში უფრო სამეგრელოს ისტორიკოსია, ვიდრე მთავრის ბიოგრაფი—ცხოვრების აღმწერი. იგი დოკუმენტალურად, მასალების დაგროვების გზით აშუქებს სამეგრელოს ისტორიის ამ პერიოდის სხვადასხვა საკითხს.

ამიტომ ი. მ ე უ ნ ა რ გ ი ა ს ეს შრომა მნიშვნელოვანი წყაროა ფეოდალურ-ბატონყმური სამეგრელოს უკანასკნელი პერიოდის შესასწავლად და ამასთანავე ლიტერატურული ღირებულების მქონეც; ამ წიგნის მანძილზე ვხვდებით ჩვენი მწერლობისათვის ცნობილ ფიგურებს, მათი მოქმედების—ცხოვრებისა და მოღვაწეობის მნიშვნელოვან მომენტებს.

მონოგრაფია ეხება სამეგრელოს სამთავროს სწორედ იმ პერიოდს, როცა ბატონყმური წყობილება გრძნობდა რა თავის აღსას-

რულის მოახლოვებას, უკანასკნელ გაბრძოლებაში იყო, განახლებას ცდილობდა ახალი, ვითომდა რეფორმისტი და „განათლებული“ მთავრის მტკიცე ხელმძღვანელობით. მაგრამ ეს „რეფორმები“ სრულიად გასაგები მიზეზებისა გამო მიზანს ვერ აღწევდა.

სწორია ავტორი, როცა წერს, რომ „დავითი იყო სამეგრელოს პირველი მთავარი, ნანახი და ნაკითხი, შედარებით კარგად განათლებული“-ო და...„ რეფორმის გზაზე დამდგარს, დავითს უნდოდა მისი ახალი მმართველობა ყველაფერს დასჩენოდა“-ო... მაგრამ იმაში კი ვერ დავეთანხმებით, როცა ის ცდილობს დავით დადიანი დაახასიათოს, როგორც კარგი მმართველი, თავის ერისათვის საყვარელი და, კერძოდ, ხალხისათვის კეთილმოამაგე; ამის წინააღმდეგ თვითონ ავტორის მიერ, ამ წიგნში თავმოყრილი ფაქტები მეტყველებს.

რა რეფორმა ჩაატარა ამ, მაშინდელ „პეტერბურგში განათლებულმა,“ „ევროპაში ნამყოფმა“ სამეგრელოს დიდმა ფეოდალმა?

. . . „გაათავისუფლა მებატონეთა მონობიდამ სამღვდელოება, აღკრძალა კაცის სულის გაყიდვა ს ა მ თ ა ვ რ ო ს გ ა რ ე შ ე (ხაზი ჩემია—ს. ც.).

„აღკრძალა გლეხების დატყვევება და გალაბვა მებატონეთაგან“... „გზები და არხები გაიყვანა“ . . . „ძიწის მეურნეობას და ვაჭრობას ხელი მიჰყო“ . . . „სასამართლო და ადმინისტრაცია ფეხზე დააყენა“. . . . და სხვა ამგვარნი.

მართლაც, ამ წიგნის ცალკე თავებიდან ვტყობილობთ, რომ დავითი ცდილობს გაატაროს ეს თავისი რეფორმები, იგი ხელს უწყობს ვაჭრობას, აარსებს საწარმოებს, აშენებს პლანტაციებს, აწყობს ბაზრობას, აგებს ფაბრიკას და სხვა.

თითქოს გვეჩვენება,—ეს ფეოდალი ხელს უწყობს სამეგრელოში კაპიტალიზმის განვითარებას და რაღაც წინააღმდეგობას ვხედავთ, მაგრამ თუ ჩავუკვირდებით, ნამდვილად ასეც უნდა მოქცეულიყო ის მთავარი, რომლის პაპამ, გრიგოლ დადიანმა, პირველად 1803 წ. უკვე მიიღო რუსეთის ქვეშევრდომობა განსაზღვრული ინვენსტიტურით; მამამ,—ლევანმა,—კი თავის მთავრობის პერიოდში უფრო გააფართოვა და მეტი გზა მისცა რუსეთის ცარიზმის დამყარებას, ხოლო დავით დადიანი, თვითონ რუსეთში განათლება მიღებული და ევროპაში ნამყოფი, უფრო მკაფიოდ ხედავდა, თუ საითკენ მიიმართებოდა სამეგრელოს ისტორიის ახალი გეზი, ხედავდა იმასაც, თუ როგორ

უბერავდა რუსეთის ცარიზმის სუსხიანი ქარი ჩრდილოდან სამხრეთისაკენ და კარგად ამჩნევდა იმასაც, თუ ამასთანავე ერთად, როგორ იკიდებდა ფეხს ნორჩი ბურჟუაზია.

მაშასადამე, საჭირო იყო ალღოს აღება მომენტისადმი, პოლიტიკური სიტუაციის განსჭვრეტა, მობერილი ქარის დაყნოსვა და ისე მოქმედება, რომ ხელისუფლება არ დაცემულიყო, ე. ი. საჭირო იყო არსებულის შენარჩუნება, მთავრობის—„დადიობის“ [1] არ დაკარგვა,

დავით დადიანის მოქმედებაც თავიდანვე ამ გზით წარიმართა, მისი ყოველი რეფორმა ამ საფუძველზე იყო აღმოცენებული, მაგრამ ზოგიერთი თითქოს ნაადრევიც გამოდგა. ახალ ნერგს საამისო ნიადაგი ვერ ხვდებოდა, მისი მოვლა და გაფურჩქვნა მეტ საშუალებას ითხოვდა, ვიდრე მთავრის განკარგულებაში არსებობდა.

ამავე წიგნში გამოქვეყნებულ დოკუმენტებიდან ვხედავთ, რეფორმირებულ სამთავროს და მთავრის სასახლის გაზრდილ მოთხოვნილებას არ ყოფნის მის განკარგულებაში არსებული წყარო, არ ყოფნის შემოსავალი. საჭირო შეიქნა შემოსავლის გაზრდა, რაც ცხადია, როგორც მოსალოდნელი იყო, გლეხობაზე გადასახადების გადიდებით მოხდა. დავით დადიანმა მარტო სამთავრო, ე. ი. საკუთარ გლეხებს როდი აკმარა გადასახადების გადიდება,—საბატონო და საეკლესიო გლეხობაშიც შეიჭრა, მათაც დაადვა სხვადასხვა სახის გადასახადი და ამ გზით სამთავრო შემოსავალი გაზარდა.

ამრიგად, მთელი ეს „რეფორმა“ გლეხობის ათკეცი დაბეგვრის ხარჯზე ტარდებოდა და თქმა იმისა, რომ დავით დადიანი „კარგი მთავარი“ იყო ხალხისათვისო, ამ ხალხში მხოლოდ სასახლის ხალხი უნდა ვიგულისხმოთ და არა მასა, გლეხობა.

გლეხობის მდგომარეობა, პირიქით, უფრო გაუარესდა, მაგ., თუ ოცი ძველი ბეგარა აწუხებდა მას, ოცი—ახალი კიდევ შეემატა, თუ თავისი უშუალო ბატონი—თავადი, თუ აზნაური ვით მაჯლაჯუნა აწვა კისერზე, მთავარმაც დაადგა განსაკუთრებული და და მძიმე უღელი. გლეხმა არ იცოდა, რომელ ერთს უნდა გამკლავებოდა და ამგვარად, ნიადაგი უმზადდებოდა სამეგრელოს გლეხო-

---

[1] „დადია“, „დადიობა“ (დადიანობა) თანამდებობა იყო და არა გვარი. სამეგრელოს უკანასკნელი მთავრები (დადიანები) ჩიქვანთა გვარიდან იყვნენ. ამის შესახებ იხ. ამ წიგნის 164 გვ.

ბის იმ ცნობილ აჯანყებას, რომელმაც თავი იჩინა 1857 წელს მჭედელ უტუ მიქას და უტუია თოდუას მეთაურობით.

ამ მხრივ, საინტერესოა თვით ი. მეუნარგიას შემდეგი განმარტებაც, რომელსაც იგი მთავრის სახლთუხუცესი დათა ჩიქვანის გადმოცემით გვაცნობს (იხ. თავი — „სამთავროს შემოსავალ-გასავალი“ გვ. 86): „დავითს ისეთი კარგი მრჩევლები ყავდა, როგორიც იყვნენ ალექსანდრე ჭავჭავაძე, ივანე და გიორგი მუხრან-ბატონები, ბარონ-ნიკოლაი და ვასილ ბებუთოვი (ხაზი ჩემია—ს. ც.) და იმათგან იცოდა, რომ სამეგრელოს სამთავრო დიდხანს არ დარჩებოდა დამოუკიდებელ სამთავროდ, რომ საბოლოოდ ამას და მის შვილებს მარტო ის დარჩებოდა, რაც ექნებოდა ხელში სამეგრელოს სამთავროს გაუქმების დროს და ამის გამო დავითმა მამულის და სხვა ქონების შეძენას მაგრად მიჰყო ხელიო“... და შემდეგ,—განმარტავს ავტორი,—მთავრის ასეთი სამეურნეო პოლიტიკა უკმაყოფილებას იწვევდა, როგორც გლეხურ, ისე მაღალ წრეებშიც, რამაც ხელი შეუწყო აჯანყების დაჩქარებასო.

ამ აჯანყების დაჩქარებამ კი დააჩქარა პროცესი სამეგრელოს სამთავროს ავტონომიურობის გაუქმებისაც. არც ამით მოსვლია გლეხობას რაიმე გაუმჯობესება. თავად-აზნაურობა ადვილად შეურიგდა რუსეთის თვითმპყრობელობას, როგორც მისი კლასობრივი ინტერესის გამომხატველი ელემენტი. თავდაპირველად ვითომ „ეროვნულ დამოუკიდებლობისათვის“ მებრძოლი „ბრწყინვალე წოდება“ საბოლოოდ რუსეთის ცარიზმის დამყარების ბურჯი გახდა, რამაც შემდეგში ყმა გლეხის ორმაგი ექსპლოატაცია გამოიწვია. ეს ექსპლოატაცია სხვა ფორმებში ბატონყმობის გაუქმების შემდეგაც გაგრძელდა. უმიწაწყლოდ განთავისუფლებული გლეხობა ფაქტიურად მემამულის მონა იყო. სამეგრელოს სინამდვილეში, — ყველაზე დიდი მემამულის — სამეგრელოს ყოფ. მთავრისა და მის ჩამომავალთა. მაგ. წინამდებარე წიგნის მე-63 გვ., საცა ავტორი სალხინოს სასახლის შესახებ წერს, რომ „დრონი იცვალნენ და ლხინის სასახლე შეიქნა შრომის სასახლედ, ცენტრად სალიპარტიანოს მეურნეობისა და მრეწველობისა“—ეხება მხოლოდ დავ. დადიანის სიძის აშ. მიურატის კერძო მეურნეობას. ფრაზა „შრომის სასახლე“ თანამედროვე შინაარსით არ უნდა იქნას გაგებული. ის იყო სასახლე გლეხთა მასების უმაგალითო ექსპლოატაციისა ახალ

ფორმებში. იქ დაღვრილი ოფლისა და შრომის პროდუქცია შეადგენდა საფრანგეთიდან გადმოხვეწილ პრინც ა.შ. მიურატის საკუთრებას და არა საზოგადოებისას. იქ, შრომა და „შრომის სასახლე“ არ იყო თავისუფალი. მიურატიმ, რომელმაც მოაწყო კულტურული მეურნეობა სამეგრელოში, გარდა ყველეფისა ვერაფერი შესძინა ბატონყმობიდან უკვე განთავისუფლებულ გლეხურ მეურნეობას. მის ექსპლოატაციას მხოლოდ ოქტომბრის რევოლუციამ მოუღო ბოლო. მანამდე მომხდარი გლეხთა აჯანყებანი საბოლოო მიზანს ვერ აღწევდნენ. და ეს იმიტომ, რომ მათ არ ხელმძღვანელობდა მუშათა კლასი, თუმცა ამ აფეთქებათ მაინც ჰქონდათ მნიშვნელობა. „ამ ხალხის გამოსვლებში—ამბობს ამხანაგი ს ტ ა ლ ი ნ ი — ჩვენ ვხედავდით ჩაგრულ კლასების სტიქიური აღშფოთების, ფეოდალური ჩაგვრის წინააღმდეგ გლეხობის სტიქიური აჯანყების გამოხატულებას“-ო (იხ. ამხანაგი ს ტ ა ლ ი ნ ი ს საუბარი გერმანელ მწერალ ემილ ლიუდვიგთან გვ. 12).

ამგვარად უდავოა, ცნობილი „უტუს ბუნტი,“—როგორც მეგრელები იტყვიან,—უკვე ისტორიაში შესული ფაქტია, რომლის ნიადაგი მომზადდა დავით დადიანის „დადიობის“ (მთავრობის) პერიოდში.

სწორედ ეს ნარკვევიც სამეგრელოს სამთავროს ამ უკანასკნელ პერიოდს გვიხატავს, ფაქტიური მასალების გადმოლაგებით; ამდენად ის ღირებულების შემცველია და შეიძლება ითქვას ერთ-ერთი საყურადღებო შრომაც აღნიშნული პერიოდის შესასწავლად, რომლისაკენ ყურადღება გაამახვილა უკანასკნელ ხანებში არა მარტო ამ საქმის სპეციალისტებმა, მკვლევარებმა და ისტორიკოსებმა, არამედ ჩვენმა მხატვრულმა ლიტერატურამაც: არა ერთი და ორი საბჭოთა მწერალი მუშაობს დღეს ამ ცნობილ აჯანყების თემაზე ლიტერატურის სხვადასხვა ჟანრის მომარჯვებით.

ორიოდე სიტყვა თვით ნარკვევის ტექსტის შესახებაც:

თუ რომელ წელს დაუწყია ი. მეუნარგიას ზრუნვა ამ ნარკვევის შედგენაზე დაზუსტებული არა გვაქვს, მაგრამ, როგორც ამ წიგნის შენიშვნებიდან დაინახავთ, მასალის დაგროვებას 90-იან წლებიდან შედგომია. ამ ხნის მანძილზე თანდათანობით შევსებული შრომა შემდეგ ერთბაშად დაულაგებია, თეთრად გადაუწერია და, როგორც ნარკვევის ავტოგრაფის სატიტულე გვერდიდან ჩანს, 1913 წლისათვის დასაბეჭდად გაუმზადებია[1]. თუმცა შრომა სავსებით დამთავრებული ჯერ კიდევ არ ყოფილა, რასაც ადასტურებს შემდეგი:

---

[1] როგორც ავტობიოგრაფიიდან გვაცნობებს, ავტორს აღნიშნულ ნარკვევიდან რამდენიმე თავი ლექციებად წაუკითხავს ზუგდიდში.

1. წიგნში რუსულსა და ფრანგულ ენებზე მოყვანილი მასალების, დოკუმენტებისა და ციტატების არც ერთ ტექსტს თარგმანი არ ქონდა. ჩვენ აღნიშნულ დოკუმენტების წიგნში თარგმანით მოცემა ვარჩიეთ.

2. ზოგიერთ თავს აკლია საჭირო საბუთებიც, მაგ.:

ა) მე-3 თავს—„ტახტზე ასვლა", აკლია—მთავრის ინვენსტიტურა, გრამოტა უფლება-მოვალეობის შესახებ, რომლის ჩამატებას ავტორი ფიქრობდა, როცა ასე წერდა: „აი თვით ეს ღრამოტა, რომლის დედანი ინახება დღეს სამეგრელოს თავადის კაბინეტში"-ო, რისთვისაც პირადად გახლდით სამეგრელოს მთავრისეულ ყოფ. სასახლეში—ამჟამად სამეგრელოს მუზეუმში, საცა დაცულია მთავრის კაბინეტი და არქივი, მაგრამ აღნიშნული ინვენსტიტურა ჯერჯეროობით არ აღმოჩნდა.

ბ) მე-4 თავს „კანცელარია"-ს აკლია ბეჭედი და მთავრის ხელის მოწერა, როგორც ავტორი გვაცნობს თავისივე მინაწერით;

გ) მე-5 თავში „საქმეთა აღნუსხვა", სადაც ლაპარაკია: „ბერძნებს დადიანის კაცებმა ფოთამდე მისდიეს"-ო, ქვევით ნახევარი გვერდი მთლიანად ცარიელია და აქვს ასეთი მინაწერი; „აქ უნდა ჩაუმატო характер.... მაგრამ არაფერია ჩამატებული.

დ) ამავე თავში, სადაც ბაკიჩია გეგელიას ვირზე შესმაზეა ლაპარაკი, გვერდზე ასეთი მინაწერი აქვს: „Удобно ли?" მაგრამ ეს ადგილი რაკი ავტორს ხელუხლებლად აქვს დატოვებული ტექსტში, ჩვენც ასევე დავტოვეთ.

ე) მე-6 თავს ასეთი მინაწერი აქვს: „არ არის გათავებული" და თუ რა უნდა ჩამატებოდა, მითითებული არ არის. საერთოდ ეს თავი დაუმუშავებლად დალაგებული მასალების კრებაა.

ვ) მე-10 თავს—„მიწის მეურნეობა"—მიწერილი აქვს: „ოჯალეზზე ცალკე ვილაპარაკებ".

ზ) მე-12 თავის მინაწერია „ბაჩილაა", მაგრამ არ ჩანს თუ რა უნდა ეთქვა ბაჩილაზე. გადმოცემა კი ასეთია: ბაჩილაა (გვარია), რომელიღაც ბატონმა, ცხადია ძალზე დაჩაგრა და დადიანთან საჩივლელად წავიდა, მაგრამ, რაკი შეიტყო, რომ დ ა დ ი ა გორდს[1] იყო წასული და მალე გამოივლისო ამ გზაზე დაიჩოქა შესახვედრად. მაგრამ, დახეთ, ბაჩილაას ბედს, განებივრე-

---

[1] იხ. ამ წიგნის გვ. 60

ბული მთავარი დიდხანს დარჩა აგარაკზე და, როცა დაბრუნდა მაშინაც სხვა გზით წამოვიდა, ხოლო ამ ხნის განმავლობაში ბაჩილაა გზაზე იყო დაჩოქილიო—ამბობს ხალხური ზეპირგადმოცემა. სამეგრელოში დღესაც გავრცელებულია ასეთი ანდაზა: „დადიანი გამოივლისო და ბაჩილაა გზაზე იყო დაჩოქილიო“ (დადია მიკურსია დო ბაჩილა შარას გილაჩოქუდუა); ალბათ, ამის ჩამატება თუ უნდოდა ავტორს.

თ) ამავე თავში, სადაც სამეგრელოს ცნობილ ქურდებზეა ლაპარაკი, გვერდით მიწერილია: „Удобно ли печатать?“ ხოლო თვით ტექსტი ხელუხლებელია, რომელსაც ასევე ვსტოვებთ;

ი) მე-13 თავის—„სასამართლოს“-ს მინაწერებია: ამტკიცებდა ვინმე თუ არა. უზენ. საქმ. გადავხედო თუ არა ქუთაისში. ქვატახტი. „რუხის ბრძოლა“. „დავუმატო, თურმანიძე“? და სხვ.

კ) „დავით დადიანი მწიგნობარი“ თითქოს ცალკე თავად არის გამოყოფილი, მაგრამ მე-14 თავის „განათლების“ ნაწილად შეგვაქვს, იგი მისი ორგანული ნაწილია და ამავე დროს თვით ავტორის მიერ ჩამოთვლილ თაურებში (ავტოგრაფში) ცალკე არ არის დასახელებული. აგრეთვე „დავით დადიანი შინაურობაში“, რომლის ტექსტიც არაა გადათეთრებული და დაზიანებისა გამო ამოკითხვაც ძლიერ გაგვიძნელდა, ამავე თავში შევიტანეთ, როგორც ერთერთი ნაწილი; სხვაგან, მისთვის ავტორს ადგილი არ ჰქონდა ნაჩვენები; აგრეთვე დაზუსტებული არა აქვს ავტორს ცნობა დავ. დადიანის ძიძის, მაიკოს, ივანე ორზოლიას ცოლის შესახებ.

ლ) მე-15 თავის მინაწერია: „ბობოხიძის სახელი, „მეტრიჩესკები“ როდის? დავით დადიანის დროს შედგენილი დეპუტ. სობრ. მოვითხოვო“,—შესრულებული არ არის. ამავე თავში, სადაც ლაპარაკია აზ5. ანდრია ხუხუნის თხოვნაზე, გვერდით მიწერილია: „Удобно ли?“ ტექსტი კი ხელუხლებლად დატოვებულია, ჩვენც ასევე ვიქცევით.

მ) მე-16 თავში:—„ჩასამატია: ქალაქები როდის გაშენდა, ფაღავას ქალი, როზმორდუკზე უფრო ვრცლად. ლამბერტი. უმთავრესად ბაზრობა იმართება სექტემბრის პირველ კვირას წიფურიას, ილორში, ბედიაში, კორცხელში“ და სხვ.

3. ამგვარად, რიგი კითხვებისა და შენიშვნებისა ავტორს ამოუწურავი და გაუშუქებელი დარჩა, მაგრამ ეს კითხვები იმდენად წვრილმანი და ზოგიერთიც ადვილმისახვედრია, რომ მათი გაუშუ-

ქებლობით ნარკვევის მნიშვნელობა, როგორც მასალების კრებისა, ოდნავადაც არ მცირდება.

ტექსტი, გარდა თითო-ოროლა უსწორო გამოთქმისა უცვლელად დავტოვეთ; იგი აღდგენილია პირვანდელი სახით – ავტორის სტილისა და მართლწერის დაცვით. შესწორება შეგვაქვს თვითონ წიგნის სახელწოდებაში. პირვანდელი ვარიანტი, ე. ი. ავტოგრაფზე დაწერილი სათაური „დ ა ვ ი თ დ ა დ ი ა ნ ი დ ა მ ი ს ი დ რ ო“-ს ნაცვლად, ისტორიულ სინამდვილეს უფრო შეესაბამება ამ ნარკვევს ვუწოდოთ: სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და დავით დადიანი“, რომლის გასამართლებულ არგუმენტაციაზე ზევით მოგახსენეთ.

დასასრულ, ამ წიგნის გამოცემის შესახებაც. ეს აზრი დაიბადა ავტორის გარდაცვალების 15 წლის თავზე (1934 წ.), როცა მის არქივში დაცულ დაუბეჭდავ შრომათა გამოქვეყნებას შევუდექით, მაგრამ ჩვენგან დამოუკიდებელ მიზეზებისა გამო მისი გამოქვეყნება დღემდე ვერ მოხერხდა. ნარკვევის გამოცემა იკისრა საქ. სსრ სამხარეთმცოდნეო საზოგადოებამ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებ.

მუშაობაში პრაქტიკული დახმარებისა და ყოველმხრივ ხელისშეწყობისათვის უღრმეს მადლობას მოვახსენებ საქართველოს- სამხარეთმცოდნეო საზოგადოების სწავლულ მდივანს ს ე რ გ ი მ ა კ ა ლ ა თ ი ა ს და აგრეთვე ზ უ გ დ ი დ ი ს სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის მუშაკებს რამდენიმე სურათის მოწოდებისა და ზოგიერთი მასალის დაზუსტებაში დახმარების გაწევისათვის.

მადლობას ვუძღვნი აგრეთვე პატივცემულ მწერალს თ ე დ ო ს ა ხ ო კ ი ა ს, ნარკვევში მოქცეულ ზოგიერთი დოკუმენტის თარგმანის შესრულებისათვის.

წიგნს დამატების სახით დავურთე ი. მეუნარგიას არქივიდან ამოღებული, რამდენიმე გამოუქვეყნებელი მასალა, რომელსაც ნათესავური კავშირი აქვს ამ ნარკვევთან და დაგროვილია მის დამუშავების პერიოდში. დავუმატე აგრეთვე საკუთარ სახელთა საძიებელი.

ს ო ლ. ც ა ი შ ვ ი ლ ი

1939 წ. 25 თებერვალი
ტფილისი.

* * *

Автор книги — „Последний период мегрельского княжества и Давид Дадиани“—Иона Меунаргия (1852—1919) в грузинской литературе известен, как биограф-исследователь. Им составлены биографические очерки целого ряда грузинских общественных деятелей и писателей.

В предлагаемом вниманию читателей труде, который является описанием жизни и деятельности последнего владетеля Мегрелии Давида Дадиани, мастерски обрисовано социально-политическое и экономическое положение Мегрелии первой половины XIX века.

Давид Дадиани (1812—1853) был последним владетелем Мегрелии. Находясь под покровительством царской России, он старался разными реформами проводимыми в области внутренней жизни подвластного ему народа, сохранить и укрепить свои права владетеля.

В истории Мегрелии это был политически весьма острый и трудный период, когда царское самодержавие с целью захвата Черноморского побережья держалось агресивной политики в отношении Турции и заодно, разными дипломатическими

путями старалось присоединить к себе владения Мегрелии, Гурии и Абхазии, а затем вовсе упразднить их независимость.

Появление русского и иностранного капитала в XIX веке—поколебало устои крепостничества в Мегрелии, и вызвало социальное движение среди крестьянства.

В таких сложных политических и социальных условиях пришлось стать владетелем Мегрелии Давиду Дадиани, который мечтал о том, чтобы разными реформами начать „европеизацию" своего края. Однако, в условиях крепостнической и экономически отсталой Мегрелии, осуществить эту мечту оказалось невозможным.

Существующие доходы не могли удовлетворить возросшия требования владетеля. В крае слабо были развиты производство и торговля.

Обедневший владетель, с целью повышения своих доходов, принялся за увеличение податей взимаемых с крестьян.

В результате увеличения податей, правда возросли и его доходы, но благодаря этим „реформам" экономическое положение народа постепенно ухудшалось и политика владетеля вызывала сильное недовольство крестьян. Это в свою очередь готовило почву известному возстанию, которое под руководством кузнеца Уту Микава началось в 1857 году в Мегрелии.

Очерк Иона Меунарпия касается именно этого периода. Автор, на фоне биографии Давида

Дадиани, развертывает картину социально-политического состояния тогдашней Мегрелии.

Давид еще при жизни отца своего Левана был возведен в наследники престола.

В данном очерке Меунаргия, предметом описания является период продолжающийся с момента княжения Левана Дадиани до смерти Давида Дадиани, т. е. с 1830 до 1853 года.

В труде Меунаргия собраны весьма ценные документы: письма, воспоминания современников, предания и т. д., которые играют огромную роль в деле освещения отдельных моментов описанного автором периода.

Благодаря этому, очерк в целом является важным источником, как в смысле изучения феодальной Мегрелии, также с точки зрения ознакомления с деятельностью некоторых исторических личностей.

Рассказы некоторых современников, легшие в основу этого труда, принадлежат авторству таких лиц—каким был отец самого Иона Меунаргия, Михаил—бывший придворный священник владетеля Мегрелии, а затем протоиерей Цаишского кафедрального монастыря, человек пользующийся большим авторитетом и почетом среди населения.

Как это было указано выше, в очерке описан тот период, когда крепостной строй в Мегрелии был обречен на гибель и в лице „реформатора“ Давида Дадиани, он последний раз пытался „обновить“ и на некоторое время укрепить себя.

Но предрешенная историей гибель оказалась неминуемой и независимое существование княжества подходило к концу.

Как видно из документов, Меунаргия работу над этим очерком начал в 90-х годах прошлого столетия и закончил ее в 1913 году. Издать же его стало возможным в наше время, при советской власти, когда особое внимание уделяется изучению исторического прошлого наших народов, а вместе с этим также изданию материалов и документов исторического характера.

Приношу благодарность Краеведческому Обществу Грузинской ССР, которое взяло на себя ответственность за редактирование и издание этого очерка.

С. Цаишвили

საფეგრძელოს საფთავრო
უკანასკნელი პერიოდი
და
დავით დადიანი

I

დავით დადიანის დაბადება—მისი გაგზავნა აღსაზრდელად ქუთაისს და თბილისს. სამეგრელოს მემკვიდრედ დამტკიცება. დავით მოურავთა-ზედა მოურავი. სამეგრელოს არევ-დარევა.

დავით დადიანი დაიბადა 26 იანვარს 1813 წ. სოფელ ჭაქვინჯის ციხის მახლობლად, საცა მამა მისს, მთავარ ლევან დადიანს ქონდა უბრალო ოდა, რომლის ბუხარი დღემდე ზეზე იყო. 26 იანვარი დავით აღმაშენებლის დღე არის და მთავრის ოჯახი ამ დღეს ამას შემდეგ ყოველ-წლივ დღესასწაულობდა. გრიგოლ დადიანმა მიამბო: „დავითის მიმრქმელი იყო ცაიშელი მიტროპოლიტი გრიგოლი, ლალა—პეპუ ჩიჩუა და ძიძა—როგორც მეგრელს ამის უთქმელობა არ მარგია—ივანე ორზოლიას ცოლი მაიკო.

რომ წამოიზარდა დავითი, ლევან დადიანმა სამეგრელოს მომავალი მთავარი გაგზავნა ქუთაისს, საცა მას ჰყავდა დიდ-ძალი ნათესავობა დედის მხრით (დედა მისი, დედოფალი მართა იყო თავადის ზურაბ წერეთლის ასული). აქვე ეგულვებოდა დადიანს დავითის მფარველად იმერეთისა და გურია-სამეგრელოს მმართველი თავადი ვასილ ბებუთოვი, სამთავრო სახლის დიდი მეგობარი, რომლის სახელს ხშირად შეხვდება კაცი წარსული საუკუნის სამეგრელოს ისტორიაში.

ბებუთოვის რჩევით, ლევან დადიანმა ითხოვა, მისი შვილები დავით და გრიგოლი მიეღოთ სასწავლებლად

პაჟების კორპუსში. მთავარ-მართებელმა გენ, ერმოლოვმა და შემდეგ პასკევიჩმა კიდეც აღძრეს ამ საგანზე საჭირო შუამდგომლობა[1], მაგრამ სანამ პაჟების კორპუსიდამ პასუხი მოვიდოდა დავითის შესახებ, არ ვიცი რაგვარად, დავითი მიღებულ იქნა კორნეტად ლეიბ-გვარდიის ყაზახების პოლკში.

როდესაც ბებუთოვი გადაიყვანეს ქუთაისიდან, ლევან დადიანმა დავითი თბილისს გაგზავნა.

აქ ახალგაზრდა მთავრის შვილს, რომელსაც ნათესაობითი კავშირი ქონდა საქართველოს სამეფო სახლთან, წრედ დაუხვდა თბილისის რჩეული საზოგადოება, ამ საზოგადოების საშუალებით დავითი დაუახლოვდა მთავარ-მართებლის ამალას და თვით მთავარ-მართებელსაც—ბარონ როზენს, — რომელმაც დავითი მოკლე ხანში თავის საგანგებო მინდობილებათა მოხელედ დანიშნა.

სხვას ვისმე დავითის ადგილზე მთელი თავისი მოცალეობა და ახალგაზრდა გულის სიმხურვალე სამსახურისათვის უნდა მიეცა ამ მაღალ წრეში, მაგრამ დავითს სამსახურისთვის ამ დროს მარტო სანახევროდ ეცალა. ის იყო სამეგრელოს სამთავროს მემკვიდრე და ამ მემკვიდრეობის მიღებაზე იმას სულ მუდამ დღე უნდა ეფიქრნა, რადგანაც მამა მისს გარდაწყვეტილი ქონდა მისსავე სიცოცხლეში გადაეცა მთავრობა დავითისათვის და თვალი სულ იმისკენ ეჭირა.

რომ არ აეცდინა დავითისათვის მთავრობა და შემდეგ თვისის სიკვდილისა ტახტის მემკვიდრეობაზე არ ამტყდარიყო ცილობა, როგორც შემდეგ კაცია დადიანის სიკვდილისა, ლევან დადიანმა 1831 წელს სთხოვა მთავარ-

---

[1]. იხ. პასკევიჩის წერილი ლევან დადიანთან, 16 აპრ. 1834 წ. Акты археографической комиссии, ტ. VII გვ. 395, 1878 წ.

მართებელს პასკევიჩს, წარედგინა მისი შვილი დავითი ხელმწიფე იმპერატორთან სამეგრელოს მთავრის მემკვიდრედ დასამტკიცებლად. ხელმწიფემ კეთილ-ინება მისი დამტკიცება ამავე წელს, რაზედაც ეცნობა ლევანს ჩერნიშევის წერილით პასკევიჩთან 27 მარტს 1831 წ. [1].

სამეგრელოს საქმეები ამ დროს თანდათან უარესად მიდიოდა. მთავარმა ლევან დადიანმა, ნადირობით და ლხინით უფრო დამაშვრალმა ვიდრე მმართველობით, რომლის სისუსტემ საქმე იქამდის მიიყვანა, რომ შიგ სამთავროში იმას ზოგიერთი პროვინციები ურჩობას უწევდნენ, დაიწყო თავისი განზრახვის სისრულეში მოყვანა და მის მემკვიდრეს მიანდო „მოურავთა-ზედა მოურავობა“ და „წინამჯდომელობა მდივანშიდ“, ე. ი. არწმუნა მას უმაღლესი ადგილი სამეგრელოს ადმინისტრაციაში და სასამართლოში. ამაზე ლევან დადიანმა აცნობა მთავარ-მართებელს ბარონ როზენს, რომელსაც სთხოვა შემოეთვალა მისთვის თუ ამ მისს განზრახვას ის სცნობდა კეთილსაიმედოდ.

ბარონ როზენმა ამის პასუხად მოსწერა მთავარს:

„დიდად გმადლობთ იმ ნდობისა და პატივისცემისათვის, რომელშიც მე თქვენ დამიმოწმეთ თქვენის განზრახვის შეტყობინებით. ვისწრაფი გაცნობო, რომ რა კი თქვენს უგანათლებულესობას სურს თქვენს შვილს, უმაღლესად დამტკიცებულს მემკვიდრედ, ამ თავითვე მიანიჭოთ მონაწილეობა მმართველობაში და აპირებთ, თქვენის ავადმყოფობის გამო, დანიშნოთ იგი მმართველად სამეგრელოისა, მოურავთა-ზედა მოურავად და მდივანბეგთა უფროსად, მე ჩემის მხრით, არაფერს ისეთს არ ვხედავ, რაც შეიძლება იქმნეს საწინააღმდეგო მთავრო-

[1] იხ. Акты арх. ком. ტ. VII გვ. 399. 1878 წ.

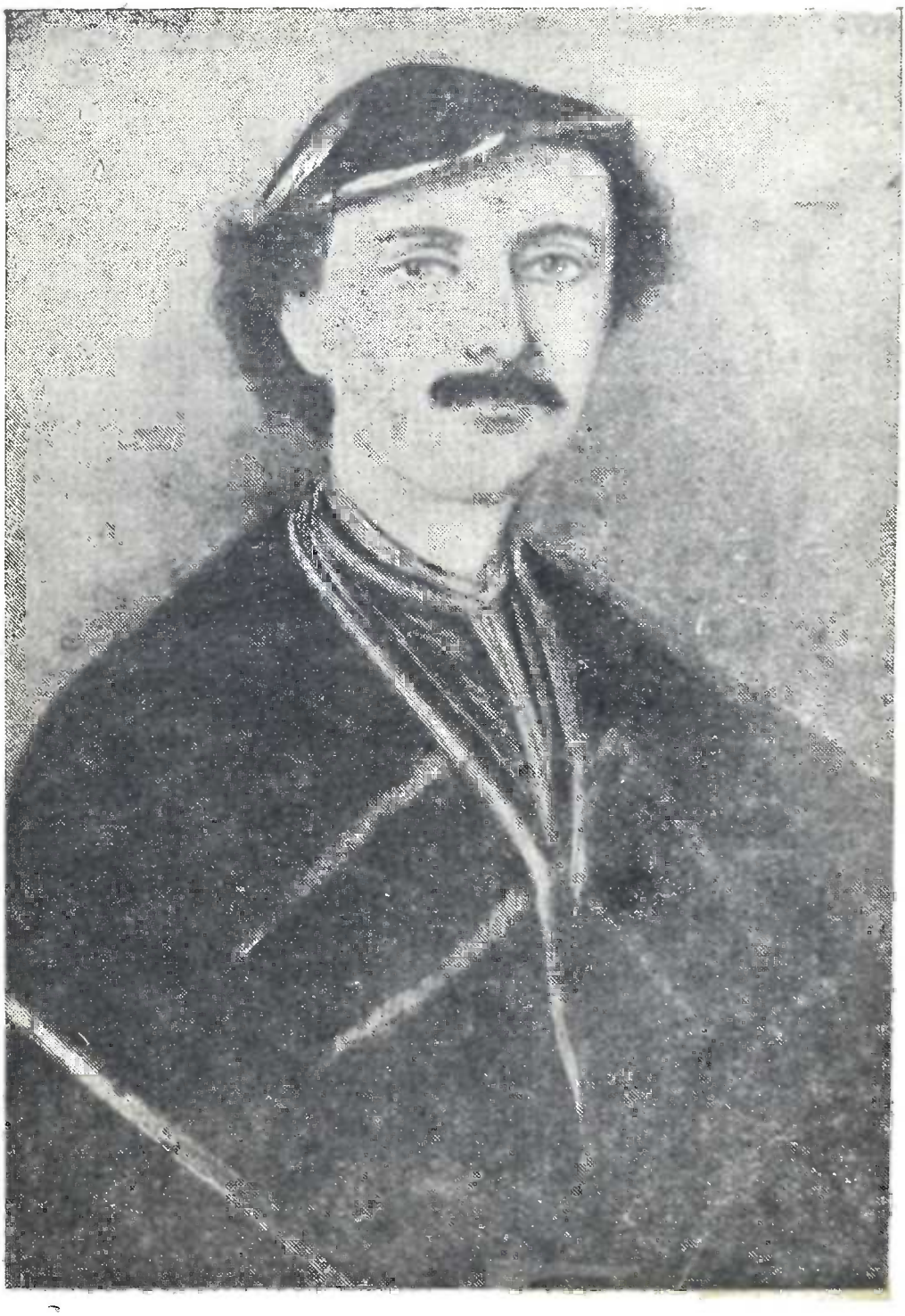

სამეგრელოს მთავარი **ლევან V დადიანი** (1804—1840—1846)

ბისა, რომ მოიყვანოთ ასრულებაში თქვენი განზრახვა, მით უმეტეს რომ ის არის უმაღლესად დამტკიცებული სამეგრელოს მემკვიდრედ. დაახლოვებით ვიცნობ თქვენს უგანათლებულესობის შვილს თავ. დავითს და სრულიად დარწმუნებული ვარ, რომ მისი კეთილი თვისებანი განუყრელად იქნებიან მასთან და თქვენგან მისდამი მინიჭებულის მოვალეობის აღსრულებით ის დაგანახებს, რომ არის ღირსეული თქვენი შვილი. რაც შეეხება იმ დარიგებას, რომელსაც თქვენ მთხოვთ მისთვის, მე არ ვხედავ საჭიროდ გაუმეორო მას ერთი და იგივე, მე მხოლოდ ვთხოვ მას გაიხსენოს ჩემნი დარიგებანი ამ სამი წლის განმავლობაში, როცა ის იყო ჩემთან, რომელთაგან უმთავრეს ის არის, რომ ვიდოდეს თქვენის უგანათლებულესობის კვალზე და ხელმძღვანელობდეს იმ კეთილგანზრახვით, რომლითაც თქვენ ყოველთვის განსხვავდებოდით წინაშე მთავრობისა“ [1].

ძლიერ ცოტა მასალები მაქვს ხელში, რომ კვალდაკვალ მივყვე დავით დადიანის ცხოვრებას იმ დღიდამ დაწყებული, როცა ის დაინიშნა, როზენის თანხმობით, მოურავთა ზედა მოურავად იმ დრომდის, როცა იმის ხელში გადავიდა სრული უფლება სამეგრელოს მართვაგამგეობისა, ე. ი. 1840 წლამდის.

სხვა მასალათა შორის მე ხელთა მაქვს ორმოციოდე ბარათი დავით დადიანისა სხვადასხვა წლებში მინაწერი თავის ძმა გრიგოლ დადიანთან. ამ წერილებიდამ სჩანს, რომ დავითმა დიდის გულსმოდგინებით მიჰყო ხელი სამეგრელოს ადმინისტრაციის და სასამართლოს ხელმძღვანელობას. „განკვირდებოდიმცა თუ სადამე გე-

[1] წერილი 24 ოკდ. 1834 № 6051, Акты арх. ком. ტ. VIII გვ. 437, 1881 წ.

დედოფალი მართა—მეუღლე ლევან დადიანისა ზურაბ წერეთლის ასული

ხილა დაუსრულებელი შრომა ჩემი“ სწერდა ის გრიგოლ დადიანს ერთს წიგნში, რომელიც არის დაწერილი 29 ტირისკონს[1] 1834 წელსა. „პასუხი ვერ მოგწერე, საყვარელო ჩემო. სხვა და სხვაებს მიზეზებს დავსდებ განსამართლებლად ჩემდა... აჰა, ძვირფასო ჩემო, მიზეზი: შეცულ-ყოფა უმრავლესთა მიერ საქმობათა და გამგეობათა, რომელიცა მერწმუნა მე ჩვენისა მშობლისაგან, რომელმანცა გარდმოანაკადა ჩემზედ უმაღლესი დარწმუნება და ღირს-მყო წოდებად განსხვავებულისა... ყურადღებით მმართებელად პროვინციების მოურავთა ზედა მოურავობა, შინაგან მენგრელიისა, წინამჯდომელობა მდივანშიდ გინა საგანმზრახვოშიდ. ესოდენი მრჩობლედი მოწყალება ჩემზედ და დარწმუნება არა ნებას მკემდენ საქმეებთაგან განშორებისა“...

ერთის წლის შრომის შემდეგ დავითი სწერს თავის ძმას:

„ვცდილობ საქმეების წარმართვას შორის რეგვენთა და ბრიყვთა გონებათა. ნუ დამგმომ აქამომდე თუ ვერა შემოვიყვანე დიადი ცვალება, ხელნი და ფეხნი შეკრულნი მაქვნ[2]“.

ამავე წელს ერთს დიდს წერილში (რომლის თავი დაკარგული არის) დავითი აუწერს თავის ძმას სამეგრელოს საქმეთა მიმდინარეობას და სხვათა შორის უჩივის მას თვისს მარტოობას სამეგრელოს მართვა-გამგეობის სარბიელზე.

„... მოურავნი ლეჩხუმისანი დაცვლილ არიან ჩემს მიერ და სხვანიცა საზოგადოდ დაწყობილება სრულიად სამეგრელოსა ზედა მალ განეცემიან. მე ფრიადსა ვალა-

---

[1] ტირისკონი, ე. ი. ნოემბერი.
[2] წერილი 13 იანვ. 1936 წ.

ლებასა შინა მყოფი, ურიცხვთა საქმეთაგან გარეშეცული ქვეყანასა მას ყანდარეთისასა, ვარ ჭმუნვარებით ჰირადპირადთა გამო საქმეთა და არ მივის მისთანა ვინმე, რომელს იგი წარვუთხრა ყოველი გრძნობილი ჩემგან საამო და სამწუხარო და მით მივსცე თავსა ჩემსა მათ მიერ ლხენა...

„ფრიადსა ვალალებასა შინა მყოფს“ ახალგაზრდა მმართველს წინ გადაეღობა სხვადასხვა დაბრკოლება. და ეს დაბრკოლება უმეტეს ნაწილად ძველის თაობისაგან მომდინარეობდა, რომლის თავხედობას დავითი ალაგმვას უპირებდა. ამათ წრეს ხანდახან თვით ლევან დადიანი უჭერდა მხარს და ამის გამო, დავითმა მოარიდა თავი მამის ურჩობას, დაუტევა სამეგრელო და ის წავიდა თბილისს 1838 წ. ზაფხულის დამლევს.

იქიდამ დავითი სწერდა მის ძმას გრიგოლს: „ნაცვლად სიამოვნებისა და ბადლობისა ღვაწლისათვის მარად შიშს (და) ლანძღვას ველარ გავუძელ. რაღა დროს აწი ჩემი ლანძღვა არის. მოვშორდი და მოვარიდე (ამათ) თავი. პარტიები მრავალი გაკეთდა ოდიშში საწინააღმდეგოდ ჩვენდა. საქმობა აღარ არის. მამულს და ადგილს (მამა) ბზესავით იცემება. მამა ჩვენს ერთ მინუტს თავის მდგომარეობაზე ვერ ნახავს ველარც სტუმარი, ველარც მასპინძელი. მე ველარ გავსძელ და გამოვიქეც“ [1].

მეორე წერილში მასთანვე ისა სწერს: „შინაურობა ჩვენი ფრიად აღრეულს მდგომარეობაშია. შემოსავალი დატაცებულ, სამართალი დადუმებულ, წესი და წყობილება აღრეულ, ვაჭრობა დაცემულ, მე ველარ შემძლე მუნ რისამე წარმართებისა დავუტევე ყოველი და ვსცხოვრებ თბილისს გოლოვინისგან პატივცემული მეტად. ორი

[1]. წერილი გრიგოლ დადიანთან 14 სექტ. 1838 წ.

რაიმე გარემზომი წინამიდგა: ანუ ჯერ იყო შფოთი ძამისათანა მოსპობისათვის ამა ყოველთასა, ანუ დაცვა სამღვთოისა სჯულისა და აწი უკანასკნელი ჭღვირჩიე მიწდობილმან ღვთისამან"[1].

მაგრამ ლევან დადიანის თითქმის 35 წლის ოდიშ-ლეჩხუმის მმართველობას ბოლო ჰქონდა მოღებული. თუ ავადმყოფობიდამ ის როგორმე მოიბრუნებდა პირს, მისი დრო ნადირობას და ლხინს უნდებოდა და ქვეყნის მმართველობა უპატრონოდ იყო მიშვებული. ამის გამო ბევრგან სამეგრელოში უწესოება მოხდა. საჩიჩუოში ნამდვილი ბუნტი ატყდა წინააღმდეგ მთავრისა. კაცია ჩიჩუამ საბ-ათასს კაცს იარაღი აკიდა და ციხეები გაიმაგრა. ამათ ხელს იწყობდა „დიდი ნიკო" დადიანის შვილი გიორგი. ამ დღის მომსწრემ, ლევან დადიანმა განიზრახა თავის მემკვიდრის დავითისათვის, რომელიც დღემდის მოურავთა ზედა მოურავიც იყო და უზენაესი სასამართლოს თავმჯდომარეც, გადაეცა სამეგრელოს მმართველობა და თითონ უარი ეთქვა მთავრობაზე. ამ განზრახვის სისრულეში მოყვანას ლევან დადიანმა მიჰყო ხელი იმავე 1838 წელს.

---

[1] წერილი გრ. დადიანთან 1 დეკემბ. 1838 წ.

სამეგრელოს უკანასკნელი მთავარი
დავით დადიანი

II

დავით დადიანი სამეგრელოს მმართველი. მისი ჯვარის-წერა.—მთავროობის გადაცემის ცერემონია ზუგდიდში.

დავით დადიანის თბილისში წასვლა 1838 წელს მამის ურჩობის თავის არიდებაც იყო და დამაშვრალის კაცის სულის მოთხოვნილებაც, განშორებულიყო რამდენსამე ხნით მაინც სამეგრელოს ჭაობებსა და საზოგადო სიღარიბეს. როგორც ეხლა, ისე ყოველთვის, საქართველოს სატახტო ქალაქი ანდამატი იყო, რომელიც იზიდავდა საქართველოს პროვინციებიდამ საუკეთესო მამულისშვილებს და „გადმოანაკადებდა“ მათ ზედა კეთილსა ზნეს და განათლებას. ყველა ამასთან თბილისი ბებია მისის ნინო დედოფლის სამშობლო იყო და იმ მაღალს ქართველთ საზოგადოებაში, რომელთანაც დავითი უკვე იყო გაცნობილი, იმას ეგულვებოდა აერჩია მისი საბედო, სამეგრელოს მომავალი დედოფალი.

სამეგრელოში დავითის შემდეგ საქმეები თანდათან უარესად მიდიოდა. ღონე მიხდილმა ლევან დადიანმა, მოუხშირა წიგნები თავის მემკვიდრეს, დაბრუნებულ-იყო სამშობლოს და სამთავრო საქმეებისთვის უფრო მაგრად მოეკიდა ხელი.

1 დეკ. 1838 წელს დავითი სწერდა მისს ძმას გრიგოლს: „აწ გრძნობს რა შამა ჩემი ტკივნეულობასა თვისსა, მოვალეობასა ფრიადსა და ვერღა ასრულებასა, სურს წერილითა თავისითა საკუთარის ხელითა ჩემდა არა ერთ-

გზის მოწერილითა შთამაბაროს მე მმართველობა ყოვლისა მენგრელიისა და კუთვნილთა მისდა სამფლობელოთა, მე წინედ მხედველი ყოველთა სიძნელეთა, რაიცა შეუდგების ამა ორთა გარემზომთა საქმეთა ვარ ყოვლად წინააღმდეგისა აზრისა. გარნა საჭიროება ჩვენის სახლისა და სამთავროისა ესრედ მაიძულებს რომ აჰა უკანასკნელს მივსცემ მოლოდებას შენს რჩევას თუ ამაზედ როგორ აზრსა და რჩევას მომწერ და მყისვე შევუდგები ასრულებასა“.

დავითი ცხადად ხედავდა, რომ მისი გამთავრების დრო ახლოვდებოდა და თავის მხრით ისიც შეუდგა ამის თავდარიგის დაჭერას.

შემდეგი წლის დამდეგს, თებერვალში, დავითი დაბრუნდა ზუგდიდს და აქ მამა მისს განუცხადა თანხმობა, მიეღო მამის სიცოცხლეშივე მთავრის უფლება. მთავარმა მამამ, ამის გამო გაგზავნა შუამდგომლობა კავკასიის მთავარ-მართებელთან, გამოეთხოვა ხელმწიფის ნებართვა,— სამეგრელოს მთავრობა გადაეცა შვილისათვის.

ამავე დროს დავითმა გამოითხოვა მთავრისგან ნებართვა ჯვარის-დაწერაზე. თბილისში ყოფნის დროს დავითი დაუახლოვდა საქართველოს მგოსნის ალექსანდრე ჭავჭავაძის ოჯახს, რომელთან დაახლოვებას ეძიებდა მაშინ მთელი იმ დროის თბილისის მაღალი საზოგადოება და რუსეთიდამ შამილთან საბრძოლველად ჩამომავალი სამხედრო არისტოკრატია. ალექსანდრეს ქალიშვილებთაგან ერთი, ნინო, შეირთო შესანიშნავმა რუსი მწერალმა გრიბოედოვმა, მეორე—სოფიო, ბარონ ნიკოლაიმ, შემდეგში სახალხო განათლების მინისტრმა. მესამე ქალს, ეკატერინეს, თავს ევლებოდა ყველა ჩვენი შესანიშნავი მწერლები: ტ ა ტ ო ბ ა რ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, გ რ ი გ ო ლ

ორბელიანი, გიორგი ერისთავი... თავის ლექსში:

ვითა პეპელა
არხევს ნელ-ნელა...

ბარათაშვილი შენატროდა იმ ბედნიერს კაცს, ვინც თავის სუნთქვას გაიგრილებდა ეკატერინეს საყურეს ჩრდილში. გრიგოლ ორბელიანის:

წინანდლის ვარდო

ეკატერინეზედ არის დაწერილი. როდესაც თავ. ივანე მუხრან-ბატონმა, რომელსაც მსგავსადვე გული უთქმოდა ეკატერინესათვის, დავით დადიანის და ნინო შეირთო. ჩვენი დრამატურგი გიორგი ერისთავი სწერდა გრიგოლ ორბელიანს: „ივანე მუხრანსკის დავით დადიანის და ნინო შეურთავს, ღმერთო, ეგებ ეხლა კატინკა მე მხვდეს“-ო.

მაგრამ ეკატერინეზე თვალი ეჭირა დავით დადიანს[1] და ეკატერინესაც სხვაზე უფრო ეს სამეგრელოს მომავალი მთავარი მოსწონდა, რომლის ხელში იმას „ეკატე-

[1] აღსანიშნავია, რომ ეკ. ჭავჭავაძის შერთვამდე დავ. დადიანს ცოლად ჰყოლია სვანეთის (ჩუბეხევის თემის) მთავრის ციოყ (მურზაყანის-ძის) დადეშქელიანის და, დარეჯანი, რომელიც 1823 წ. ლევან დადიანს თავის შვილის დავითისათვის შეურთავს სვანეთის დამოყვრების მიზნით. 12 წლის შემდეგ დავითს მიუტოვებია დარეჯანი, რასაც სვანეთსა და სამეგრელოს სამთავროებს შორის ურთიერთობა მეტად გაუმწვავებია. სვანეთის ფაქტიური მმართველი დიგორხანი (მცირეწლოვანი ციოყის დედა)—სვანეთში განთქმული თავისი სისასტიკითა და დაუცხრომლობით—ამ საქმის შესახებ მოხსენებით ჰხლებია მთავარ-მართებელს ბარონ როზენს (დავითის აღმზრდელს) ტფილისში. ბარონ როზენი ალ. თარხნიშვილის ხელით ლევან დადიანს უგზავნის შემდეგ წერილს: „ჩემთან მოსულმა სვანეთის კნეინამ დიგორხანმა მომახსენა, რომ სვანეთის მთავრის ციოყის და,

რინე დედოფლის“ წოდება მოელოდა. დავითმა ხელი სთხოვა ეკატერინეს და, რა რომ თანხმობა მიიღო მისგან, ალექსანდრე ჭავჭავაძემ დალოცა ყმაწვილი კაცები და 18 მაისს 1839 წელს, დავითმა და ეკატერინემ ჯვარი გარდაიწერეს ქაშუეთის ეკლესიაში.

ამასობაში ლევან დადიანის მთავრობაზე უარის თქმა და შუამდგომლობა,—გარდაეცათ მთავრობა დავითისათვის ადიოდა მთავარ-მართებლის კანცელარიიდამ მინისტრის კანცელარიამდის და ბოლოს მარტში 1840 წელს მოხსენდა ხელმწიფე იმპერატორს, რომელმაც კეთილ-ინება ლევანის თხოვნაზე, გამოეცხადებია თანხმობა. 25 მარტს, 1840 წელს ჩერნიშევი სწერდა მთავარ-მმართებელს გოლოვინს:

„ჩემს უქვეშევრდომილეს მოხსენებაზე იმის შესახებ, რომ სამეგრელოს მართვა-გამგეობის საქმე ჩაბარდეს სა-

---

დარეჯანი დანიშნული ჰყავს ცოლად თქვენს მემკვიდრეს დავითს და 12 წელია, რაც იგი ცხოვრობს თქვენი ბრწყინვალების ოჯახში. მას ჩამოუტანია თქვენს ოჯახში დიდი მზითევი. რადგანაც ამჟამად თავ. დავითს არა აქვს სურვილი მასთან ცხოვრებისა, სვანეთის კნეინა თხოულობს, რომ დარეჯანი გამოგზავნონ მასთან ტფილისში და თანვე გამოატანონ მის მიერ თქვენს ოჯახში მიტანილი მთელი მზითევი, რომლის სიასაც ამასთანავე გიგზავნით“...

აღნიშნულ წერილს ბევრი ახსნა არ სჭირდება. ბარონ როზენს საქმე ასე მოუგვარებია: დადეშქელიანის მოთხოვნილება დადიანისაგან დაუკმაყოფილებია, ხოლო დავ. დადიანის უკვე ყოფილი მეუღლე დარეჯანი მიუთხოვებია კახელ თავად დავით აფხაზისათვის, რომლისთვისაც დაუნიშნია პენსია წელიწადში 150 ჩერვონეცი (იხ. საქ. ცენტრ. არქივი—სვანეთის შესვლა რუსეთის ქვეშევრდომობაში, საქმე № 7, გვ. 52—53, 71—76; **Отношение Б. Розена Вице-канцлеру Несельроду** და აგრეთვე **Письмо Левану Дадиани от Б. Розена 21/III—1833 г. № 1626**). აღნიშნულ მასალის მითითებისათვის ამხ. გ ი ვ ი გ ა ბ ლ ი ა ნ ს და ს ო კ რ ა ტ ძ ი მ ი ს ტ ა რ ი შ ვ ი ლ ს დიდ მადლობას მოვახსენებ. **ხ. ც.**

მეგრელოს აწინდელ მთავრის შვილს როტმისტრ თავად დავით დადიანს, ხელმწიფე იმპერატორმა უმაღლესად კეთილ-ინება ებრძანებია: ნება მიეცეს თავ. დადიანს მართოს სამეგრელოს საქმეები, ამასთანავე მასთან დაინიშნოს საჭირო რჩევისა და თვალყურის გდებისათვის კეთილსაიმედო შტაბ-აფიცერი, თანახმად წინადადებისა, რომელიც განმარტებულია თქვენს წერილობითს მოხსენებაში ამა წლის იანვრის 16-სა დღესა“ [1].

ამ მოწერილობის თანახმად კავკასიის მთავარ-მართებელმა გოლოვინმა მიანდო ქუთაისის გუბერნატორს ესპეხოს წასულიყო ზუგდიდს და გამოეცხადებია სამეგრელოს საზოგადოებისათვის უმაღლესი ბრძანება, რომ მთავრის ლევან დადიანის თხოვნით, სამეგრელოს მთავრის უფლება გადაეცა მისს მემკვიდრეს უგანათლებულესს თავადს დავით დადიანს, რომლისადმი საზოგადოებას ემართა ამას იქით იგივე მორჩილება, როგორიც ემართა მას დღემდის მთავრისადმი. ესპეხო მოვიდა ზუგდიდს 10 მაისს, 1840 წელს და 11 მაისს დილით, გამოუცხადა უმაღლესი ბრძანება მთავრის სასახლეში შეკრებილს საზოგადოებას მთავრის და მისი მემკვიდრის დასწრებით. შემდეგ მთელი კრება გაემართა ეკლესიაში, საცა წირვის შემდეგ იქნა გადახდილი პარაკლისი და ეპისკოპოსის გიორგისაგან წაკითხული ეკლესიის გარეთ, ლევან დადიანის მიმართვა საზოგადოებისადმი უფლების გადაცემაზე მემკვიდრისადმი. ამის შემდეგ ლევან დადიანმა ჩააბარა თავის მემკვიდრეს უმაღლესად ბოძებული ბაირაღი და ხმალი. მოხსენება ამ საგანზე გაუგზავნა მთავარ-მართებელს გუბერნატორმა ესპეხომ ყულევიდამ 19 იმავე მაისს. აი როგორ არის შემდგარი თვით ეს მოხსენება:

---

[1] Акты арх. комиссии, т. IX, стр. 180, 1834 წ.

„თანახმად მარტის 31-ის მოწერილობისა, სამეგრელოს მთავრისაგან წინასწარ უწყების შემდეგ ამ თვის 10-ს ჩამოვედი ზუგდიდში, სადაც თავის დროზე, 11 რიცხვისათვის, მოწვეულ იყვნენ მისის უგანათლებულესობის გავლენიანი პირნი, როგორც დადიანის გვარისანი, ისე საზოგადოდ სამეგრელოს თავად აზნაურობისანი, რომელთაც 11-ს, დილის 9 საათზე, მთავრის სასახლეში შეკრებილი გამოვუცხადე მისის იმპერატორებითის უმაღლესობის უმაღლესი თანხმობა მისის უგანათლებულესობის თხოვნაზე—სამეგრელოს მართვა-გამგეობის გადაცემის შესახებ მის შვილისათვის და ავუხსენი მათ, რომ იმ ფიცის ძალით, რომელიც მათ მიუციათ ხელმწიფე იმპერატორისათვის, ისინი ვალდებულნი არიან თავადს დავითს ისევე ემორჩილნენ და ერთგულონ, როგორც აქამდე ემორჩილებოდენ და ერთგულობდენ თავადს ლევან გრიგოლის-ძეს.

ამის შემდეგ მთავარმა გამოუცხადა დამსწრეთ, რომ იგი თვის, უმაღლესად დამტკიცების ღირსქმნილი, ნებით გადასცემს თავის ძესა და მემკვიდრეს თვის ძალაუფლებას და ურჩია ყველა თავის ქვეშევრდომთ თავად დავითსაც ისევე პატივისცემით, მორჩილებით და ერთგულობით მოეპყრან, როგორითაც აქამდე თვითონ მას ეპყრობოდენ, ამის შემდეგ, როგორც მთავარი, ისე მისი მემკვიდრე, ჩემთან ერთად, აიღეს რა ხელმწიფე იმპერატორის მიერ უუმოწყალესად მისთვის ბოძებული დროშა, ყველა დამსწრეთა თანხლებით გაემართნენ ეკლესიაში, სადაც საღმრთო წირვისა და ხელმწიფე იმპერატორისა და მთელის უმაღლესობის სახლობის სადღეგრძელო პარაკლისის გადახდის შემდეგ, გიორგი ჭყონდიდელმა, ეკლესიიდან გამოსვლისას, საყოველთაოდ წაიკითხა მთავრის მომართვა იმის შესახებ, რომ იგი, მთავარი, თავის ძალა-

უფლებას გადასცემს თავის-ძეს დავითს, და ამის შემდეგ მთავარმა თავის ძეს ჩააბარა უმაღლესად ბოძებული დროშა და ხმალი.

პატივი მაქვს მოგახსენოთ ამის შესახებ, და მოვალედა ვრაცხ ჩემს თავს დავსძინო, რომ თავადმა ლევანმა, თუმცა თავისი ძალა-უფლება სამეგრელოს მართვა-გამგეობისა თავის ძესა და მემკვიდრეს თავ. დავითს გადასცა, მაგრამ ცხადზე უცხადესია, რომ თავის სიცოცხლეში მთავრის ტიტული არ შეიძლება არ ატაროს მისის უკანათლებულესობის პიროვნებამ, ამიტომ პატივი მაქვს გთხოვოთ და გვიბრძანოთ, როგორ ვუწოდოთ თავადს დავითს: ამ სამთავროს მემკვიდრე, როგორც აქამდე ერქვა, თუ უნდა ატაროს ტიტული სამეგრელოს მთავრისა, მსგავსად მისი ბებიისა, დედოფლის ნინოსი, რომელიც სამთავროს მემკვიდრის თავადის ლევანის მცირეწლოვანობის დროს, სამეგრელოს დედოფლის ტიტულს ატარებდა.

ამ უკანასკნელს ამბავს მოგახსენებთ, როგორც თვით სამეგრელოს მთავრისა, ისე მისის მემკვიდრის თავადის დავითის თხოვნის თანახმად“ [1].

გიორგი ეპისკოპოსისაგან წაკითხული მიმართვა საზოგადოებისადმი მთავრის ლევან დადიანისა იყო შედგენილი ამ გვარად:

სამეგრელოს მთავრის ლევანის წერილობითი მიმართვა.

სამეგრელოს სამღვდელოების, თავად-აზნაურთა და სხვათა დიდად პატივცემულო საზოგადოებავ!

1840 წ. მაისსა 11-ს გრიგორიოპოლით [2]

„სამეგრელოს მთავრის სახელზე რუსეთის საიმპერატორო ტახტის კეთილისმყოფელობითმა სუფევამ განაბნია

[1] Акты арх. комиссии, ტომი IX, გვერდი 180, 1884 წ.
[2] ზუგდიდი.

სამეგრელოს დედოფალი ეკატერინე—ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასული
(1816—1882)

წყვდიადი, რომელიც გადაჰფენოდა ამ ჩვენს მხარეს, გა-
ნუკურნა იარანი, რომელნიც მიეღო იმ დაუდგრომელ
ხანებში და რომელნიც ჰქენჯნიდნენ სამეგრელოს გულ-
ღვიძლსა; გვრჩებოდა მხოლოდ შინაური კეთილგანრიგე-
ბით დაგვეყენებია ფეხზე კეთილდღეობა სამთავროსი
საუკუნოდ. ამას მივაპყარით მთელი ჩვენი ყურადღება იმ
დროიდანვე, როცა მათის უდიდებულესობის ბრძანებით,
ჩემის ნეტარხსენებულის მშობლის გრიგოლის შემდეგ,
ჩავიბარე სამეგრელოს მთავრობა უმაღლესად დამტკიცე-
ბული სათხოვნელი პუნქტების თანახმად. მე სულ იმასა
ვნატრობდი, რომ მოქალაქებრივის ცხოვრების დამყარე-
ბით და შრომისა და ხელოსნობის გაცხოველებით ჩემის
სამთავროს კეთილმოწყობილება დამსგავსებოდა სხვა სამ-
თავროთა კეთილმოწყობას. ჩემის ამ ზრუნვის დროს,
თქვენ, თქვენის მოქმედებით დაამტკიცეთ ერთგული ქვე-
შევრდომობა ჩვენის ხელმწიფისა და მორჩილება თვისის
კანონიერი მთავრისა, სამაგალითოდ მშველოდით სამშობ-
ლოს სასარგებლოდ მიმართულ ყოველს ჩემს საქმიანობაში.
და ყოველივე ამისათვის, ხელმწიფის სხვა მრავალი წყალობ-
ის გარდა დაჯილდოვებულთ, როგორც თვით სახლი მთა-
ვრისა, ისე თქვენცა ამით, რომ საყვარელი პირმშო ძე ჩემი
დავითი 1831 წ. მაისის 30-ს უმაღლესად ბოძებული სი-
გელით ცნობილია და დამტკიცებული სამეგრელოს და
სხვა მხარეების მთავრის მაღალი ღირსების მემკვიდრედ.
რამდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ასეთს უმაღლეს
დანიშვნას ჩემის შვილის დავითისათვის ჯერ ისევ მის
სიყრმეში, იმდენად წმინდა მოვალეობად მიმაჩნდა მისი
წოდების შესაფერისად აღმეზარდნა ის. მისი აღზრდის სა-
ქმეს ვხელმძღვანელობდი ნაწილობრივ საკუთრად მე და
ნაწილობრივ გამოცდილი და კეთილსაიმედო წარჩინებუ-

ლნი გვამნი სახელმწიფოსნი. ამ ჟამად მე დამშთენია დროითვე ვიზრუნო ჩემის სამფლობელოს შინაურ საქმეთა მოგვარებისათვის, ვუმზირო ჩემის თვალით, როგორ მართავს მხარეს ჩემი შვილი და დავიტკბო ჩემის სიცოცხლის უკანასკნელი დღენი.

ჩვენ ამ ბედნიერ დღემდე მივაღწიეთ, სამეგრელოს მემკვიდრემაც თვისის ჭეშმარიტის ღირსებით გაამართლა ჩემი იმედი და უმეტესად შეიქმნა ძვირფასი ჩემის გულისათვის.

მიუხედავად ამისა განუწყვეტელმა ზრუნვამ და 30 წელზე მეტის ხნის სახელმწიფო სამსახურმა და ისიც მძიმე გარემოებაში, უდროვოთ წამართვა ტანსიმრთელე და რადგან ვგრძნობ, ჩემი ძალღონე იმდენად დასუსტდა, რომ არ შემეძლება განვაგრძო მართვა სამეგრელოსი, ამ სამართლიან მიზეზთა გამო მე ბედნიერება მქონდა უქვეშევრდომილესად მიმემართნა ხელმწიფე იმპერატორისათვის და მეთხოვნა გავეთავისუფლებინე თანამდებობისაგან და სამეგრელოს და მასთან შემოერთებულ სხვა მხარეთა მართვის საქმე ჩამებარებინა ჩემი საყვარელი ძის, სამეგრელოს მემკვიდრის დავითისათვის.

აწ საქართველოს მთავარმართებელმა შემატყობინა, რომ ხელმწიფე იმპერატორს ჩემს თხოვნაზე თავისი თანხმობა უბრძანებია.

თანახმად ჩემის სურვილისა, რომელიც ღირს იქმნა უმაღლესად დამტკიცებისა, ამ რიცხვიდან ჩემს საყვარელს ძეს დავითს გადავსცემ სამეგრელოს და სხვა მასთან შემოერთებულ მხარეთა მართვა-გამგეობის წმიდა მოვალეობის ტვირთს, ყველა წოდების მცხოვრებთ და მათს შესახებ ყოველგვარ საქმეებს, მემკვიდრეობის იმავე უფლებათა თანახმად, რომელნიც მოხსენებულნი არიან

იმ სათხოვნელ პუნქტებში, რომლებიც უმაღლესად და-
უმტკიცდა ჩემს განსვენებულს მშობელს გრიგოლ დადიანს,
და თვით უმაღლესადვე 1831 წ. მაისსა 30-სა ღღეს ჩე-
მის ძისა დავითისათვის ბოძებულ სიგელში; ამასთა-
ნავე ერთად მას გადავსცემ სამთავრო სახლის დიდებუ-
ლებას (საინვენსტიტურო ნიშნებს), რომელიც მემკვიდ-
რეობით გვებოძა ხელმწიფე იმპერატორისაგან და სარ-
დლობის ნიშნად ბოძებულ დროშასა და ხმალს.

სამთავროს მართვა-გამგეობის ჩაბარების ჟამს არ
შემიძლია არ მივმართო საყვარელსა ძესა ჩემსა დავითს
და არ გავუმჟღავნო გრძნობანი ჩემნი და ჩემი აზრი,
რომლითაც უნდა იხელმძღვანელოს იმან, რაზედაც აქ
საქვეყნოდ ვაცხადებ:

საყვარელო შვილო ჩემო, დავით! პირველ და მთავარ
კანონად გულის სიღრმეში გქონდეს: სიყვარული ღვთისა,
ერთგულება ხელმწიფისა და მამულისა და მზადყოფნა
მისდა მსახურებად უკანასკნელ სულის ამოხდამდე; პატივ
ეც კანონებსა, როგორც მბრძანებელმა და მამამ, იზრუნე
შენთვის ჩაბარებულ მცხოვრებთათვის, როგორც საკუთარ
მამის სახლისათვის; კანონად დაისახე, რომ ისინი კმაყო-
ფილნი იყვნენ შენის მართვა-გამგეობითა, არავის გააყვა-
ნინო თვითნებობა და ერთიმეორე არავის დააჩაგვრინო.
ვინ არ იცის, რომ ქვეშევრდომთა სურთ იცხოვრონ
და იმოქმედონ ისე, როგორც მათი მთავარი ცხოვრობს
და მოქმედობს, მაშასადამე, უნდა ეცადო კეთილი მაგა-
ლითი უჩვენო, რომ შენის მართვა-გამგეობის ჟამს სუ-
ფევდეს სამართლიანობა, საკუთრების დაცვა დაფარვა და
კანონიერება ყოველ ქვეშევრდომისათვის.

თუ ამაებს აასრულებ, შენ დაამტკიცებ, რომ ღირსი
ხარ, იმ მაღალ ხარისხისა, რომელშიც ყოვლადმოწყალე

ხელმწიფემ ღირსგვყო დადგინებად; თუ არა, იშიშვებდე, რომ ყოველს შენს მოქალაქეობის აუსრულებლობას მოსდევს შავსვიანი დამცირება.

როცა ჩემს საყვარელს ძეს დავითს მამაშვილურს დარიგებას ვაძლევ, მე უნდა მოგახსენოთ, სამეგრელოს სამთავროს დიდადპატივცემულო საზოგადოებავ, რომ თქვენი მოვალეობაა: ემორჩილებოდეთ კანონიერს მთავრობას, თავი არ გეზოგებოდესთ ჩემის შვილის დავითისათვის, რომელსაც ჯერ ისევ ჭაბუკობაშივე ხვდა წილად ტვირთი თავისი ქვეყნის მართვა-გამგეობისა. მშობლიური მზრუნველობით ჩამიბარებია მისი თავი თქვენთვის, მთავრის ოჯახის ყველა ერთგულთათვის და დაგარიგებთ: ემორჩილებოდეთ ყველა მისს განკარგულებას, ერთგულად ეშსახურებოდეთ ხელმწიფე იმპერატორს, თქვენის მთავრის მშვიდობიანი მართვა-გამგეობა საკუთარ კეთილდღეობად ჩასთვალეთ; როცა მისი საქმე კარგად წავა, მაშინ ყველა თქვენც კეთილდღეობაში იქნებით, მთავარი საქმე ისაა, ყველა ეს ღირსება დააფასოთ, არ გაურბოდეთ სიკეთეს, და მაშინ თქვენთვის სულ ადვილი იქნება ეწიოთ სანატრელს ბედნიერებას, ოღონდ კი ერთგულება და სიმართლე გამოიჩინოთ თქვენს მოქმედებაში.

დასასრულ, ვსასოებ, რომ ყოველი თქვენგანი, ვინც ჩემის შვილის მართვა-გამგეობის ქვეშ უნდა იყვეთ, ჩემ მიერ მოცემულ წინდად მოიგონეთ თქვენთა წინაპართა ერთგულება მთავრის ოჯახისადმი, აღასრულეთ, რასაც გიბრძანებენ როგორც ღვთიური, ისე კაცობრიული კანონები თქვენზე დაყენებულ მთავრისადმი და ამით დააგვირგვინებთ და სამარადისოდ განამტკიცებთ მისთა საქმეთა თქვენის შთამომავლობისათვის. ამგვარად, თუ

აღასრულებთ თქვენს ურთიერთშორის დამოკიდებულებას, გაიგებთ კეთილ მართვა-გამგეობის ფასსა და იხილავთ თქვენს თავს ბედნიერად.

ამ აქტით გამოვხატავ უმაღლეს ნება-სურვილს, რათა ჩემის სამთავროს მართვა-გამგეობა გადაეცეს ჩემს შვილს დავითს, ამით სრულიად დაჯილდოვებულად ვთვლი ჩემს თავს და გულსავსებით თქვენთან ერთად ვთხოვ უზენაესს, მიანიჭოს მას ძალა და მადლი კეთილად ზიდოს მისი ახალი ტვირთი, ხოლო მე ვნუგეშობ იმით,რომ ჩემის სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებს ტკბილად გავატარებ, და ჩემს წმინდა მოვალეობადა ვთვლი მარადჟამ ერთგული ქვეშევრდომი ვიყვე ხელმწიფე იმპერატორისა, რისთვისაც სულიერი ძალა ჩემი შეინარჩუნებს თვისს მხნეობას ხორციელ ძალზე უმეტესად.

ეს აქტი უნდა დაცულ იქნეს მთავრის საქმეებში, ხოლო სამეგრელოს უზენაეს მართვა-გამგეობას ებრძანება ამის პირი ყოვლად უსამღვდელოესის ჭყონდიდელ გიორგის საშუალებით დაურიგოს ყველა ეკლესიას მთელის სამეგრელოს ერისათვის გამოსაცხადებლად“[1].

ეს მიმართვა საზოგადოებისადმი მთავრის ლევან დადიანისა მინდოდა დამებეჭდა აქ ქართულად ისე, როგორც ის იყო დაწერილი და წაკითხული გიორგი ეპისკოპოსისაგან, მაგრამ იმის პირი ვერ ვიშოვე ვერც საეპარქიო კანცელარიაში, ვერც ეკლესიებში, რომელთაც ის მიმართვა დაურიგდათ მრევლთათვის წასაკითხად და ამიტომ მომყავს ეს მიმართვა აქ რუსულ ენაზე, ისე როგორც ის არის დაბეჭდილი არხეოგრაფიის კომისიის აქტებში[2].

---

[1] Акты арх. комиссии ტ. IX, გვ. 181, 1884 წ.

[2] ამგვარად, როგორც ი. მეუნარგია გადმოგვცემს მიმართვის ქართული ტექსტიც არსებულა. აქ მოყვანილი თარგმანი შესრულებულია ჩვენ მიერ.—რედ.

III

ლევანის გარდაცვალება. დავითის წერილი ნიკოლოზ I-თან. დავით დადიანის ტახტზე ასვლა. ინვენსტიტურა.

ამის შემდეგ დავით დადიანი იყო სრულის უფლებით აღჭურვილი სამეგრელოს მთავარი, თუმცა სანამ მამა მისი ლევან ცოცხალი იყო, ის ამის შემდეგაც იწერებოდა და იწოდებოდა სამეგრელოს მემკვიდრე-მმართველად. როგორც თინათინს, რომელსაც როსტევანმა გადასცა თავისი ტახტი, აკლდა „მართოდენ კეისროობ,“, ისე დავით დადიანს, რომელსაც მამა მისმა დაუთმო მთავრობა, აკლდა მართოდენ მთავრის სახელი, მთავრობა.

სამეგრელოს მმართველად დავით დადიანი იჯდა მამა მისის ტახტზე 1840 წლიდამ 1846 წლამდე. ამ წელს სოფელს ა ბ ა ს თ უ მ ა ნ ს[1] გარდაიცვალა მთავარი ლევან დადიანი და თანახმად მთავარ-მართებლის თავ. ვარანცოვის წარდგინებისა, 4 დეკ. 1846 წელს ხელმწიფე იმპერატორმა ნიკოლოზ პავლეს-ძემ მემკვიდრე-მმართველი დავით დადიანი დაამტკიცა სამეგრელოს მთავრად.

ლევან დადიანი რა გარდაიცვალა, მისმა მემკვიდრემ შემდეგი წერილი მისწერა ხელმწიფე იმპერატორს მთავარ-მართებლის თავ. ვარანცოვის საშუალებით:

---

[1] სოფელი ზუგდიდის რაიონში, ამჟამად იწოდება ძველ აბასთუმნად, სადაც სააგარაკო სასახლე ჰქონდათ სამეგრელოს მთავრებს.

რ ე დ.

უქვეშევრდომილესი წერილი თავადის დადიანისა 1846 წ. აგვისტოს 8-სა დღესა.

„ჩვენს ოჯახსა ზედა განრისხებულსა მამა ზეციერსა ენება წარსულ ივლისის 30-ს ამიერ ჩათვლით წარეყვანა ჩემი ძვირფასი მშობელი და კეთილისმყოფელი, ხოლო თქვენის იმპერატორებითის უმაღლესობის ერთგული ქვეშევრდომი. შევუდექი რა სამეგრელოს მართვას თანახმად 1831 წლის მაისის 30-ს თქვენი იმპერატორებითის უმაღლესობის მიერ უმოწყალესად ბოძებულ ღრამოტისა, ბედნიერად ვთვლი ჩემს თავს შევუვრდე პატივსაცემელ ფერხთა თქვენთა, უუმოწყალესო ხელმწიფეო, და განგიცხადოთ ჩემი უქვეშევრდომილესი ერთგულება. მსგავსად ჩემის ღვთივგანსვენებულის მშობლებისა, თავმდებად დავიყენებ უზენაეს გამჩენს, რომ ურყეველად ერთგული და თავდადებული ვიქნები ტახტისა და თქვენის წმინდა გვარისა, აგრეთვე ღვთისა და თქვენის იმპერატორებითის უმაღლესობის მიერ ჩაბარებულ სამეგრელოს ხალხისა. მიგვიღეთ, ხელმწიფეო, მე და თქვენი ერთგული და თქვენთვის თავდადებული მეგრელები თქვენის უმაღლესობის საფარველის ქვეშ და ნება გვიბოძეთ ჩემი სიცოცხლის უკანასკნელ წუთამდე მოწიწებით მაქვნდეს ბედნიერება ვიყო თქვენის იმპერატორობითის უმაღლესობის, უმოწყალესის ხელმწიფის, ერთგული ქვეშევრდომი“ [1].

ეს წერილი მთავარ-მართებელმა თავ. ვარანცოვმა წარუდგინა ხელმწიფე იმპერატორს შემდეგის რაპორტით:

უქვეშევრდომილესი რაპორტი თავადის ვარანცოვისა 1846 წ. აგვისტოს 28-ს დღესა, № 664 კისლოვოდსკით.

„წარსულ ივლისის თვის 30-ს გარდაიცვალა სამეგრელოს მთავარი თავადი ლევან დადიანი. მისმა უფ-

[1] Акты арх. комиссии, том X, стр., 271, 1885.

როსმა შვილმა, დავითმა შემატყობინა, რომ იგი შეუდგა სამეგრელოს მართვას თანახმად თქვენის იმპერატორობითის უმაღლესობის მიერ 1831 წ. მაისის 30-ს ბოძებული ღრამოტისა და მთხოვს თქვენს ფერხთა ქვეშე შევუვრდო, უუმოწყალესო ხელმწიფეო, თავისი და მისი ხალხის უქვეშევრდომილესი ერთგულება და თქვენს იმპერატორობითს უმაღლესობას მივართვა მისი წერილი.

ვასრულებ თავადის დადიანის სურვილს და წმინდა მოვალეობადა ვთვლი დავსძინო, რომ თავის მამის ხანგრძლივის ავადმყოფობის დროს დიდი ხანია მართავდა სამეგრელოს და არ მეეჭვება მისი ერთგულება თქვენის იმპერატორობითის უმაღლესობის ტახტისადმი და ის უქვეშევრდომილესნი გრძნობანი, რომელთაც ის გამოსთქვამს“ [1].

ამის პასუხად მთავარ-მართებელს თავ. ვარანცოვს მოუვიდა ჩერნიშევისაგან შემდეგი წერილი.

წერილი თავადის ჩერნიშევისა თავად ვარანცოვთან მიწერილი 1846 წ. დეკემბრის 4-ს № 1750.

„ხელმწიფე იმპერატორმა, თქვენის ბრწყინვალების ოქტომბრის 16-ის № 1003 მოხსენება რომ მივართვი, უმაღლესად კეთილინება დაემტკიცებია ამ წერილთან ერთად პროექტი საინვენსტიტურო გრამოტისა სამეგრელოს მთავრის თავად დადიანისათვის.

ამის შესახებ მე მოვახსენე საგარეო საქმეთა სახელმწიფო კანცლერს.

ახლა გრაფ კარლ ვასილის ძისაგან მივიღე ნამდვილი გრამოტა ოქროს ფარჩის ყდაში ჩასმული. ეს გრა-

---

[1] Акты арх. комиссии, том X, стр. 261, 1885. г.

მოტა ნოემბრის 30-ს ღირს-იქმნა უმაღლესის ხელისმოწერისა, დაეკრა სახელმწიფო ბეჭედი და ჩაედვა ოქროცურვილ ვერცხლის კიდობანში. მე პატივი მაქვს ეს გრამოტა თქვენს ბრწყინვალებას გამოვუგზავნო, რათა მიართვათ თავ. დავით დადიანს, და უმორჩილესად გთხოვთ პატივი მცეთ და მისი მიღება მაცნობოთ“ [1].

ამ პასუხთან თავ. ვარანცოვს მოუვიდა ხელმწიფისაგან დამტკიცებული ინვენსტიტურის გრამოტა დავით დადიანის სახელზე, რომლის პროექტი თვით ვარანცოვისაგან იყო შედგენილი.

აი თვით ეს გრამოტა, რომლის დედანი ინახება დღეს სამეგრელოს თავადის კაბინეტში: [2]

---

[1] Акты арх. комиссии, том X, стр. 261, 1885 г.

[2] ი. მეუნარგიას ხელით დედანში ამავე თავის პირველ გვერდზე მიწერილია „აკლია ინვენსტიტურის გრამოტა“. მაშასადამე ეს ინვენსტიტურა აქ უნდა იყოს ჩართული, რაიც ავტორს შეუსრულებელი დარჩენია. ჩვენ თუმცა მივმართეთ სამეგრელოს მუზეუმს, სადაც დაცულია ეს „სამეგრელოს თავადის კაბინეტი“ მაგრამ აღნიშნული დოკუმენტი ჯერჯერობით იქ არ აღმოჩნდა.—ს. ც.

IV

ბროსეს აზრი დავით დადიანზე. მთავრის კანცელარია: ქართული და რუსული. ივა-ბერი, ანდრი ბებეჭკორი. ვარანცოვის ბეჭდის ძებნა.

დავით დადიანი განაგებდა სამეგრელოს სამთავროს 13 წელიწადი.

ფეოდალურს სამთავროში, საცა ყველაფერი ბატონის ნებაზე იყო დაფუძნებული, საცა, მაშასადამე, დიდისა და პატარასათვის სავალდებულო, დაწერილი კანონი არც კი არსებობდა, საცა არც ხალხის განათლებას, არც საზოგადო ცხოვრების განვითარებას, არც ვაჭრობას, არც მრეწველობას, რომელნიც არ არსებობდენ, არ შეეძლოთ თავი მაღლა აეწიათ და მოეთხოვათ მთავრისაგან საზოგადოების ცხოვრების გაუმჯობესება, ახალგაზრდა მთავარს (დავით დადიანი იყო 27 წლისა, როცა ის შეიქნა სამეგრელოს მმართველად) დიდი ხასიათი და ქვეყნის სიყვარული უნდა გამოეჩინა, რომ თავიდანვე სამეგრელოს საქმეების გაუმჯობესებას და რეფორმების გზას დასდგომოდა. და მართლაც, დავითის თანამედროვე, საქართველოს მეისტორიე მ ა რ ი ბ რ ო ს ს ე, რომელიც ესტუმრა მთავარს 1848 წელს, ი რ ა გ ვ ა რ ა დ აგვიწერს სამეგრელოს მთავარს და მის საქმეებს:

„ვინც იცნობს დავით დადიანს, ყველამ იცის, რომ სრულებით არა სჭირია მას კაცმა აქოს. ეს თავადი შესანიშნავია თავისი ჭკუით, შესანიშნავი თავისი აღზრდით,

რომელიც მან ს.-პეტერბურგში მიიღო; უცხოვრია ევროპაში და იქ ცხოვრების დროს გაეცნო ახალს აზრებს და იცის რა აკლია მის ხალხს, მის ქვეყანას. და ყოველ ღონესა ხმარობს გააუმჯობესოს მდგომარეობა როგორც ერთისა, ისე მეორისა. თავის ქვეყანაში ისეთი მართვა-გამგეობა მოაწყო, როგორიცაა საქართველოს იმ ნაწილებში, რომელიც უშუალოდ რუსის კანონებს ემორჩილებიან. თვითმპყრობელური მართვა-გამგეობის მაგიერ, შემოიღო სამოურავოები. მთელს სამეგრელოში თორმეტი მოურავია. ესენი არიან სამოურავოების უფროსები, მოურავებს ემორჩილებიან მაზრის უფროსები, რომელთა საშუალებით მთავრობა საქმეს იჭერს სოფლის უხუცესებთან. ხალხი მოგებულია. იმის მაგიერ, რომ შორს იაროს მთავართან საჩივლელად, ან სადმე გზის პირას ელოდოს მის გამოვლას, იქვე ახლოს ჰყავს უფროსი, რომელსაც მინიჭებული აქვს უფლება, გაარჩიოს მთხოვნელთა საჩივარი. ბევრნი ძალიან კმაყოფილნი უნდა იყვნენ ამ მდგომარეობით. მოურავი თავის ხშირ-ტოტებიან ხის ჩრდილ ქვეშ მოუსმენს მთხოვნელს, ხელმძღვანელობს ადათით ან ვახტანგ მეფის კანონებით და განაჩენს მაშინათვე გამოიტანს. მანქანა მეტად მარტივია და ადვილადაც მოძრაობს. მართლაც რომ სასიამოვნოა ხოლმე ამ მანქანის მუშაობის ყურება.

დადიანის ფიქრი, როგორც ეტყობა, მეორე საგანსაც მიუპყრია: ის ცდილა მეგრელს განცალკევებით, განმარტებულად ცხოვრებაზე ხელი აეღო და ერთობლივ ცხოვრების სიტკბო და სარგებლობა განეცადნა. დადიანმა ამისათვის დააარსა ზუგდიდი—ქალაქი და ბაზარი. მეგრელი ჯერ გაოცდა,—ეს რა გააკეთესო და ერთბაშად ვერ მიხვდა რაც ამბავი იყო; მაგრამ როცა აქ თავისი ნაწარ-

მოები გამოიტანა, როცა გამოიტანა თავისი ხამი, აბრეშუმი, თავისი თუთუნი, თავისი ზედმეტი ღომი ან სხვა რამ, დაუხვდნენ მყიდველები, რომლებიც ელოდებოდნენ, დაუხვდათ დუქნები, საცა ელაგა ფართალი, აბრეშუმის ქსოვილები, შუშის ჭურჭლეულობა, რკინეულობა, ერთის სიტყვით, ყველაფერი რაც საჭიროა, სასარგებლოა, სასიამოვნოა თუნდ სულ ხელმოკლე ოჯახში,—ჰო, მაშინ ისიც შეეცადა გამოეტანა აქ მეტი ნედლი მასალა და თითონაც უფრო გაეფართოვებინა თავისი წარმოება".

ცოტ-ცოტად დავით დადიანის კარგი მმართველობა სულ ყველაფერს დაეტყო სამეგრელოში: სოფლის მეურნეობას, მრეწველობას, ვაჭრობას, ადმინისტრაციას, სასამართლოს, საეკლესიო საქმეებს... მაგრამ სანამ ამაებზე ვილაპარაკებდეთ, ჯერ იმ დაწესებულებაზე უნდა ვთქვათ ცოტა რამ, საიდამაც ვრცელდებოდა სამეგრელოში მთავრის განკარგულება. მე ვამბობ მთავრის კანცელარიაზე.

დუბროვინი წერს: სამეგრელოს მთავრები წერილობით საქმის წარმოებას გაურბოდნენ[1]. ძველის-ძველად რაც იყო სამეგრელოში ეს დაბეჯითებით არ ვიცი, მაგრამ ეს კია, რომ მეთვრამეტე საუკუნეში და ცოტა იმის გადაღმაც და გადმოღმაც ადმინისტრატიული განკარგულება და სამართალი მართლა უფრო სიტყვიერად ხდებოდა და სწყდებოდა, ვიდრე წერილობით. არსებობდა მთავრის მიწერილობა თანამდებობის კაცებთან, რადგანაც ათასში ერთხელ ამგვარ მიწერილობას, უმეტეს ნაწილად მთავრის მოძღვრებისგან ნაწერს, კიდევ როგორმე შეეყრება კაცი სოფლითი-სოფლად, იწერებოდა წყალობის წიგნები, სიგელები. მაგრამ არ იყო დაწესე-

[1] Ист. войны и влад. рус. на Кавказе. т. I кн. II, стр. 265.

ბულება, საცა უნდა დაცულიყო სამთავრო საქმეთა წარმოება და მიწერ-მოწერა, დღევანდელის ენით რომ ვთქვათ არ იყო კანცელარია. ის როგორც დაწესებულება შემოიღო პირველად მთავარმა დავით დადიანმა. სამეგრელოს სამთავროს გაუქმების შემდეგ ქუთაისის გუბერნიის სამმართველოსადმი გადაცემულ მთავრის კანცელარიის საქმეებიდამ, (Дела канцелярии владетеля Мингрелии) სჩანს რომ პირველი საქმეები დღემდის ჩვენამდის ჩამოწეული, ეკუთვნიან დავით დადიანის მემკვიდრეობის დროის მმართველობას. (1836 წლამდე შედგენილი საქმე გუბერნიის საზმართველოში არ არის, აქედამ ცხადია, რომ წერილობითი საქმის წარმოება, პირველად შემოიღო სამეგრელოში მთავარმა დავით დად-ანმა.)

დავით დადიანს ორი კანცელარია ქონდა: ქართული და რუსული.

ქართული კანცელარიის მდივანი იყო ეროდიაკონი ივანე ხოშთარია, ივა-ბერად წოდებული. ამას დიდად უჯეროდა მთავარი, მაგრამ სამეგრელოს დიდკაცობა ემდუროდა. თუ ამათ მთავართან თხოვნა არ გაუვიდოდა ივა-ბერის ბრალი იყო და შემდეგ მთავრის გარდაცვალებისა, როცა საჭყონდიდლოში გლეხების ამბოხება ატყდა, დიდ კაცობამ შური იძია ღირსეულ მდივანზე. ის დააბეზღეს უმაღლეს მთავრობასთან და ივა-ბერი ხელფეხ შეკრული სამეგრელოდან სადღაც გადაკარგეს. ივა-ბერის მწერლებად იყვნენ თევდორე ხოშთარია, შემდეგში სასახლის მოძღვარი და ორი სხვა ყმაწვილი კაცი. მთავრის კაბინეტის პირად სეკრეტრად იყო ნადიაკვნარი გიორგი ცხვიტარია.

მთავრის რუსულს კანცელარიას განაგებდა დეკაბრისტი პოტოცკი, ბესტუჟევის ამხანაგი, რომე-

ლიც ციმბირიდამ იყო დაბრუნებული. გრიგოლ გურიელისაგან გამიგონია, ეს კაცი დიდი იეზუიტი იყო და ერთხელ დავითი მოსწამლაო. რუსულ კანცელარიაში მწერლებად იყვნენ ანდრი გეგეჭკორი და ევგენი დგებუაძე.

იმ დროებში, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, ანდრი გეგეჭკორი იყო, თუ არა ერთად-ერთი, იშვიათი მეგრელი, რომელმაც რუსული წერა-კითხვა იცოდა. ამის გამო ამ საჩინო კაცის თავ-გადასავალი დღემდის არ დავიწყნია სამეგრელოს. დავით დადიანმა რაღაც შემთხვევისა გამო ის გალახა, გაროზგა. საზოგადოდ დავით დადიანი ყოველ ხელობას და სწავლას დიდად აფასებდა თავის სამთავროში და რა იყო მიზეზი მთავრის ამ ზომამდის გულის წყრომისა ვერ შევიტყე. თუ მიდგომაში არ ჩამოერთმევა მის ძმას გრიგოლ დადიანს, იმან მიამბო: „ანდრი გეგეჭკორი წაეკიდა ერთს მწერალს, მის ამხანაგს და დავითმა ამის გამო ის დატუქსა. ამან თურმე იუკადრისა შენიშვნა და სიტყვა შეუბრუნა მთავარს, „დედა შეაგინაო“ და მთავარმა ამის გამო ის დასაჯაო.“ ბესარიონ ხოფერიას, გეგეჭკორის დასჯის მიზეზად ის გაუგონია, რომ ის გაარშიყებია მთავრის ადიუტანტის არლოვის ცოლს, რაც უნდა ყოფილიყო მიზეზი გეგეჭკორის დასჯისა. ანდრი გეგეჭკორი იმდენად შეაძრწუნა მთავრის ძალადობამ, რომ ის ჭკუიდამ შეირყა. რომ დადიანი გონს მოეყვანა, როზგის ქვეშ მწოლარე ანდრიმ დაუძახა თურმე მთავარს:

—ვისა სცემ, დავით?

—ანდრისო, დაუძახა თურმე გულმოჯერებულმა, მაგრამ შეუბრალებელმა მთავარმა.

მეორე მწერალს ევგენ დგებუაძესაც ერთი სიტყვა დავით დადიანის ისტორიაში. ამას რომ დაუმთავრებია სწავლა მარტვილის სასწავლებელში, მამა მისს ის გაუგზავნია ქუთაისს ექვთიმე წერეთელთან, რომელიც გუბერნიის მმართველობის სეკრეტარი იყო, ამ უკანასკნელს კი გაუმწესებია ჯამაგირზე უეზდის სასამართლოს მწერლად 120 მანეთად წელიწადში. ეს რომ მთავარს შეუტყვია, დაუბარებია მამა მისი და უთხოვნია მისი შვილი მოეყვანა და მთავრის კანცელარიაში დაეყენებია. მამამ მთავრის თხოვნა ბრძანებად ჩასთვალა და ის მაშინვე წავიდა ქუთაისს, მაგრამ იქ ურჩიეს, რუ წაიყვან, სწავლას მოცდებაო, გაფუჭდებაო და მამა ხელ-ცარიელი დაბრუნდა. ეს რომ მოხსენდა მთავარს, ბრძანა: ოთხი მოსახლე გლეხი ჩამოართვით დგებუაძეს სანამ შვილი არ მოიყვანოსო, მეტი გზა არ იყო, ქუთაისის უეზდის სასამართლოდამ ევგენი დგებუაძე მთავრის კანცელარიაში გადმოიყვანეს [1].

როგორც მერაბ გრიგოლიამ მიამბო—ქართული კანცელარია მთავრისა იდგა სასახლის ეკლესიის გვერდით. რუსული კანცელარია იმაზე ცოტა მოშორებით, არხის გადაღმა. რუსული კანცელარიის სეკრეტრად იმან დამისახელა ერთი ვიღაც ლატარი.

მთავრის კანცელარიას დიდ-ძალი მიწერ-მოწერა ქონდა გამართული. ეს კანცელარია იყო ერთად-ერთი დაწესებულება სამეგრელოში, საცა მიდიოდა მთავრის სახელზე ყოველგვარი ქაღალდი, როგორც შიდა სამეგრელოდამ (თხოვნები), ისე ცირკულიარები გუბერნატორიდამ და სხვა საქმის ქაღალდები სხვადასხვა უწყებიდამ. როცა დავით დადიანი მმართველი იყო სამეგრელოსი

[1]. გრიგოლ ანჯაფარიძის ნაამბობი.

იმას თხოვნას აძლევდენ შემდეგის ტიტულით: „მემკვიდრე მმართველს მენგრელიისას დავით ლეონის-ძეს დადიანს“ (ნახე დაბეჭდილი ბლანკი უზენაეს სასამართლოს საქმეში 1832 წ.). სამეგრელოს გარედამ მთავარს ქაღალდი მოსდიოდა რუსულს ენაზე. მთავრის კანცელარია თუ ქაღალდის ხასიათი ითხოვდა გზავნიდა მოწერილობის ასლს მაზრის მდივანბეგებთან რუსულს ენაზე და მაზრის მდივანბეგები მოხსენებას წარმოუდგენდნენ მთავარს ქართულად. და რაზე გინდათ მოწერილობა არ მიეღო მთავარს! ესა და ეს ფრანცუზი კილიანი გაქცეულა და თუ სამეგრელოში აღმოჩნდეს დაიჭირეთ და წარმოადგინეთო; ამა და ამ მეგრელმა ამა და ამ კაცს ცხენი მოპარა და თუ აღმოჩნდეს ჩამოართვით და პატრონს გამოუგზავნეთო; ამა და ამ ჯანოევს სომხას ფული მართებს, გადაახდევინეთ და გამოუგზავნეთ მოვალეს დასაკმაყოფილებლადო და სხვა და სხვა.

ამ სხვა და სხვაობაში მე ერთს ახირებულს მიწერ-მოწერას წავაწყდი გუბერნიის მმართველობის საქმეებში. 1852 წ. მთავარს მოუვიდა ქუთაისის გუბერნატორის ქაღალდი, რომელშიაც აცნობებდნენ მას, რომ ქუთაისსა და გორს შუა მთავარ-მართებელს ვარანცოვს დაკარგვია თითჩე წამოსაცმელი ბეჭედი და სთხოვდენ გამოეცხადებინათ სამეგრელოში, რომ იმ ბეჭდის მპოვნელს საჩუქრად მიეცემა გლეხთაგანს 50 მანეთი. მთავარმა ეს მოწერილობა ყველა მდივანბეგებს დაუგზავნა ცირკულიარით და შეიქმნა ოდიშ ლეჩხუმში გორში დაკარგულის ბეჭდის ძებნა. ამ ცირკულიარის პასუხად ჯვარის დივანბეგი თავ. ჩიქვანი სწერდა მთავარს 3 თებერვალს 1853 წელს №99: „შეუდეგი რწმუნებულ ჩემდამი მაზრასა შინა ყოველ სოფელშიდ თითოეულად მოპოებას კავკასიის

ნამესტნიკის მოგზაურობის დროს დაკარგულის ბეჭდისა, მაგრამ ვერა სადა გავხადე ღონე მისის მოპოებისათვის".[1]

№ ახალი საქმე იყო სამეგრელოში და თუ უნომროდ რამე დაიწერებოდა არ ეგონათ თანამდებობის კაცებს. ერთხელ მაზრის მდივანბეგმა კაცია დადიანმა მოსწერა ჯვარიდამ მთავარს დავით დადიანს:

—ბოდიშს ვიხდი თქვენთან, ბატონო მთავარო, მთაში ვიმყოფები და ამ მოხსენებას უნომროდ გიგზავნიო.

—არაფერია, ბიძიავ, მისწერა იმას ხუმრობით მთავარმა, მე დიდი ხანია ვიცი, რომ შენ ნომერი გაკლიაო.[2]

---

[1] Дело Канц. влад. Мингрелии 1721/52

[2] ბესარიონ ხოფერიასაგან განაგონი.

V

დავითის საქმეთა აღნუსხვა. სხვა და სხვა მოგონებანი.

ამ წიგნის მთავარი დანიშნულება ის არის, რომ სხვა და სხვა დროს სხვათა და სხვათა პირთაგან განაგონი ცნობები დავით დადიანის მთავრობის შესახებ ერთად მოაქუჩავოს და რამდენადაც შეიძლება ეს ცნობები სისტემაში მოიყვანოს.

ნამდვილი ისტორია კი დავით დადიანის მთავრობისა, ვიცი, ამ ცნობების გამოქვეყნებით არ დაიწერება, რადგანაც ზეპირ-გადმოცემა, თუ ეს გადმოცემა არ არის განმტკიცებული წერილობითი საბუთებით, არ შეიძლება არ ასცდეს ჭეშმარიტებას. მხოლოდ მაშინ, როცა წიგნში მოყვანილი კერძო პირთაგან განაგონი ამბები შეუფარდდება იმ წერილობითი მასალებს, რომლებიც ჯერ გამოურკვევლად განისვენებენ მთავარ-მართებლის კანცელარიის და ქუთაისის გუბერნიის სამმართველოს არხივებში, შესაძლებელი იქნება დაიწეროს უტყუარი ისტორია სამეგრელოს უკანასკნელის მთავრისა. მაგრამ არხივების გადახედვას და მით შეცდომის გასწორებას ყოველთვის მოესწრება კაცი და ზეპირად გადმოცემული ისტორია კი გაიფანტება დროთა მიმდინარეობისაგან.

როცა მე ვთხოვე დავით დადიანის მინისტრად ნამყოფს სახლთ-უხუცესს დათა ჩიქვანს ჩემთვის ჩამოეთვალა თუ რა გააკეთა დავით დადიანმა სამეგრელოს სასარგებლოდ მან ასუხად მითხრა შემდეგი:

დ ა ვ ი თ დ ა დ ი ა ნ მ ა: გაანთავისუფლა მებატონეთა მონობიდამ სამღვდელოება;

აკრძალა კაცის სულის გაყიდვა სამთავროს გარეშე;

აკრძალა გამზითვება, ან როგორც ის ამბობდა მოთხრა;

ჩამოართვა ბერებს უფლება უკანონოდ-შობილ ბავშვებზე. (ეს ბავშვები დავითის წინათ, ბერებს მიყავდათ და დავითმა დედებს დაუტოვა.) თუ ეცოდინებოდათ მამა ვინ იყო, იმას წილს ადებინებდა ბავშვის აღსაზრდელად;

აკრძალა გლეხების დატყვევება და გალახვა მებატონეთაგან. დამნაშავეთ სასტიკად სჯიდა;

მოშალა მემკვიდრედ დარჩენილის ქალის მამულის ჩამორთმევა მებატონისაგან. თუ მამას მარტო ქალი დარჩებოდა მემკვიდრედ და ამ ქალს უნამუსობა დაუმტკიცდებოდა, მამული მებატონეს მიქონდა.

სხვებმა მითხრეს:

გზები და არხები გაიყვანაო.

ყოველ-წლივ ათ-თორმეტ მეგრელს გზავნიდა თბილისში სხვა და სხვა ხელობის სასწავლებლადო;

ტყვეთა ყიდვა და ქურდობა ალაგმაო;

მიწის მეურნეობას და ვაჭრობას ხელი შეუწყოო;

სასამართლო და ადმინისტრაცია ფეხზე დააყენაო.

სულ ყველა ამაებზე, რაც რამ ზეპირი გადმოცემით გამიგონია, ან სხვადასხვა ნაწერი წყაროებიდამ შემიტყვია, ამ წიგნის შემდეგ თავებში წაიკითხავს მკითხველი.

აქ კი რამდენიმე ჩემგან შეკრებილი მოგონება უნდა მოვათავსო დავით დადიანის ცხოვრებიდამ, რომ შემდეგში, უადგილობისა გამო, ეს მოგონებანი წიგნის გარეშე არ დამირჩეს დაუბეჭდავად.

დავით დადიანზე სახლთ-უხუცესმა დათა ჩიქვანმა მიამბო:

სეფიეთში რაღაც ჭირი გაჩნდა და როდესაც ამაზე აბბავი მოუვიდა მთავარს, მიბრძანა წავსულიყავი იმ სოფელში, დამეთვალიერებია მანდაურობა და გარემოება მომეხსენებია მისთვის. „თუ მართლა ჭირია, მე საჩქაროდ მოვალ იქ. უნდა ზომები მივიღოთ რამე, ხომ ხედავ რუსები როგორ მუშაობენ, ფოჩტიდამ დაჩხვლეტილი წიგნები მოგვდისო“,—მიბრძანაო მთავარმა.

(აქ უეჭველია, ხოლერაზედ არის ლაპარაკი. 1847 წელს 26 ივნისიდამ 1-ლ ნოემბრამდის სულ გახდა ავად სამეგრელოში ხოლერით 1385 კაცი, რომელთაგან გარდაიცვალა 508, ამავე წელს მუცელ-კეთილით გახდა ავად 8012 კაცი; ამათგან გარდაიცვალი 4032)[1].

მღვდელმა სამსონ თვალთვაძემ მიამბო:

დავით დადიანი ყურადღებას აქცევდა, რომ არ შეხებოდნენ მის დროში ისტორიულს ნაშთებს ძველის დროებისა, მეტადრე ძველს ეკლესიებს და მონასტრებს. არ ვიცი ვისი განკარგულებით, მაგრამ ეს კია, რომ ბერძნის კალატოზებს შეულესიათ წალენჯიხის ეკლესიაში ზოგიერთი ადგილები და კირ-ქვეშ მოუყოლებიათ ამ ეკლესიის ძველი მხატვრობა. ეს რომ დაუნახავს დ. დადიანს, ის განრისხებულა და გაურეკნია მანდედამ ბერძნები. ბერძნებს დადიანის კაცებმა ფოთამდის მისდიეს.[2]

სხვა წვრილმანები:

თავ. ნიკო ფაღავამ მიამბო:

დავით დადიანს ვაჟკაცები უყვარდა.

---

[1] წიგნი დავით დადიანისა მიწერილი რაევსკისთან.

[2] აქ დედანში ავტორის მინაწერია „აქ ერთი უნდა ჩაუმატო“ რაც არაა ჩამატებული—**რედ.**

ბაკიჩია გეგელია, რომელიც შეკვეთილის ბრძოლას გამოქცევია, მთავარმა ვირზე შესვა პირჯკულმა, თავზე ლეჩაქი დაახურა და ისე არონინა სახალხოდ. მას აქეთ იმას და მისიანებს „გირინიში გიმახვენჯის"[1] ეძახდნენო სამეგრელოში,

ცნობილმა მღვდელ-მონაზონმა ბენედიქტემ, ათონის მონასტრის ვექილმა, მიამბო:

დავით დადიანი ხშირად თურმე იმეორებდა გურულის მოსწრებულ სიტყვას.

ომის დროს სოჭის მახლობლად ერთი გურული გაქცევია გაცხელებულ სროლას.

— აჰ, შე ჭაკო გურულო, სად მიიპარები, არა გრცხვენიან ტყვიას გაექეცი, უთხრეს გურულს.

— თუ კაი ულაყი ხარ იქ მიბრძანდი და დაინახავ შენს სეირსო, უპასუხა უკან მიხედვით გურულმა.

მერაბია გრიგოლიამ[2] მიამბო.

ერთხელ გორდში შინაყმებმა სიმღერა გააბეს ხის ქვეშ, სანამ მზარეულები ძროხას მოუხარშავდენ იმათ. ეს რომ დაინახა მთავარმა, უქმად დროს ტარების მტერმა, ბრძანა არც ერთს სადილი არ აჭამოთო და იმ დღეს მომღერლები ხახა-მშრალნი თურმე დარჩენ. ამის მომთხრობმა დასძინა: ყველა მაშინდელ სიმღერებში დადიანს მხოლოდ ის სიმღერა მოსწონდაო, საცა არის ნათქვამი:

შინა ვაგე, ვაგეოსა,
ვოო შინა ვოგეგე.[3]

---

[1] ვირზე შემჯდომი, უფრო კი ვიროსანი, — ს. ც.

[2] ნამდვილად გრიგოლაიას ეძახდენ ზუგდიდში, პირადად მეც ვცნობდი—ს. ც.

[3] ვფიქრობ სწორად ვერ არის ჩაწერილი. ეს სიმღერა სვანურია, და როგორც ბე მომისმენია შემდეგ სიტყვებს ამბობენ:

ვოსა ვორგილ, ვორგილ ვოსა
ვოო შინა ვოგეგე. — ს. ც.

გრიგოლ დადიანმა მიამბო:

ერთხელ დავით დადიანს გულბაათ ჭავჭავაძე ესტუმრა, რომელიც თავის დროს განთქმული იყო ღვინის სმით.

— აბა, დადიანო, ერთი თქვენი მარანი მაჩვენეთ, უთხრა მთავარს ცოლის ნათესავმა.

— მიბრძანდით, ბატონო. წ ი წ ა, შენ წაყევი გულბაათს—უთხრა მთავარმა მის ძმას კონსტანტინეს (შინაურობაში წიწას ეძახდნენ) და რამდენიც აზარფაშა და ბადიები დაცალოს სახსოვრად მიართვიო.

რომ დალია და დალია გულბაათმა, შეეშინდათ, ე, მანდ არა დაემართოს-რა სტუმარსაო, მაგრამ გულბაათმა მიირთვა ოთხი-ხუთი დიდი აზარფაშა და ორი-სამი ბადია ოჯალეში და არხეინად ეახლა სასახლეში სიძე-ბატონს.

თავ. კონსტანტინე დადიანმა მიამბო:

თბილისში ყოფნის დროს დავითს ყვავილი დაემართა და ძლივს გადურჩა სიკვდილს. ამბობენ აცრილი თუმცა იყო, მისთვის სპირტი წაესვათ, გამიზეზებია და რომ აქიმი პ რ ი ბ ი ლ ი არ მიშველებოდა მისი მორჩენა შეუძლებელი იყოო. ქართველ მოლექსეს ლ ა რ ა ძ ეს ენახა ახალგაზრდა მთავრის შვილი და ეს ლექსი დაუწერია მისთვის:

ყვავილთ მეფე ყვავილთაგან
ვნახე სრულად დანასებით,
ვკითხე, აგრე რამან შეგქმნა
შენ ხელმწიფე აგრე ვებით.
მან მითხრა თუ ყვავილთ მიმტრეს
შევიქენი ასე ვნებით
პირი სრულად დამილებეს
ღაწვი ვარდი...

საზოგადოდ ნათქვამია:

დავითი იყო სამეგრელოს პირველი მთავარი, ნანახი და ნაკითხი, შედარებით კარგად განათლებული, რომელსაც ყველაფერი ხელს უწყობდა სამეგრელოს სამთავროს მმართველობას გასძოლოდა ახალის დროების შესაფერად. დავითმა ზურგი აქცია მამა მისის ლევან დადიანის ფეოდალურს წეს-წყობილებას. მისთვის არ იყო არც ქორი, არც მიმინო (ბათუ ფაღავას მიმინოს თავი გააგდებია, იმიტომ რომ ფაღავამ მწყეროობის დროს გლეხკაცს ღომი გაუთელა), არც კურდღელ-მწევარი, არც გამოულეველი სიმღერა, ლხინი და სროლა ლევან დადიანისა.

რეფორმის გზაზე დამდგარს, დავითს უნდოდა მისი ახალი მმართველობა ყველაფერს დასჩენოდა... თვით მეგრელების ტანისამოსს და პირის სახესაც.

წვერმოშვებული კაცი იმას არ უყვარდა. ცაიშის მოურავი პეხუ ჟორდანია დაიბარა და ძალაუნებურად წვერები მოაპარსვინა.

არ უყვარდა თავი უკან გადავარცხნილი, ბოხოხი, ჩალმა.

ერთხელ ზუვდიდში წინ შეეგება იმას ჩალმიანი კაცი.

— ვინ არის ეს თათარი,—იკითხა მთავარმა.

— ეს, თათარი კი არა, ალექსი ჩიქვანია, ბატონო, ოტიას შვილი,—უპასუხა მხლებელმა.

— შოხადეთ ახლავე იმას თავსახური და გაგზავნეთ მეფურნესთან. აიღოს ლეჩაქი და მის ფასში პური გაუგზავნოს ბაღის მუშებს, ბრძანა მთავარმა.

ლეჩაქი 6 ალაბი გამოდგა და მუშებს ხუთი პური გაუგზავნა.[1]

ღარიბ ქვეყანაში დავითს არც ის მოსწონდა რომ ტანისამოსი ერთობ მდიდრულად კაზმული ყოფილიყო.

ერთ ვიღაც კოხტად ჩაცმულ ქავთარაძეს მესტი ჩაეცვა სირმით გაწყობილი. მთავარი მიუახლოვდა იმას, დაადვა ფეხზე ჯოხი და უთხრა:

— აბა დახედე ჩემს წაღებს, დაკერებული მაცვია. შენ, ეს რა გიქნია, შე პლუტო, ჰაა! — და ხელი თურმე ჩაუფაჩუნა თავში.

[1] ნიკო ფალავასგან განაგონი.

VI

სატახტო ქალაქი და სასახლეები. ზუგდიდის ბაღი. ვლაქერნის ხატი.

„საქონლის ყიდვა - გაყიდვისათვის არც დუქნები აქვთ და არც მოედნები, ისე რომ ვერსად ვერ ნახავთ, ხალხი იკრიბებოდეს სანოვაგის საყიდლად. მხოლოდ სომხების ქალაქში[1], რომელიც აშენებულია აწინდელ მთავრის დროს, არის მოედანზე რამდენიმე დუქანი, სადაც იყიდება სხვა და სხვა სპარსული ტილო და შალი[2].

„ახალი ზუგდიდი შენდება ვრცელს მინდორზე, რომელსაც სამზღვრავენ: აღმოსავლეთით სასახლე და ბაღი დადიანისა; ჩრდილოეთით რამდენიმე სასახლეები და პატარა მდინარე; დასავლეთით დროებითი სასახლე თავადის გრიგოლისა, ძველი სასახლე მთავრისა და დაღმართით, წყლისაკენ, რომელზედაც გამწკრივებულია სახლები და მათ შორის ახალი, ჯერ კიდევ მოუთავებელი სახლი თავ. გრიგოლისა... და დასასრულ, სამხრეთით, საკმაოდ ვრცე-

---

[1] არ ვიცი რომელია ეს სომხების ქალაქი, უეჭველად ზუგდიდია (თუ არა სენაკი), რადგანაც ლამბერტის რუკაში არც ლაილაშია ნახსენები და არც . . .

(ეს მინაწერი არაა დასრულებული,—ს. ᲒᲗ.).

[2] სამეგრელოს აღწერა არქანჯელო ლამბერტისა, თარგმანი ალ. ჭყონიასი გვ. 167.

ლი ბაზარი, აგებული დავით დადიანისაგან, რომელსაც ეტყობა სახეში ჰქონია დაეფუძნებია აქ დიდი ვაჭრობა თავის ქვეყნის მიწის ნაყოფისა და ერთმანეთთან თუ გარეშეებთან დაახლოებით, გაევრცელებინა აქ იდეები განათლებისა. რამდენიმე ასეული სახლები გაშენდნენ აქ ორ-სამ წელს საყოველთაო სასარგებლოდ. თუ ეს მოძრაობა გაგრძელდა, ზუგდიდს მალე დაეტყობა აყვავება“ [1].

„ლევან დადიანმან სიმდიდრით აღზევებულმან ჰყო სასახლე იბ ოდიშსა შინა ყოველთა მოწყობილობითა, რამეთუ არა წარიღოს ერთიდამ მეორესა შინა არა რათმე სახმარნი ანუ ცხენნი და გარემო წყარო და უახლოესთა დასდვა ფიალნი ოქროსანი და უშორესთა ვეცხლისა დაბნულნი ძეწკვებით, რათა სმიდენ მგზავრნი მით ვინადგან ვერვინ იკადრებდა ქურდობასა ანუ პარვა-ავაზაკობასა ქვეყანათა შინა მისთა“ [2].

1851 წელს ზუგდიდში ითვლებოდა 2000 კაცის სული. მთავრის კანცელარიის საქმეში №—1437|51 ჩანს, რომ ამ წელს ანაკლიაში იყო 200 კაცის სული, ლენტეხში 630 და მარანში 352.

„დიდსა ველსა ზედა არს ზუგდიდი სასახლე დადიანთა დიდ - შენი და პალატებიანი, ზღუდე გოდლიანი“ [3].

---

[1] ბროსსე, Rapports sur un voyage archéologique, ნაწ. პირველი მეშვიდე მოხსენება გვ. 20—21,

[2] იხ. ქართლის ცხოვრება, გამოცემა ჩუბინოვისა ნაწ. მეორე, გვ. 199.

[3] „ეოდრაფიული აღწერა საქართველოსი ბატონიშვილის ვახუშტის მიერ“—გვ. 396.

ბარონ როზენის მიმართვა გრაფ ნესელროდესთან 1837 წლის იანვრის 29-სა დღეს, №66.

„საგარეო საქმეთა სამინისტროს საქმეებიდან თქვენი ბრწყინვალება კეთილსინებებთ და იხილავთ, რომ ნეტარხსენებულმა იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა, 1806 წელს, მაისის 31 სამეგრელოს ყოფილი დედოფლის, კნეინა ნინო გიორგის ასულის სახელობაზე დაწერილი რესკრიპტთან ერთად გაუგზავნა საჩუქრად მთავრის ოჯახს და მთელს სამეგრელოს ხალხს წმინდა ხატი ვლახერნის ღვთისმშობლისა, თანაც უმაღლესად ბრძანა აღეშენებინათ ოდიშში (ქვემო სამეგრელოში) იმ ადგილას, სადაც დედოფალი ბრჩევდა, ეკლესია ვლახერნის ღვთისმშობლის სახელობაზე და ამისათვის პირველ ხანებში 2 ათასი ჩერვონეცი მიეცათ, ამავე დროს გამოითქვა მისის უმაღლესობის სურვილი, რომ ის ადგილი, საცა აშენდება ეს ეკლესია, გადაიქცეს სამეგრელოს მთავართა საცხოვრებელ ადგილად და შემდეგში, როცა მის გარშემო მცხოვრებნი გამრავლდებიან, აქაურობა იქცეს ქალაქად და იწოდებოდეს გრიგორიოპოლად, განსვენებულ უგანათლებულეს თავად გრიგოლ დადიანის, სამეგრელოს აწინდელ მთავრის მამის, მოსაგონებლად.

ერთის მხრით თავადის, გიორგის ასულის ნინოს წასვლამ რუსეთში, მეორე მხრით, მაშინდელმა ადგილობრივმა გარემოებამ ხელი შეუშალა მისს უგანათლებულესობას გაეკეთებინა რაიმე უმაღლესის ბრძანების ასასრულებლად; ხოლო სამეგრელოს მთავარმა ლევანმა ასეთი უმაღლესი ზრუნვა მის სამთავროსათვის განსაკუთრებულ წყალობად ჩასთვალა ხელმწიფის მხრივ და ზრუნვას არ აკლებდა გამოენახნა საჭირო თანხა იმპერატორ ალექ-

სანდრეს უმაღლესი ნების ზედმიწევნით ასასრულებლად; ეკლესიისათვის ადგილად აირჩია სოფ. ზუგდიდი და შეუდგა, შეძლებისადა კვალად, თავის ხარჯით ქვითკირის ეკლესიის შენებას ვლახერნის ღვთისმშობლის სახელობაზე. ეს ეკლესია სრულიად დამთავრდა 1830 წელს, და მთავარმა ეს ადგილი თავის მუდმივ საცხოვრებლად გაიხადა.

ეს ორი ათასი ჩერვონეცი-კი, რომ[illegible]ც უმაღლესად გადადებული იყო ამ ეკლესიის ასაშ[illegible]ებლად გასაწევ ხარჯებისათვის პირველ ხნობითად, 1808 წლიდან ჩემ წინამოადგილეთა დროს დანიშნულებისამებრ არ მოხმარებულა და ინახებოდა ჯერ მთავარ-მართებლის ხაზინაში, ხოლო შემდეგ საზოგადოებითის შეწევნის საბრძანებელში; მაგრამ რადგან ეს ფული, თავად დადიანის მიერ თავის საფასით ეკლესიის აშენების შემდეგ მისს საკუთრებას შეადგენდა, მე თანახმად მისი მოთხოვნისა 1833 წ., განკარგულება გავეცი ეს ფული უსარგებლოდ მას დაბრუნებოდა.

ამას წინათ ჩემს სამეგრელოში ყოფნის დროს მე ვნახე ზუგდიდში აშენებული ეკლესია, მომეწონა და მასალის ადგილობრივ ფასების კვალობაზე მისი აშენება 15 ათას მანეთზე მეტად უნდა დამჯდარიყო და ამიტომ სამეგრელოს მთავრის მიერ ამ ტაძრის აშენება ყოვლადვე ქების ღირსია.

ამ ჟამად თავადს დადიანს განზრახვა აქვს დიდის ზეიმით გადმოასვენოს წმინდა ხატი ვლახერნის ღვთისმშობლისა ზუგდიდში ახლად აშენებულ ტაძარში მარტვილის მონასტრიდან, სადაც ეს ხატი დროებით დასვენებული იყო. სურს აგრეთვე, ის ადგილი, სადაც აშენებულია ვლახერნის ღვთისმშობლის სახელობაზე ეკლესია,

იწოდებოდეს გრიგორიოპოლად, ამიტომ ითხოვს ვიშუამდგომლო—მისმა იმპერატორობითმა უმაღლესობამ უმაღლესად ნება დართოს ამაზე.

ჩემის მხრით, ადგილობრივის პირობების მიხედვით, არამც თუ შესაძლებლად მიმაჩნია დაკმაყოფილებულ იქნეს სამეგრელოს მთავრის თხოვნა, პირიქით, მის განზრახვას აზრადა აქვს, ერთის მხრით, ასრულება ნეტარ-ხსენებულის იმპერატორ ალექსანდრე I-ის სურვილისა, ხოლო მეორე მხრით, სამეგრელოში კეთილწესიერების დამყარებისა, პატივი მაქვს ზემორე ხსენებული თქვენს ბრწყინვალებას ვაუწყო, თან დავურთო პირი 1806 წლის მაისის 31-ს უმაღლესად ბოძებულის რესკრიპტისა და უმორჩილესად გთხოვთ იშუამდგომლოთ, რათა თავად დადიანს მისმა იმპერატორებითმა უმაღლესობამ უმაღლესად ნება დართოს ზუგდიდი იწოდებოდეს გრიგორიოპოლად, სადაც მთავარს შეეძლოს, როცა სამეგრელო უფრო კეთილად მოეწყობა, ადგილობრივი პირობების შესაფერი საქალაქო მართვა-გამგეობა შემოიღოს თავის მიხედვისამებრ იმ უფლების ძალით, რაც მას უმაღლესად მინიჭებული აქვს[1].

მიმართვა საიდუმლო მრჩევლის ბლუდოვისა ბარონ როზენთან 1837 წლის ნოემბრის 4, № 5783.

„მივიღე თქვენის უდიდებულესობის წერილი წარსულ სექტემბრის 9-ისა იმის შესახებ, თუ რა ძნელია ქ. გრიგორიოპოლის აშენება თანახმად არქიტექტურის წესებისა, ამის შესახებ შოვახსენე მინისტრთა კომიტეტს, რომელმაც წარსულ ოქტომბრის 12 ჟურნალით დაადგინა:

[1] Акты арх. комиссии, том VIII, стр. 439, 1881 г.

რადგან ძნელია ქ. გრიგორიოპოლის აშენება თანახმად არქიტექტორის წესებისა, ნება მიეცეს მთავარს ააშენებინოს მცხოვრებლებს სახლები ისე, როგორც მათ ჩვეულებად აქვთ და იციან, მხოლოდ, უბნები, ქუჩები და მოედნები უნდა გაყვანილ იქნეს თანახმად ამ ქალაქის საზოგადო გეგმისა.

კომიტეტის ამ დადგენილებაზე მისმა იმპერატორებითის უმაღლესობამ საკუთარის ხელით მოაწერა და ბრძანა: „ეს ადგილი მინახავს და ვეჭვ აქ როდისმე გაშენდეს ქალაქი, რადგან იქაურობა ხავსსა და ჭაობშია. სამეგრელოს მთავარს რომ ვასიამოვნოთ, მარტო იმისათვის თუ შეიძლება ამ ადგილს გრიგორიოპოლი ვუწოდოთ, მაგრამ ქალაქის სახელი მაშინ-ღა უნდა ვუწოდოთ, როცა მართლა ქალაქი გაშენდება“.

პატივი მაქვს გაუწყოთ ეს უმაღლესი ბრძანება საათანადო განკარგულების გასაცემად“ [1].

ვლაქერნის ხატი [2]

ვლაქერნი ეწოდებოდა ძველად სტამბოლის კუთხეს, რომელიც მდებარეობს ქალაქის ჩრდილო განაპირას. ამ ადგილას იყო აშენებული ეკლესია ვლაქერნის ღვთისმშობლისა, რომელშიაც ესვენა შესანიშნავი ხატი ღვთისმშობლისა ამავე სახელით. ეს ეკლესია დღეს არ არსებობს, მაგრამ ხატი ღვთისმშობლისა, „რომელმანცა დაიცვა და დაიფარა, კონსტანტინეპოლი განადგურებისაგან 626 წელს“, დღესაც არსებობს და დაცულია სამეგრელოს თავადის მუზეუმში. როგორც ამბობს პლატონ იოსელიანი, ეს ხატი მისცა საქართველოს ერს საბერძნეთის

[1] Акты арх. комиссии—ტომი VIII, გვ. 440, 1881 წ.

[2] აღნიშნული ხატი 1921 წ. გაიტაცეს მენშევიკებმა—**რედ.**

კეისარმა ჰერაკლემ მეშვიდე საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ[1]. მას აქეთ სად რა ალაგას ესვენა „სასწაულთმოქმედი“ ხატი ცნობა არა მაქვს. „ქართლის-ცხოვრებიდამ“ ვიცით მხოლოდ, რომ ეს ხატი მეჩვიდმეტე საუკუნეში გიორგი გურიელმა, იმერეთის მეფე ალექსანდრე მეოთხესთან საბრძოლველად წამოსულმა, „განსძარცვა“ და ჰყო სამკაულად თვისად“[2]. მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგს 1805 წელს, სამეგრელოს მთავრინა ნინოს სურვილისამებრ ეს ხატი წაასვენა პეტროგრადს საგანგებო დეპუტაციამ, რომელსაც შეადგენდნენ დიდი ნიკო გიორგის ძე დადიანი, ბეჟან მანუჩარის ძე დადიანი და კარის დეკანოზი იოანე იოსელიანი და მიართვა სამეგრელოს ერის სახელით ხელმწიფე იმპერატორს ალექსანდრე I-ს ისე, როგორც ოთხის წლის წინად იმავე იმპერატორს მიერთვა საქართველოს მეფის ჩამომავალთაგან წმინდა ნინოს ჯვარი[3]. ალექსანდრე პირველმა ეს ხატი ძვირფასად შეამკო და დაუბრუნა სამეგრელოს ერს.

სამეგრელოს დეპუტაციის წევრი ნიკო დადიანი, აი რა გვარად აგვიწერს თუ როგორ მიერთვა ვლაქერნის ღვთისმშობლის ხატი ალექსანდრე ხელმწიფეს.

„მივედით ქალაქს სანკტო-პეტერბურგს, შეგვიწყნარეს და მიგვიღეს სამაგალითოთა პატივითა, რომლისა აღწერა დიდსადამე განგრძელდების და შემდგომად რამოდენისამე ხანისა ინება და ღირსი ვიქმენით ხილვად და თაყვანისცემად მისის იმპერატორებითის დიდებულების მოწყალისა და დიდისა

---

[1] იხილე პლ. იოსელიანის „Древ. памят. Тифлиса“, გვ. 17.

[2] „ქართლის-ცხოვრება“ ნაწილი მეორე, გამოც. ჩუბინაშვილისა გვ. 209.

[3] იხილე საბინინის წიგნი.

ხელნწიფისა ალექსანდრეს პავლეს ძისა და ყოველთა მისთა ფამილიათა და შემდგომად ხილვისა წარუგზავნეთ იოანე დეკანოზის ხელით, რომელიცა გვქონდა ძღვნად წარღებული ჩვენის მთავრინის ნინა დედოფლისაგან ხატი ვლაქარან ღვთის მშობლისა და მიართვა რა, მიიღო შესაბამითა პატივითა და დაასვენა თვისის სახლის ეკლესიასა შინა დიდის ცერემონიითა: ჩვენ ვიყავით სანკტპეტერბურგსა შინა გამოუთქმელითა ცხოვრებითა ერთსა წელსა და შემდგომად გამოგვისტუმრეს დიდის პატივით ყოველითურთ კმაყოფილნი, ყოველივე თხოვნა მთავრირისა ჩვენისა ინება მიცემა იმპერატორებითის დიდებულებამ და ბრძანა აღსრულება: წარმოეგზავნა წყალობად ესენი: შეამკო უძვირფასესად ხატი ვლაქარანისა ღვთისმშობლისა და წარეგზავნა კვალად სახლსა შინა დადიანისასა, რათა მუნ განისვენოს წინდად ჩემის საფარველის დიდებისა და თქვენის ჩემ ერთგულებისა; მასთან წარმოატანა ყოვლითურთ დაუკლებელი ერთი ხელი შესამოსელი სამღვდელო და სამთავრო, შესაბამი მისისა ბოძებისა: ბრძანა აშენება ეკლესიისა სახელსა ზედა ვლაქერან ღვთისმშობლისასა სამეგრელოსა შინა ხარჯითა მისის იმპერატორებითის დიდებულებისათა და იქმნეს მუნ ქალაქი და ეწოდებოდეს სახელად ქალაქსა მას გრიგოლიოპოლი სახსოვრად განსვენებულისა გრიგოლი დადიანისა".

უფრო გვიან, შემდეგ მთავრის დავითის გარდაცვალებისა დედოფალმა ეკატერინემ კვალად შეამკო რა ხატი მისცა შემდეგი წარწერაც:

„დღეს მას ოდესცა კეთილდღეობით განიგებოდა დიდი სახელმწიფო ყოვლისა რუსეთისა თვითმპყრობელობათა მართლმორწმუნისა იმპერატორისა ალექსანდრე მეორისათა და ოდესცა მეშურნენი დიდებულებისა მისის სახელმწიფოსანი მეფენი დასავლეთისანი ქრისტეს ჯვარის მოსავად სახელის მდებელნი თავისა თვისისანი თანა შეიკრბენ მოწაფისა თანა ცრუ წინასწარმეტყველის მახჰმადისა ხონთქრისათანა ოსმალთასა კავშირთასა მამობისათა სავნებლად მართლმადიდებლობისა და მაშინ ქვეყანაზეცა ჩვენსა განიცდებოდა პირად-პირადთა ზედა ამოსვლათაგან. ჰოი, ყოვლად უწმინდესო, დედაო ღვთისაო, მე მინდობილმან მფარველობასა შენისადმი სამეგრელოს მმართველა მთავრინა ეკატერინა დადიანმან, ასულმან კახეთის თავადის ღენერალ ლეიტენანტის ალექსანდრე ჭავჭავაძისამან შენდობისა შ˝დ ყ˝დ პატიოსნისა ვლაქერნის ხატისა შენისა, რომელ და შორის მისსა ნაწილისა წ˝ის შენის სარტყლისა ძველიდგანვე აქვნდა სახლსა დადიანთასა უღელვოდ ნავთსაყუდელად განსაცდელთა შინა, და რომლიცა ჩყვ-სა წელსა შინა, ოდესცა სამეგრელო იქმნა მიძღვნილი მენგრელიის მმართველა მთავრინა ნინასაგან, ასულისა საქართველოს მეფის გიორგი მეათცამეტისა, ხელმწიფე იმპერატორის ალექსანდრე პირველისადმი, გარნა მათმან დიდებულმან სათნო ჰყო სახელითა თვისითანვე წარმოგზავნა მისვე ნინასადმი მისაქცევად სახლადვე დადიანთა ა˝დ უმწყალესთასა რესკრიპტთა ლ˝ა-ს მაისისა მასვე ჩყვ-ს წელსა, რომელსა შინა თქმულ არიან შემდგომნი ძვირფასნი სიტყვანი: „იყავნი იგი

ორკერძოვე წინდად და მოწამედ სამარადისოიჲსა ჩემდამო თქვენისა ერთგულებისა და ჩემისა განუშორებელისა თქვენდა მფარველობისა და მიერითგან განგრძობასა შინა ერგასთა წელთასა შენითა მეოხებითა იქმნა დაცულ სახლი სამთავრო დადიანთა და სრულიადცა სამეგრელო უშფოთველად ამათმან მომხსენებელმან და ძალისაებრთა მადლობათა შემომწირველმან გიგულსმოდგინე მორთმევა შენდა კიდობნისა ამის, რომელშორის ეგებოდეს რა ყ'დ პატიოსანი ხატი შენი წმიდით სარტყლითურთ შენით იყავნ იგი ვანმაძლიერებლად მართლმადიდებლობასა, აღსამაღლებლად დიდის ჩვენის ხელმწიფისა სახლისა, წარსამართებლად ძისა ჩემისა ცხრაწლოვანისა მემკვიდრეობით სამეგრელოს მთავრის და რუსეთის ხელმწიფის გვარდიის პორუჩიკის ნიკოლოზ დავითის ძის დადიანისა და ყოვლისა სამეგრელოისა მთავრის სახლისა საოხად ღვთისადმი შესვენებულის მეუღლის ჩემის მენგრელიის მთავრის და რუსეთის ღენერალ მაიორის და კავალერის დავით ლეონის-ძის დადიანისა წელსა განხორციელებითგან სიტყვისა ღვთისა ჩუნვ-სა იანვრის დ-სა საზაფხულოსა სასახლესა შინა გორდს".

„Сия киота делана в Москве 1857 году на фабрике двора Его Имп. Вел. фабр. церковной утвари Николая Даниловича Полтавцева" [1].

---

[1] სახატე ესე გაკეთებულია მოსკოვში 1857 წელს მისის იმპერატორებითის უდიდებულესობის სასახლის ფაბრიკაში საეკლესიო სამკაულის მკეთებელის ნიკოლოზ დანიელის-ძის პოლტავცევის მიერ.

***

„მთავარს ორმოც და ათზე მეტი სასახლე აქვს, რომელთა შორის უმშვენერიესია ზუგდიდის სასახლე, იგი აგებულია საუცხოვო ქვისაგან და შესანიშნავია, როგორც სიდიდე-სივრცით, ისე ფანჯრების, აივნების და სპარსულის მხატვრობის მშვენიერებით. შემდეგ მთავრისა, ყველა დიდებულთ მეტ-ნაკლებ, რამდენიმე სასახლე აქვთ და ერთიდან მეორეში გადადიან“ [1].

ზუგდიდის სასახლე. სად რა ადგილას იყო ძველად ძველი ზუგდიდის სასახლე მე ვერ მიმიკვლევია. უეჭველია, იქ, საცა ახლა ამართულია ეკატერინე დედოფლის სასახლე, რაისის პლანით განახლებული.

მთავარი კორპუსი ამ სასახლისა არის დაფუძნებული თაღებზე, რომლის ქვეშ დავით დადიანის დროს ღვინის სარდაფი იყო მოთავსებული. ამ თაღებზე იდგა ქვაგურის სახლი, რომელშიაც ცხოვრობდა მთავრის დაპუპი და რომელსაც ამის გამო პუპის სახლად უწოდებდნენ. შემდეგ პუპის გათხოვებისა ამ სახლში დავით დადიანმა დროებითი სახელოსნო მოაწყო, საცა მზადდებოდა პარკეტები ახალის სასახლისათვის. დავით დადიანის გარდაცვალების შემდეგ ეს სახლი დიდხანს იყო მიყრუებული, სანამ ეკატერინე დედოფალმა არ განაახლა ის და არ აღაშენა ზუგდიდის ეხლამდელი მთავარი სასახლე თვისის ფლიგელებით, ფრონტონით და ლამაზის ჩუქურთმებით შემკობილი მოაჯირ-აივნებით ჩრდილოეთის მხარეს.

პუპის სახლის მოშორებით იდგა დავით დადიანის დროებითი სამყოფი სახლი, რომელიც დაიწვა 1836 წელს ერთს წერილში გრიგოლ დადიანთან, 13 იანვარს 1836

[1] სამეგრელოს აღწერა არქანჯელო ლამბერტისა, თარგმანი ლ. ჭყონიასი, გვერდი 39.

წელს, დავით დადიანი სწერს თავის ძმას: „წარსულს წელს, 17 დეკემბერს, მწუთრი სასახლე ჩემი ყოვლითავე ავეჯეულობით დაიწვა. ყოველი ესე დაგვავიწყა უსასტიკესმან სენკვეთებამან დისა ჩვენისა ნინოსამან, რომელ. საცა ეცა ელდა როს იგი აღტყინებასა ალმურისასა უვიცთა მიერ ზახილი იწარმოვა ვითარმედ დავითს ცეცხლი მოეკიდაო“... და მერე განაგრძობს მეგრულს ენაზე: „მუთუნი ვაპჭუ, მარა ოკო ვთქუათ ბრელქ დუმაჭუშო. მუ მენარღებუნა, ვართი ყუდე ორდ მუთუნი, თაში თქვიი, ნამუდა ჯვეში-ჯვეში დიდებაქ დო ხეშნაჭარა წინგეფქ აჭუშო“ [1].

ამ სასახლის სამაგიერო სახლი თითონ დავითმა ააშენა მისგანვე გაშენებულის ზუგდიდის ბაღის ნაპირას, იმ ადგილის მახლობლად, საცა დღეს აგებულია სამეგრელოს თავადის ნიკოს საკუთარი სასახლე.

„ვიწყე უკვე შენებათათვის სასახლეთა მზადება ყოველთა გვართა მასალათა და შეწევნითა ღვთისათა, თუ სადამე ვიმეღონე გაისს მომზადება სრულიად. მერმისს ვიწყებ შენებასა ნამდვილ სამთავრო სასახლისასა“—სწერდა მთავარი მის ძმას გრიგოლ დადიანს ერთს უთარიღო წერილში, რომელიც უნდა ეკუთვნოდეს 1837 ან 1838 წელს.

ეს ნამდვილი სამთავრო სახლი მალე აიშენა დავით დადიანმა. როგორც მიამბო მერაბ გრიგოლიამ, სახლი იყო ორსართულიანი და შეიცავდა 28 ოთახს. შუაგული სახლისა იყო აგებული ქვისაგან, მაგრამ, როცა სახლი ააგეს და ის საკმაო არ გამოდგა, იმას მიაშენეს წაბლის ბალკებით აყვანილი ოთახები. ეს სახლი რომ მოე-

[1] „არაფერი დამწვია, მაგრამ მაინც ასე ვთქვათ: ვითომ ბევრი რამ დაგვეწვა, რა გვენაღვლება, არც სახლი წარმოადგენდა მაინც და მაინც დიდ რაიმეს. ასე თქვი რომ ძველი დიდება და ხელნაწერი წიგნები დაეწვა-თქო“. ს. ც.

წყო კარგად ისე, როგორც ეკადრებოდა მთავრის სასახ-
ლეს, დავით დადიანმა სთხოვა მთავარ-მართებელს ვარან
ცოვს, ნება გამოეთხოვა მისთვის ხელმწიფისაგან საზღვარ-
გარეთიდამ მოეტანინებია სახლის საჭირო მოწყობილობა
უბაჟოდ და როგორცა სჩანს შჩერბინინის წერილიდამ,[1]
ხელმწიფე იმპერატორმა ნება მისცა მთავარს მოეტანინე-
ბია ბაჟგადუხდელად ყულევის ტამოჟნით სასახლის მოწ-
ყობილობა 25 ათას მანეთად შეფასებული. სამწუხაროდ,
ამ სასახლესაც ის ბედი ეწია, რაც წინა სასახლეს. ომარ
ფაშამ ზუგდიდი რომ აიღო 1855 წელს, ამ სასახლეში
დაჭრილები და ავადმყოფები დააყენა, მაგრამ როცა
გრიგოლ დადიანმა ზუგდიდი დაიბრუნა, ისკანდერ
ფაშამ სასახლეს ცეცხლი წაუკიდა და დასწვა (1856
წელს). დამწვარი სასახლე ხელ-ახლა განაახლა დიმიტრი
ყიფიანმა და შიგ სამეგრელოს მმართველი ჭილი-
აევი[2] დააყენა, მაგრამ ამ განახლებულ სასახლესაც
ის ბედი ეწია, რაც წინა სასახლეს, ცეცხლმა ესეც გაა-
ნადგურა, რის შემდეგ სასახლე არ განუახლებიათ და მი-
სი ნაშთი მასალები მოახმარეს სამეგრელოს თავადის ნი-
კოს ახალ სასახლეს.

ამ სასახლის მახლობლად, ბაღის ყურეში პრინცეს-
სა სალომეს ეზოს გვერდით იდგა ოცდა-ოთხ ოთახიანი
წაბლის ფიცრული, რომელშიაც ცხოვრობდნენ სასახლის
მოსამსახურენი.

სასახლის პირდაპირ, ცაცხვის ქვეშ, იდგა ქვა-ტახ-
ტი, რომელზედაც სამეგრელოს მთავრები დასხდებოდნენ,
როცა სამართალს აჩენდნენ[3].

---

[1] წერილი 19 იანვ. 1853 წ. № 365, ნახე, Дело канцел. влад. Мингр, № 272/42.

[2] ჭილაშვილი.

[3] აღნიშნული ქვა-ტახტი დღემდე დაცულია უვნებლად.
ს. ც.

სასახლის ცოტა მოშორებით, ორანჟერეიას გადაღმა, მთავარმა ააშენა სასტუმრო სახლი, რომელიც აწერილი აქვს თავის მოგზაურობაში საქართველოს მეისტორიეს, მარი ბროსსეს. ეს სახლი იყო ორ-სართულიანი, ჯვარედინად აგებული. ქვედა სართულში, რომელიც ქვისაგან იყო გაშენებული, თავსდებოდა მრავალი ოთახი—სტუმრების მისაღებად დანიშნული. ზედა-სართულში იყო la salle de banquets, სასტუმრო, სალხინო ზალა. ამ ზალას, რომელშიაც იყო მოწვეული ბროსსე აღდგომის ღამეს 1848-ს წელს, ის ასწერს ამ გვარად: „ზედა სართულიც ჯვარის მსგავსად არის აგებული ფიცრისაგან. ერთს ლამაზს კიბეს, რომელიც ასცილდება თუ არა მიწას, მალე იყოფა ორად, აყავს კაცი ზედა ზალაში. ზალის შუაგულ ადგილას არის გაშლილი ჯვარისავე მსგავსად სუფრა, 32 კაცის დასატევი. ეს სუფრა არის გამზადებული მთავრის ოჯახისა და დარბაზის ერისათვის; ზალის ზედაპირი გამშვენებულია კოლოფის მსგავსად გამოწეულის და ჩუქურთმებით გამშვენებულის შავად და ყვითლად შეღებილის ხის ჭერით, რომელზედაც ჰკიდია ხის ჯაჭვი კანდელისთვის გამზადებული. ოთხსავე მხარეს კედლის გაყოლებაზე არის მიდგმული სკამები, რომელზედაც ეტევა სამასზე მეტი კაცი და როცა მაგიდებს მოუმატებენ 500 კაციც. თითოეულ ზალას აქვს მსგავსადვე გამშვენებული ჭერი და სკულპტურა. სახლის გარშემო გაშლილი აივნები გამშვენებულია სვეტებ შუა გაყოლებულის ხისაგან ხელოვნურად ნაქარგით. მეტადრე კარგი სანახავია ეს აივანი შორიდამ, როცა არის განათებული ღამის სიბნელეში. შენობის ხელოვნება თათრულია, რომელსაც სჭარბობს ზემოდამ ვიწროდ შეჭრილი აღმოსავლეთის არკები“[1].

[1] Voyage archéologique I livraison, VII rapports, 54 გვ.

ზუგდიდის მთავარი სასახლის მარჯვენა მხარეს, ფერდის გაყოლებაზე, იყვნენ გამწკრივებულნი: მთავრის ძმის გრიგოლ დადიანის სასახლე, მანუჩას, მისი გამზრდელის ბატონიშვილის ნაშენი, წალენჯიხის მხრიდან მოტანილი ზუგდიდს, უზენაესი სასამართლო, მთავრის სასტუმრო სახლი, მაზრის სამდივანბეგო, კაცია ჩიჩუას სასახლე, მთავრის საღარო და მაღალი სამ-სართულიანი ციხე, შეიარაღებული ზარბაზნებითა და ჯაზეირებით, საიდამაც ყოველ დიდ დღესასწაულზე ციხის უფროსი შენგელაია ისროდა ზარბაზნებს[1].

სასახლის გვერდით დავით დადიანმა გააშენა მშვენიერი ბაღი. ამის გამშენებელი იყო ტრიესტიდამ მოწვეული მებაღე ბ. ჟოზეფი გვარად ბაბინი[2].

ბაღში იყო დარგული იშვიათი ხეები, მაშინ ჯერ ჩვენში უცნობი: მაგნოლია, ტიულპანი, ბეგნონია, მიმოზა, პრობკის ხე, კვიპაროსი, კრიპტომერია, ლაგუსტრემია, სხვა და სხვა ტუიები. ჟოზეფის პლანით გაშენდა ბაღში მშვენიერი ქვის ორანჟერეია, რომელსაც პირი სასახლისაკენ ქონდა მიქცეული და დაინერგა ხეების ლაბირინტი. შემდეგ გაკეთდა ვრცელი აუზი, რომელსაც ასაზრდოვებდა მდ. ჩხოუშიდამ გამოყვანილი არხი. ჩრდილოეთისაკენ ამ აუზის შუა გულში ბაღიდამ შედიოდა ალლეია და იქ ამაღლებულს ადგილზე იყო გაშენებული მუნვე დანერგულის ხეებისაგან შემდგარი ფანჩატური, რომელშიაც საღამ-საღამოობით სასეირნოდ გამოდიოდა მთავრის ოჯახობა. აქედამ უყურებდნენ ნავით მიმოსვლას აუზში და გედების ცურვას ან ცოცხალ-ცოცხალი თევზების ჭერას სასროლის ბადით.

---

[1] შენგელაია ზურაბი, პაპა ჩვენი ბელეტრისტის ლეო ქიაჩელისა.—ს. ც.

[2] Дело канц. влад. Мингрелии, №—602/1847.

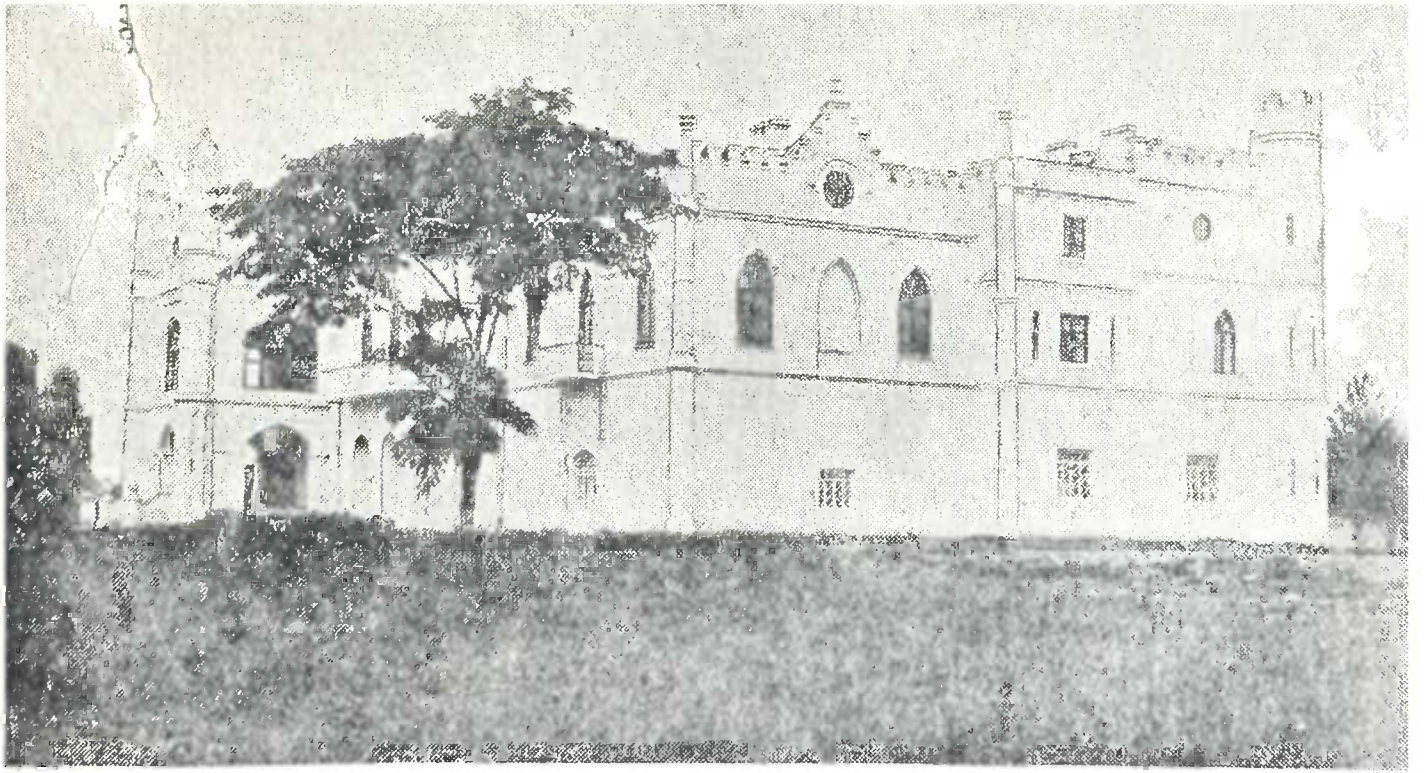

სამეგრელოს მთავრის (დედოფლისეული) სასახლე ზუგდიდში.

სამხრეთის მხრით იმ ადგილზე, საცა აუზიდამ გამოდის წყალი, იდგა თლილის ქვისაგან აყვანილი საყავე, აქ მთავარი და მისი ოჯახობა წვეულებით მიირთმევდნენ ყავას.

აუზის მახლობლად იყო მაღალის მესრებით შეკეთებული ადგილი, საცა იყო დამწყვდეული 30 ირემი. ეს ირმები დიდ-ხანს იყვნენ აქ სანამ, ერთმა მათგანმა ვიღაც კედია არ მოკლა; ამის შემდეგ მთავარმა წააყვანია ირმები ეწერს, საცა შემოალობინა მათთვის ორასი ქცევა ტყე-ველი. ამის ღობვაში, როგორც ამბობენ 1500 კაცი ტრიალებდა. ბაღში განუწყვეტლად 60 კაცი მუშაობდა, უმეტეს ნაწილად ლენტეხლები. დავითი მუდამ დღე მოდიოდა მათთან და მუშაობას თვალყურს ადევნებდა. სადილს, რომ მოუტანდნენ მუშებს, ესენი ჭამას ისე ვერ დაიწყებდნენ სანამ მთავარი არ წააკითხებდა მათთვის „მამაო-ჩვენოს", დაისწავლიანო, იტყოდა.

ბაღის ყურეში, პრინცესსა მიურატის ეზოს მახლობლად, იმ ადგილას, საცა იწყება დიდი ალლეია, ბაღს ამშვენებდა მშვენიერი თუჯის კარები, სტამბოლიდამ მოტანილი.

ბოტრდის სასახლე. ეს სასახლე ალექსანდრე ჭავჭავაძის რჩევით იყო აშენებული არხიტექტორის ვასილიევის პლანით. ძველად, და ლევანის დროსაც აქ უბრალო ოდა იდგა და მთავრები ამოდიოდნენ სანადიროდ. იმ ადგილას, საცა ეხლა სასახლეა აშენებული, ალექსანდრე ჭავჭავაძის თანდასწრებით გადახდილ იქმნა პარაკლისი და საფუძველი დაედვა სასახლეს 1841 წელს. ამ სასახლეში ატარებდა ზაფხულს თავადი სამეგრელოს ისა ნიკოლოზ. ამ სასახლეში გარდაიცვალნენ: დედოფალი მართა, დადიანი დავით და დედოფალი ეკატერი

სამეგრელოს თავადის მემკვიდრემ ნიკო ნიკოლოზის ძემ ამ სასახლეს სულ ჩხირი მიატეხა.

მურის სასახლე. ეს სასახლე ვრცელი შენობა იყო. მურის ციხის დაშვებაზე ცხენის წყლის პირად. სასახლეს ისეთი დიდი აივანი თურმე ქონდა, რომ ორას კაცზე მეტი სადილად დაჯდებოდა, ერთი თავი ამ აივნისა აწეული იყო, საცა დაიდგმოდა სუფრა მთავრისა და დედოფლისა და რჩეულთა თავად-აზნაურთა. მთავარმა გრიგოლ დადიანმა[1] ჯვარი რომ დაიწერა, ლხინი ამ სასახლეში გადაიხადა. ამ ქორწილზე ამბობენ: სტუმრებისათვის საგანგებოდ აშენებული სეფა ლავაშით იყო გარდახურულიო.

სალხინოს სასახლე. ლევან დადიანმდის სალხინოში სამეგრელოს მთავრებს უბრალო ხის ოდა ედგათ.

როცა კაცია დადიანის სიკვდილის შემდეგ სამეგრელოს მთავრობას ედავებოდნენ ერთმანეთს გრიგოლ დადიანი და მანუჩარი, ეს უკანასკნელი, როგორც სალიპარტიანოს ბატონი, სალხინოს იჯდა. ანა დედოფალი, კაცია დადიანის ქვრივი, სწერდა კავკასიის მთავარ-მართებელს, თავ. ციციანოვს სალხინოდამ: სალიპარტიანოს ნუ ჩამოართმევ ჩემ შვილს მანუჩარსო[2]. თითონ მანუჩარი სწერდა მასვე: სალიპარტიანო მამა ჩემმა მე მიბოძა; ჩემ ძმას თუ სამთავროს აძლევთ, მე ამას მაინც ნუ ჩამომართმევენო.

მთავარს ლევან დადიანს არჩილ ბატონიშვილმა და გიორგი გეგელიამ ურჩიეს სალხინოში ფიცრულის ნაცვლად ორ-სართულიანი ქვის სასახლე გაეკეთებინა და მთავარმაც ააშენა ეხლამდელი სასახლე, რომელიც მხოლოდ

[1] დავითის პაპამ.—ს. ც.

[2] წერილი 18 იანვარს, 1805 წ.

ჩვენს დღეებში მისმა შვილის-შვილმა პრინცესსა სალომე მიურატმა მოათავა მას შემდეგ, რაც შემდეგ დედა მისის ეკატერინე დედოფლის გარდაცვალებისა (1882) სალი-პარტიანო ერგო იმას წილად მემკვიდრეობით. სასახლის მდებარეობა იმ ადგილს ახლო, საცა არის სამშობლო „ოჯალეშისა“ (სასახლიდან ორ ვერსტზე) მდინარის წაჩხურის ნაპირად, რომელიც იყო და არის განთქმული შესანიშნავის წაჩხურის კალმახებით და თითონ პლანი სასახლისა, რომლის ქვედა-სართულის შუა-გულ ზალაში არის ჩატნეული უზარ-მაზარი ქვევრი, რომლის გარეშე შიგ ზალაში გაკეთებულია სალხინოდ განმზადებული მუხის სვეტებზე აყვანილი ფანჩატური ლამაზად მოქარგულის თაღით, სრულად ამართლებენ სასახლის წოდებას „სალხინოს“ და მოწმობენ, რომ ამგვარი სასახლის აშენების აზრი ამ ადგილზე, სწორედ უნდა მოსვლოდა ისეთს მთავარს, როგორიც იყო ლევან დადიანი, რომელსაც მთელი მისი სიცოცხლე ლხინში და სიმღერაში გაუტარებია.

90 წლის მოხუცმა ივა ხურცილავამ მიამბო სალხინოს აშენების შესახებ: სასახლეს აშენებდნენ თათრები და ბერძნები. ასი უღელი კამეჩი და ასი უღელი ხარი გვება მარხილებზე (ურმები მაშინ არ იყო) და სახლის საშენებელი მასალა ლეკავედამ დაგვქონდა. ღამ-ღამე ხარ-კამეჩებს ბეჭვაიებს ვაბარებდით.

სასახლის უფროსი—კამენდანტი იყო ბეჟან დგებუაძე, რომელსაც სადგომი სასახლის ეზოშივე ქონდა. რომ გაჭირდა სახლის აშენება, მთავარი სწყევლიდა იმათ, ვინც ურჩიეს მისი აგება.

სასახლის შენების დროს მოკვდა უფროსი ოსტატი თათარი ოსმანი, რომელიც იქვე სალხინოს ეზოში დამარხეს.

სასახლის უფროსი ხელოსანი ლევანის დროს იყო ბოშია ბასილაია.

ქეშიკები: სვანები: გახოლა და გახო.

მებაღე—ანასტა ბერძენი, რომელიც ლაშხიას ჩამოესიძა. სალხინოს ხეები ამის დროს არის დარგული.

წაჩხურის კალმახს იჭერდნენ სასახლისათვის ხულორდავები და ლაშხიები.

ამჟამად სალხინოს სასახლე არის ერთად-ერთი ლევან დადიანისაგან აშენებული სასახლე, რომელშიაც ალმაშენებელის ჩამომავლობა დგას. მხოლოდ დრონი იცვალნენ და ლხინის სასახლე შეიქმნა დღეს შრომის სასახლედ, ცენტრად სალიპარტიანოს მეურნეობისა და მრეწველობისა. ლევან დადიანისეული ლხინი აქ მხოლოდ ერთხელ გაიმართა, მაშინ როცა პრინცმა ლუციანე მიურატმა ჯვარი დაიწერა მარიამ როჰანის ასულზე.

სასახლის გვერდით არის აშენებული ეკლესია, აგებული მთავრის კაციას II დადიანისაგან 1782 წ. ეკლესიის ერთსა და ერთს სვეტზე ამოჭრილია მისის ბრძანებით შემდეგი წარწერა:

ქრისტეს დედავ,
მცირე წვლილს ვბედავ
შენს სახლად იძღვენ ეს ეკლესია,
შენ მიერს შენდა
გძღვნობ ვით შეგშვენდა,
ჩემზე მხედველ ყავ ჩემი მესია,
მე დადიანმან
შენგან მოსავმან
კაციამ გიგე სახლი ესია
და მეუღლით და ძით
მნათობდა მბაძით
მრჩობლ სუფევა გვეც უმჯობესია.

ეკლესიას გარედამ სპონდიოს ქვა აქვს შემოვლებული. ეს ქვა, როგორც მითხრეს, აბაშის წყალ-ვარდნილიდამ არის მოტანილი. ლევან დადიანის დროს ამ ეკლესიას წინიდამ სამრეკლო მიაშენეს.

VII

სასახლის ფეოგბილება, აღდგომის დღესასწაულის გადახდა

დავით დადიანს თავის სასახლეში უნდოდა შემოეღო ევროპული წესები, ის წესები, რომელიც უნახავს თბილისში და პეტერბურგში.

მოუხსენებლად ვერავინ შევიდოდა მასთან.

მოუწვევლად ვერავინ დაჯდებოდა მის სუფრაზე, თვით მახლობელნიცა.

მთავრად ყოფნის დროს სადილზე იწვევდა ის: მდივანბეგებს, მაზრის უფროსებს და ხანშესულ თავად-აზნაურებს.

ხანდახან კი სასახლის ერს თავის მთავრობას აგრძნობინებდა.

თავადმა გ რ ი გ ო ლ გ უ რ ი ე ლ მ ა მიამბო: ერთხელ გ ი ო რ გ ი ჩ ი ჩ უ ა და მე მივედით ერთად სასახლეში. სადილობის დროს მთავარმა თავის სუფრაზე მე მიმიწვია და გიორგი ჩიჩუა არა. მე ეს გამიკვირდა, რადგანაც ვიცოდი, რომ გიორგი ჩიჩუა პირველი თავადიშვილი იყო სამეგრელოში და ჩემი გაკვირვება მთავარს გავუზიარე.

—შენ რა გენაღვლებაო, მიბრძანა მთავარმა.

ამ დღეს, დასძინა გურიელმა, ი ვ ა ნ ე ჩ ი ქ ვ ა ნ ი ც სასახლეში იყო და იმასაც ცალკე სუფრა დაუდგესო.

სასახლეში მთავარს საკუთარი მხლებლები—კანვოი—რიგის კაცები ყავდა, დამბაჩით და ლეკურით შეიარა-

ღებული. ამათი უფროსი იყო თავ. გ რ ი გ ო ლ ტ ა რ ი ე-ლ ი ს ძ ე დ ა დ ი ა ნ ი. საღამოს მოხსენდებოდა ამას მეორე დღეს ვინ უნდა ყოფილიყო სასახლეში „დეჟურნად“ და იმას წინა-საღამოს შეატყობინებდენ, რომ მეორე დილას ალიონზე სასახლეში ყოფილიყო. რიგის კაცები იყვნენ: პეტრე მხეიძე, გიორგი გელოვანი, თეიმურაზ ახვლედიანი, ხოსია ჩიქვანი, არჩილ ფაღავა, დუტუ ბატონიშვილი, გრიგოლ დგებუაძე, გახუ ფაღავა, სოლომონ ფაღავა. „დეჟურნები“ გაჩერებული იყვნენ სასახლის ზალაში, ან აივანზე. თუ ვინმე მთხოვნელი მოვიდოდა, ესენი დაუხვდებოდნენ, თხოვნას ჩამოართმევდენ და ბატონს მიართმევდნენ. თუ სადმე მთავარი წაბრძანდებოდა, ესენი თან ახლდნენ ცხენით, თუ ფეხით.

კავკასიის აქეთა მხრის მმართველობის მეისტორიე ბ. ივანენკო წერს:

„ზუგდიდში გაშენდა სასახლე და მშვენიერი ტროპიკული ბაღი. სამზარეულოს განაგებს chef de cuisine შვეიცარიელთაგანი. მთავრის კარზე იმყოფება ზედმიწევნით გაწრთვნილი, ზრდილობიანი, მარდი, თვალტანადობით მოხდენილი ახალგაზრდობა სამეგრელოს თავადთაგან, რომელნიც რუსულად ლაპარაკობენ. ისინი მორიგეობენ და მოახსენებენ მთავარს სტუმრებისა და მთხოვნელების შესახებ, გადაცემენ ბრძანებას და ყველგან ახლავენ მთავარსა და დედოფალს, როგორც ბრწყინვალე ამალა“.[1]

დავით დადიანის სასახლის ამალაში, როგორც ძველად, გამოულეველნი იყვნენ ხუმარანი.

პირველი ადგილი ამათში ეჭირა ერთს ჯუჯას, რომელსაც ივან იაკოვლევიჩს ეძახდნენ. ეს კაცი რომელიღაც

[1] ნახე ივანენკოს თხზულება, Гражд. управление Закавказьем გვ. 487.

ექსარხოსს ჩამოეყვანა თბილისში სარატოვიდამ და ექსარ-
ხოსისათვის დავით დადიანს გამოერთმია. 35 წლის
კაცი, ტანით პატარა, იმ ზომამდის პატარა, რომ როდესაც
უნაგირზე შესვამდნენ იმას უზანგის სიგრძე 5—6 ვერშოკზე
უნდა დაეყენებია. [illegible]ტველი ივან იაკოვლევიჩი სულ
ბალლსა [illegible]ირვებდა კაცს, როცა მუსაიფში
გაერეოდა და [illegible]კობდა, როგორც ხანში შესული
კაცი. ივან [illegible]ევიჩი მუდამ მთავრის ოჯახში იყო,
მთავრის [illegible]ე იჯდა, მთავრის მიღების და ცერემო-
ნიების მონაწილე იყო.

ხუმარა ივანე ტარიელის-ძე ქართველთაგანი, ხუმარა
ხერგიანი — სვანი, სულ მუდამ ართობდნენ დარბაზის ერს.

ხშირი სტუმარი იყვნენ სასახლეში: ხუმარა ნიკო
ჩარკვიანი, ხუმარა გლახუა მიქელაძე.

უკანასკნელის მოსწრებულ სიტყვად გამიგონია:

მარტვილს მიბრძანდებოდა აფხაზეთის მთავარი—
მიხეილ შარვაშიძე. ჭყონდიდელმა იმის შესაგებებლად
გაგზავნა რამდენიმე წარჩინებული პირები და მათ შორის
გლახუა მიქელაძე, რომელიც თურმე ვერ იჯდა კარგს
ცხენ-უნაგირზე.

—გლახუა, ამისთანა კარგი უნაგირი სად გიშოვია?
—კითხა დაცინვით მთავარმა მიქელაძეს.

—ბატონო, ბაბუა თქვენი რუხის ომიდამ გაქცეული
რომ მირბოდა მეფე სოლომონი ამ უნაგირზე იჯდა და ისე
მისდევდაო, უპასუხა გლახუამ.

სასახლის მოსამსახურეთ-უხუცესი იყო თავ. ივანე
ჩიქვანი. იმის ხელქვეით იყვნენ:

უფროსი მოლარე ბეჟუკი დევდარიანი,
უფროსი მელვინე ბერუკელა კუხალეიშვილი,
მებაღე ავსტრიელი ჟოზეფი.

მზარეული ფრანცუზი სოლომონი.

— ჩემი მზარეული როგორ მოგწონს, კითხა ერთხელ მთავარმა მსაჯულთ-უხუცესს როსთო ჩიქვანს. დახე რა რბილი ხორცია, თითონ ადნება კბილზე.

— სწორედ იმიტომაც მგონია, ბატონო მთავარო, რომ თქვენი მზარეული ყ ა რ ს ი დ ა მ უნდა იყოს მოსულიო, უპასუხა ჩიქვანმა.

უფროსი ქეშიკი—ჩაგუნავა.

ერთი, დავითის წერილი, მიწერილი გრიგოლ დადიანთან მემკვიდრეობის დროს, იხსენიებს თავქეშიკად ამ ჩაგუნავას. „ჩაგუნავა მომიკვდა უეცრად, ძალიან დამაკლდა საწყალი და ძალიანაც ვწუხვარ მის სიკვდილს, შენ ნუ მომიკვდე, ჩინებული მცველი იყო და ვაპირებდი ოცდაოთხ კაცს მის ხელთ ქვეშ ქეშიკებად დაზდას, ის უცხოდ დაზდიდა, ამ გვარობაშიდ ჩინებული იყო“—სწერს მემკვიდრე თავის ძმას.[1]

მოსამსახურეების და საზოგადოდ დარბაზის ერის კეთილ-ზნეობას დავით დადიანი დიდს ყურადღებას აქცევდა.

ერთხელ, აღდგომის წინადღეს, დავითმა თვალი მოკრა, რომ ერთი ვილაც ჯგუშია ძლიერ ახლო და გულსმოდგინედ ეარშიყებოდა სასახლეში მყოფს ერთს ყმაწვილ ქალს. ეს რომ მთავარმა დაინახა, მოატანია წკნელი, გააწვინა არშიყი ყმაწვილი იატაკზე და გაროზგა. ეს შეურაცყოფა ვერ აიტანა თავმომწონე ყმაწვილმა და იმ დროს, როცა ზარის ხმა იწვევდა ხალხს გაბრწყინვებულს ეკლესიაში, ჯგუშიამ დაიდვა შუბლზე დამბაჩა და თავი მოიკლა[2].

---

[1] წერილი 13 იანვარი 1836 წ.

[2] გრ. ანჯაფარიძისაგან განაგონი 1896 წ.

მრუშობის გიებას დავით დადიანი არა შემთხვევაში არ დარიდებია.

როცა ლევან დადიანი გაასვენეს, ზუგდიდიდამ სამგლოვიარო პროცესიას თმა გაშლილად და ჩვეულებრივის ტირილით და მოთქმით მისდევდა დავით დადიანის მახლობლად მართა დედოფლის პირისფარეში ედემყვავილისა. „შენ მიდიხარ, ბატონო მაგრამ მე უბედურმა რა ვქნა, მე ვის მიტოვებ“, მოსთქვამდა ის და ეს მოთქმა არ თავდებოდა, „მე ვის მიტოვებ, ბატონო, მე ვის მიტოვებ ბატონო, მე ვის მიტოვებ ბატონო“, მთავარი ამაზე გაგულისდა, მიუბრუნდა იმას და თავისებური წვრილის ხმით ხმამაღლა უთხრა პასუხად: „გიორგი ჩიქვანს, გიორგი ჩიქვანს“. თურმე ედემყვავილისას სწამობდნენ გიორგი ჩიქვანთან კარგ განწყობილებას და ეს მთავარსაც სცოდნია[1].

აღდგომის დღეობა. მეტადრე განთქმული იყო გურია-სამეგრელოში და იმერეთში დავით დადიანისაგან აღდგომის დღესასწაულის გადახდა. ყოველგნით მოდიოდნენ ამ დღისთვის ზუგდიდს: გურიელები, ერისთვები, წერეთლები, ჭავჭავაძენი, თარხნიშვილები, დადიანები, აფხაზეთის თავად-აზნაურნი, რჩეულის მომღერლებით, მოთამაშეებით, საუკეთესო ცხენებით და მორთულ-მოკაზმულობით. ერთჯელ დღესასწაულზე მთავარმა მოიწვია ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი გაგარინი ცოლით და როცა სტუმრები მოახლოვდნენ ზუგდიდს თითონ მთავარი და დედოფალი მიეგებნენ წვეულებს ცხენდაცხენ. წვიმიანი დღე შეიქმნა და დედოფალს წითელი

---

[1] მაიკო კობახიძისაგან (მეუნარგიასი) განაგონი.

შაუდის საწვიმარი ესხაო მიამბო თავ. კოსტანტინე ერისთავმა—რაც მაშინ მოდა იყო.

ერთის ამგვარი დღეობის დამსწრე იყო 1848 წელს საქართველოს ისტორიკოსი მარი ბროსსე. აი რა გვარად ასწერს ის ამ დღესასწაულს:

„შაბათ საღამოს, 10—11 საათზე, დაიწყო ლიტურგია. დადიანი, მდიდრად ჩაცმული, თავის მეუღლით და სხვა თავადნი და მათი ოჯახობა დაესწრნენ წირვას. ეკლესია გაჭედილი იყო ხალხით. სხვათა შორის აქ ნახავდით ქრისტიანობა-მიღებულ აბხაზებს, რომელთაც ვამოიცნობდით მოპარსული თავებით და მხრებზე გადაგდებულ თეთრი ბაშლაყებით; მეგრელებს და იმერლებს რუსულ სერთუკებში გამოწყობილებს, წითელის საყელოებით და მკერდზე ორდენებით და ქართლელებს ფერად-ფერადის ტანისამოსით, ძველის ჩვეულებისამებრ წითლად შეღებილ წვერ-ულვაშებით. ეკლესია იყო ბრწყინვალედ განათებული შიგნით და გარედამ. მლოცველები იყვნენ წირვაზე კრძალვით და აყოლებდნენ ხმას ძილისპირების გალობას. რელიგიური მდუმარება მათი დაირღვა მხოლოდ მაშინ, როცა ბრწყინვალედ შემოსილმა მიტროპოლიტმა გააღებინა აღსავლის კარები და წარმოსთქვა ეს ორი სიტყვა: „ქრისტე აღსდგა“. ეს სიტყვები რომ გაისმა, შეიქნა ეკლესიაში ერთი ყოფა, მხიარულება, მილოცვა, დაუსრულებელი ამბორის ყოფა. ყველანი უახლოვდებოდენ მთავარს და დედოფალს, რომ მიელოცნათ დღესასწაული და დაემოწმებიათ მათთვის მათი პატივი და ერთგულება, ყველას ეტყობოდა პარის სახეზე და თვალებში მხიარულება. . . . წირვა

გაგრძელდა დილის ხუთსაათამდის: არც დადიანს, არც ქალებს ერთი წამი რა არის არ შეუსვენებიათ შვიდი საათის განმავლობაში.... ნაწირევს დადიანის სტუმრები და მათ შორის მეც მიგვიწვიეს სუფრაზე სალხინო ზალაში[1].

„მთავრის სუფრიდამ რომ ავდექით გავემართენით მიტროპოლიტთან, საცა გველოდა სხვა სუფრა, ზოგიერთებს კიდევ შერჩენოდათ მადა და აქაც იგემეს საჭმელი, თუმცა აქაური ჭამა-სმა უფრო საინებისა და ჭიქების რახა-რუხი იყო, მაგრამ როცა აქედამ გადავედით მთავრის ძმასთან, გრიგოლ დადიანთან და დავინახეთ სუფრა მძიმედ დატვირთული ჰომერიულის საუზმით, ჩვენ სიცილი ვერ შევიკავეთ.... სულ ყველა ამას, დილის შვიდ საათამდის მოუნდით და შვიდ საათზე კი დავიშალენით მოსასვენებლად.

„სამ საათს შემდეგ სასახლის მაიდანი აივსო ხალხით. მთავარი და მანდილოსნები გამობრძანდნენ სასახლის აივანზე და აქ იღებდნენ დღესასწაულის მილოცვას. უკანასკნელი მეგრელი არ დარჩენილა, რომ არ მოსულიყო მთავართან და დედოფალთან, არ ეამბორნა მათის ტანისამოსისათვის და არ მიერთმია მათთვის წითელი კვერცხები.

„მალე დაიწყო მაიდანზე სხვა და სხვა თამაში და შეჭცევა. შუაგულ მინდორში ამართეს გრძელი ოთხ-საჟენიანი ჭოკა, რომელზედაც დაადეს ერთი მშვენიერი ვერცხლის თასი. ცხენოსნები ჭენებით გამოქანდებოდნენ ჭოკისკენ და რა დაუახლოვდე-

[1] ამ ზალის აღწერილობა მოთავსებულია ზუგდიდის სასახლის აღწერაში.

ბოდნენ, ესროდნენ ჯოხს, რომ თასი ძირს ჩამოეგდოთ. თუ ჯოხი ჭოკას მოხვდებოდა და იმის შერყევით თასი ჩამოვარდებოდა ჯერი არ იყო, ჯოხი უთუოდ უნდა თასს მოხვედროდა, რომ ამგვარად გადმოგდებული თასი მსროლელს მოეგო, წარმდგარიყო მთავართან მადლობის მოსახსენებლად და მთავრისაგან მისი სიმარჯვის ქება მოესმინა. ამ თამაშს ეტყვიან ყაბახს. ერთი საათის, საათ-ნახევრის განმავლობაში ორმოცდა ათზე მეტმა ცხენოსანმა სინჯეს თავიანთი მკლავის სიმარჯვე, მაგრამ ამათში მხოლოდ სამმა ისახელა თავი: მ ა ლ ხ ა ზ ა ფ ა ქ ი ძ ე მ, დ ა ვ ი თ ფ ა ღ ა ვ ა მ და ბ ა თ უ ფ ა ღ ა ვ ა მ, რომელთაც ტაში დაუკრეს.

„სხვაგან, ბაზრის მხრით, ამართული იყო სხვა ჭოკა, რომელზედაც დადებული იყო ვერცხლის აზარფაშა. ეს აზარფაშა უნდა ჩამოეგდოთ შორიდამ თოფის სროლით, ნაცვლად იმისა, რომ ზეზე მდგარიყვნენ და ისე ამოეღოთ ნიშანში აზარფაშა, ესენი ჯდებოდნენ, თოფის თავს უდებდნენ ორჯოხზე და ისე სროულობდნენ, მაგრამ რამდენიმე საათის განმავლობაში ვერც ერთმა ვერ მოახვედრა ნიშანს, მხოლოდ მეორე დღეს ჩამოაგდეს ეს აზარფაშა და ისიც იმიტომ, რომ ამ დღეს უფრო ახლოდამ დაუწყეს სროლა. ამას მოყვა ცხენების ჭენება...

„ნაშუადღევის ორ საათზე დადიანმა მიიწვია სადილად თავად-აზნაურობა იმ მშვენიერს ზალაში, სადაც გათენებისას ვიჯექით საუზმედ და ხალხი — ბაღში. ვინ ჩამოთვლის რამდენი ხარი და ძროხა დაიკლა ამ დღეს და რამდენი ბოჭკა ღვინო დაილია, რომ დაეკმაყოფილებინათ შვიდის კვირის მარხვით

დამშეული წვეულები. სადილი გაგრძელდა 5 საათის განმავლობაში... დიმიტრი გურიელს მოეყვანა აქ განთქმული მომღერლები, რომელნიც ყველას დიდად მოსწონდა და რომელნიც მართლა ღირსნი იყვნენ ყურადღებისა. რა შეწყობილი სიმღერა, რა დაულალავი ყელები, რა საკვირველი ჰარმონიული ხმა გამოდიოდა იმათის აღყვანებულის მკერდიდგან და ფარავდა ამ ვეებერთელა ლხინის ხმაურობას. უნდა ვთქვათ მეგრელთა პატივ-საცემად, რომ გარდა ხმაურობისა და სიხარულით აღტაცებისა თითოეულს ისე ზრდილობიანად ეჭირა თავი, რომ ქალები დაურიდებლად იღებდენ მონაწილეობას საერთო მხიარულებაში. (არც ზალაში, არც ბალში, არსად, არსად მე არ შემინიშნავს ერთი კაციც, რომელსაც ღვინოში დაეხრჩოს თავისი ჭკუა-გონება და ღმერთმა კი იცის რა ნექტარიც რამ არის ოჯალეში.) მეტადრე ახალი, სხვა ღვინოებთან გარეული. მთავარმან მოატანია ჩვენთვის 18 წლის ოჯალეში. სასმელად ცოტა მაგარი, მაგრამ კარგი, მე არ შემიძლიან არ შევადარო ის საუკეთესო ბორდოს; საქართველოში იმის მეტოქედ მე არ ვიცნობ სხვა ღვინოს, გარდა ატენის ღვინისა. მთელ დედამიწაზე იმას მარტო ტოკაის ღვინო თუ სჯობია.

„მაგრამ კმარა ამაზე ლაპარაკი. მეორე დღეს ორშაბათს, იმავე ადგილს შეიკრიბნენ წინადღის წვეულები და გაიმართა ლხინი მიტროპოლიტის სახელით, მესამე დღეს წვეულება იყო სახლთ-უხუცესისა.

„ყოველ საღამოს ხალხი იკრიბებოდა მინდორზე და იმართებოდა მეგრული ნაციონალური

თამაში—ფერხული. ფერხულს იწყებენ ორი-სამი წყვილი ერთიმეორესთან მკლავებ გაყრილი ან ხელებ ჩაკიდებული რითმიული მოძრაობით—ჯერ უკან დაწევით, მერე წინ წამოწევით და სიმღერით „ო, ა, ო, გორა და შარა“ [1], რომელსაც იმეორებენ განუწყვეტლად. ცოტ-ცოტად დამწყებ წყვილებს ემატებიან სხვები და მალე იშლება ვეებერთელა მრგვალი წრე...

„ოთხშაბათს, 14 აპრ. ერთმა, დადიანის ძმამ გამართა ნადირობა, რომელსაც დაესწრო 200 ცხენოსანი კაცი...

„ხუთშაბათს 15 აპრ. მე წავედი ზუგდიდიდამ აბხაზეთს...“

ბროსსეს აღწერილობას აქ უნდა დავურთო ზედ ის ორი—სამი მცირე რამ, რომელიც მე ჩამიწერია ჩემს დღიურში სხვა და სხვა პირთაგან განაგონად.

ჯერ ერთი, მთავრის ძმის გრიგოლ დადიანის ნაამბობი: „ჩემი ძმა დავით სააღდგომოდ ხალათს გასცემდაო: აღმოსავლეთის წესის მიმსგავსებით ხალათს ეტყოდნენ ჩოხას, ახალუხს, შალს, ბაშლაყს და სხვ., რომლითაც ის აჯილდოებდა მისს მეგობრებს და ერთგულებს.

თავ. დათა სალიკის-ძე ჩიქვანმა მიამბო: დათა გუგუნავას შეკაზმულ ცხენზე გალესილს ლეკურს დაუდებდენ პირ-აღმა და გუგუნავა იმას გადაახტებოდაო.

მანვე მითხრა: აღდგომის ლხინში, როცა ყოველი კაცი იძახოდა ურა—ურას, სიკოია გიგინეიშვილი ყვიროდაო: „გავხედნი, გავხედნიო“.

---

[1] მეგრულად მღერიან „ვოო, რაშა“ და არა „გორა და შარა“, როგორც მოსმენია ბროსეს.

VIII

საგარეო საქმეები. რუსის მთავრობასთან განწყობილება. მეზობლის რიდი. საიდუმლო წერილი დავით დადიანისა. მთავრის ვექილები სამეგრელოს გარეთ,— მათი იურისდიქცია.

რუსის მთავრობასთან, რომლის მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა სამეგრელო, დავით დადიანს კარგი განწყობილება ქონდა, ბევრად უკეთესი ვიდრე მამა მისს ლევან დადიანს, რომელმანც არ დარიდა და მთავარ-მართებლისაგან გამოგზავნილი მოხელე სმიტტენი, რაღაც ურჩობისა გამო, გააწვინა და გააწკეპლინა ნოჯიხევის სასახლეში, მარტვილის ახლო [1].

დავითის დროს კავკასიის მთავარ-მმართველად იყვნენ: ბარონი როზენი, გოლოვინი, ნეიდგარდი და ვარანცოვი. ყველა ამათთან დაახლოებული იყო დავითი.

ბარონი როზენი, რომელიც დავითის გამზრდელად ითვლება, ეწვია სამეგრელოს მთავარს ლევან დადიანს 1836 წელს. დავითმა დააწყო თბილისში მთავარ-მმართველის მოგზაურობის მარშრუტი და გასწია ზუგდიდს, რომ აქ მოეწყო მართებული შეყრა მეფის მოადგილისა.

„12 ამ თვისას ვემგზავრები მე წინამსრბოლად ბარონისა მენგრელიად,—სწერდა დავითი თავის ძმას გრიგოლ დადიანს 12 სექტ. 1836 წელს.—სამის დღის უკან

[1] გრ. დადიანისაგან განაგონი.

ბარონიც წამობრძანდება, თანხლებული ვასილ ბებუთოვით“.

ბარონ როზენი ჩამოვიდა ზუგდიდს და დაჰყო აქ სამი დღე. მისი სამეგრელოში ყოფნამ ის ნაყოფი არ მოიტანა, რასაც, ეტყობა, ელოდა დავით დადიანი.

ის სწერდა თავის ძმა გრიგოლს: „გეკითხა მთავარმმართებლის იქ ყოფნამ რა შესძინა მენგრელიასაო და რა საკითხავია? მე გკითხავ მგელი რომ შეიპყრა და ოცდა-ათ წელს ღრამატიკა ასწავლო, რას ისწავლის, არა თუ სამდღეობით ბარონის მენგრელიად ყოფნამ გამოიღოს ესე ვითარი სასწაული. რას მკითხავ, დადექ შენთვის, ჯერ ღმერთს ჩვენზედ არ მოუცლია და როცა მოიცლის მაშინ კიდეც გავკეთდებით. რაიცა გიხილავს იგი არს და მომეტებული“ [1].

1837 წ. მოვიდა ზუგდიდს ხელმწიფე იმპერატორი ნიკოლოზ პავლეს ძე. კავკასიის ძეისტორიე ივანენკო წერს ხელმწიფის მოსვლაზე:

1837 წ. ის (მთავარი ლევანი) შეხვდა იმპერატორს ნიკოლოზ პავლეს ძეს თავის სამფლობელოს საზღვარზე ჩვეულებრივი ჩოხით გამოწყობილი, მაგრამ გენერლის ეპოლეტებით მხრებზე და ფრთით დაშვებული სამკუთხიანი ქუდით. ის და დედოფალი მუხლ მოყრილნი შიეგებნენ დიდებულ სტუმარს. ხელმწიფემ ორსავ აკოცა და მათი ერთგულებითა და გულუბრალოებით კმაყოფილმა მთელი სამი დღის განმავლობაში დარჩა ზუგდიდს, ლევანთან სტუმრად[2].

---

[1] წერილი 18 დეკ. 1836 წ.

[2] Гражд. упр. Закав. В. П. Иваненко, стр. 486.

სამეგრელოს მთავრის ძმა **გრიგოლ დადიანი** (1814—1902)—მწერლობაში. კოლხიდელის ფსევდონიმით ცნობილი.

თუმცა დავითი მაშინ მთავარი არ იყო, მაგრამ ხელმწიფის დიდი ზეიმით მიღება მისი საქმე იყო და მისის ხარჯით იყო მორთული.

1838 წელს დავითი წავიდა თბილისს ბარონ როზენის გასაცილებლად და ახალის მთავარ-მართებლის გოლოვინის შესაყრელად. დავითი დიდად ნაღვლობდა, რომ როზენმა დასტოვა კავკასია. ერთს წერილში გრიგოლ დადიანთან (რომელსაც გაშავებულ ადგილზე წერტილები უზის), მთავარი სწერდა:

„სულო ჩემო გრიშა! მე ჩამოველ თბილისს, გასაცილებლად უძვირფასესის ბარონისა, რომელიცა არის..... პატიოსანი, ხოლო სოფლის ამაოებისაგან... და კაცთაგან მისგან ნაკეთილმოქმედე[ბთა] დატევებული, გიობილი, განბასრული. ესთავე [შესაგებე]ბელად ღოლოვინისა. ხოლო რამდენსამე დღეს... მისის მოსვლისა უნდა წავიდე ექსპედიციად... საცა მიდის მხედრობა მენგრელთა რიცხვით ას ერგასი“ [1].

რუსეთის მფარველობის ქვეშ მყოფს დავით დადიანს გარეშე მტრის შიში არ ქონდა, მაგრამ რამდენადაც არის აბხაზეთის რიდი ქონდა. შიგ სამთავროში იმას სამეგრელოს ძლიერი ფეოდალები ეურჩებოდნენ, ეწყობოდნენ რა ესენი აბხაზეთს და აბხაზეთის მთავარს. ამათში პირველი ადგილი ეჭირა თავ. გიორგი ნიკოს ძე დადიანს და მერე თავადთ ჩიჩუებს. ჯერ კიდევ 1836 წელში, მემკვიდრეობის დროს, ის სწერდა თავს ძმას გრიგოლს:

„გიორგი აბხაზეთში აბრაგად რევს მიხაილს და ბუნტობს აბხაზეთი, ქედ-ფიცხლობს ჩემზედ და ორნივე მექადიან სიკვდილს. გიორგის დადიანობა უნდა და თავიც მიაკარგა. როგორც უკუდო ვირი წა-

[1] წერილი 24 თებერვ. 1838 წ.

ვიდა კუდის საძებრად და ყურებიც მიაჭრეს ისრე მოუვიდა“ [1].

ორი წლის შემდეგ ის სწერდა მასვე:

„ჩიჩუები ერთიანად აბუნტდნენ. რასაკვირველია გიორგი ნიკოს შვილი შუაში ურევია და დიდი აყალ-მაყალია სამეგრელოში. უთავესი დამწყებნი არიან კაცია ჩიჩუა და გიორგი, ჩვენი დედიდაშვილის ქმარი“ [2].

მას შემდეგ რა რომ დავით დადიანი გამთავრდა, მთავარსა და ფეოდალებს შორის თითქო ზავი ჩამოვარდაო, მაგრამ ბოლო დროს, ეტყობა, მათი განწყობილება ხელ-ახლა აიშალა. გარდაცვალებამდის ორი თვის წინად მთავარი სწერდა მის ძმას გრიგოლ დადიანს შემდეგ საიდუმლო ბარათს:

ასლი

საიდუმლოდ

უფალს ლვარდიის პოლკოვნიკს და კავალერს თავადს გრიგოლ ლევანის-ძე დადიანს

მივიღე ცნობა რ˜ლ ნიკოს-ძეთ თ˜დი გიორგი და პეტრე დადიანოვებთ აქვთ თურმე საიდუმლოთ გზავნა კაცებისა აფხაზეთში და საქმობა რაჲმე რომელთანა მე პირთა თანა და საეროდცა იხმიანებენ წინააღმდეგ აზ˜სა აწინდელისა მართუ˜ელობისა სამეგრელოს სამთავროჲსა და ვითომც ექმნასთ წინადადება, რომელთამე პირთადმი რაჲმე წინააღმდგომისა სჯულიერისა უფლებისა გარნა არა

[1] წერილი თბილისიდამ გრ. დადიანს, 20 აგვ. 1836 წ.

[2] წერილი გრ. დადიანთან, 6 ოქტ. 1838 წ.

ჰყოლოდნენ, აგზავნიან თურმე აფხაზეთს ხ'შირათ თა´ლს რომელღაც ჩიჩუას, და ჩაჩიბაიას და ერთსაც ბერიძე ხუცის შვილსა თუ ძმის წულს და კიდევ ორს სხვას ვისმეს, რომელნიც თურმე ხშირად და განუწყვეტლად დაიარებიან, აწინდელისა მართველობისა მეგრელიის სახალხოდ ურიგოდ გახმიანება ადრევე ქონიათ მათ განსუ´ნებულს ანტონ ჭყონდიდელთან და შემდგომ შინაგან სამთავროჲსა თუ გარეგან ხშირათ, ხო, რაღაც წინადადება სხუათა შორის თ´ლს საჭილაოს მაზრის 2 კლასის მდივანბეგს თ´ლს გიგო ფაღავასთან, რომელიც თურმე ყოფილა წასულს მაისის თვეში საღაც სატირლად სამურზაყანოში და იქედან გამოუარია მას გიგო ფაღავას გიორგისას და იქ ქონიათ მოუბნება თ´ლს ბერ ჩიქოვანთან, თ´ლს ალექსი ჩიქოვანთან, თ´ლს ელიზბარ დადიანოვთან და ოთხს ხუთს სხ´უა თავადებთან. შემდგომად ამისა ერთს მათგანს თ´ლს გიგო ფაღავას, იმერეთში ყოფილან იქ ზოგნი ჩვენებურებიც, ულაპარაკნია სხუა და სხუა საწინააღმდეგო აზრი; ესე ყოველივე მოწევნილი ჩემდამ გარემოება გეუწყებისთ თქუ´ენ რათამცა ყოთ ამაზედ ბეჯითი კუ´ალში ჩამდგომი და შეტყობა რათა არა განძლიერდეს ბოროტი აზრი ბოროტის მოქმედთა და ჟამსა თვისსა იქმნას მოსპობილი.

მთავარი მენგრელიისა **დავით დადიანი**

№—905
ივნისის 27-ს
1853 წელსა

იმავე წელს, რა წელსაც ეს წერილი დაიწერა ატყდა აღმოსავლეთის ომი. ამ ომმა დაამტკიცა, რომ დავით დადიანს ტყუილად არ ქონია ფიქრი აფხაზეთის მტრობაზე.

სამეგრელოს მთავარი შინაური საქმეების გამგეობაში დამოუკიდებელი ბატონი იყო, რომელსაც მხოლოდ პოლიტიკური ერთგულება ეთხოვებოდა რუსეთისა. ამის გამო სამეგრელოს ქვეშევრდომთა ინტერესების დასაცველად სამეგრელოს გარეშე, მთავართა—ლევან და დავით დადიანებს ყავდათ იმ ადგილებში, საცა უფრო მიდიოდნენ მეგრელები სამუშაოდ, ან საცხოვრებლად, როგორც მაგ. თბილისში და კასპიის მხარეში, ქუთაისში, სოხუმს, მათი წარმომადგენელნი, ან როგორც მაშინ უწოდებდნენ იმათ, ვექილები, რომელთა ვალად ედვათ გაეწიათ სამეგრელოსთვის იგივე სამსახური, რა სამსახურსაც ეწევიან სხვა ქვეყნებში კონსულები. ასეთი წარმომადგენლები ყავდათ მთავრებს თბილისში, ქუთაისში, სოხუმს.

არსებობდა თუ არა დებულება მთავრის ვექილთა სახელმძღვანელოდ, ამაზე ცნობა არ მაქვს. მაგრამ ვგონებ, რომ ეს დებულება არ უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ერთ წერილში, რომლითაც დავით დადიანი აუწყებდა თავ. ლევან ჩიქვანს ვექილად დანიშვნას ის აძლევდა ახალ დანიშნულ ვექილს ვრცელ დარიგებას, თუ როგორ უნდა ემსახურნა იმას. მომყავს აქ ამის გამო ეს წერილი უკლისად:

ჩემს ვექილს, პორუჩიკს თავადს ლევან ჩიქოვანს.

აღგირჩიეთ და ამასთანავე დაგნიშნეთ რა ვექილად ჩემად, საქართველოში და სხვათა კავკასიის გარდმოლმა ადგილებთა შინა გასრულთა სამეგრელოს

მცხოვრებელთა, ვალათ ვდებთ გაქვნდესთ გულს-
მოდგინება სიწრფოებით აღსრულებასა ზედა ამის
დიდის ჩემის მინდობილობისათა, რომელზედაცა
სრულიად იმედნეულ ვარ პირადი მთნობი თქვენი
მარად შემისწავებიეს რა თქვენ შორის სიწრფოება
და ერთგულება სრულ ყოფთ ჩემს მოლოდინებას,
ხოლო ხელ სამძღვანელად მოქმედებათა თქვენთა-
თვის მოგცემთ შემდგომს დარიგებას.

ა) პირველად უნდა გამოცხადდეთ თქვენ თა-
ნამდებობისამებრ თქვენისა უფალს სამოქალაქო
ნაჩალნიკთან და მიიღოთ მასთან წარწერილობანი
რწმუნებულთა მისდამი მხარეთა ადგილობრივ მე-
უფროსესთანი რომელ მიგიღებდენ თქვენ ვექილათ
ჩემსა და მოქცემდენ ჯეროვანს შემწეობას ვითა
წინამოადგილესა თქვენსა, რა ამისათვის ამასთანავე
ვწერე მისს ბრწყინვალებას უფალს სამოქალაქო
ნაწილის ნაჩალნიკს და ტფილისის სამხედრო გუ-
ბერნატორს.

ბ) რომელნიცა მცხოვრები ჩემის სამთავროისა
არიან ან გასრულნი სავაჭროთ თუ სხუათა საქართვე-
ლოში მათი სია იქონიეთ და მისცემდეთ წლიურს
ბილეთს მათგანს თითეულს და უბილეთოთ ნურავინ
ნუ დაგირჩებათ.

გ) ვინაიდგან გასვლითა მცხოვრებთასა ადგი-
ლობრივის სამსახურისათა გვაკლდების სამსახური
მის წილ ვისაც მისცემდეთ წლის ბილეთს, გამოართმი-
დეთ ფულს უკეთუ მოჯამაგირეთ ყოს თქვენის
მიხედვისამებრ სამის მანეთიდან ხუთ მანეთს და
სხვათა შემძლებელთა ხუთის მანეთიდან ათამდის.

დ) საბატონო ყმანი, რომელნიც იქნებიან მუნ და ისურვებენ მოქცევასა თავის ყმისას უნდა მაშინვე მიიღოთ საშვალება მოქცევისა მათისა უკეთუ არ ექნებათ მიზეზი ჯეროვანი.

ე) უნდა „იქონიოთ წიგნი-რვეული, რომელშიაც უნდა ჩაიწერებოდეს თითოეული ბილეთის ნომერი და ქვეშ უნდა მოაწეროს მან, რომელსაც ბილეთი მიეცემა თავის სახელი და გვარი და რამდენი ფულიც შემოუტანია და ვინიცობაა თუ წერა არ იცოდეს იმ შემთხვევაშიდ მან ჯვარი უნდა დაასვას და მისს მაგიერ ვინც წერა იცოდეს მან ხელი მოაწეროს ორითა მოწმითა დამოწმებული.

ვ) ბილეთის შემოსრული ფულისაგან ხუთის თავი დამინიშნავს სარჩოთ თქვენისა.

ზ) ანგარიშს ბილეთისას და აგრეთვე თქვენის მოქმედებისას ყოვლის ოთხის თვის თავზედ წარმომიდგენდეთ.

Თ) არიან რომელიმე ადგილობრივი მოსახლენი, რომელიც იძლევებიან და ანუ უნდა იძლიონ ხარჯი და თავთავის დროს არ იძლევიან და უმეტეს საეკლესიოთ მიჩემებულთა რამდენიმე და ამაზედ თქვენის მიხედვისამებრ მომახსენებდეთ გარემოებასა ამათსა რაიცა ჩემდამო მოსაწვთნელ იყოს შემდგომის ჩემის განკარგულებისათვის.

თ) არიან მრავალნი ესე ვითარნიცა, რომელთაც დაუტოვებიეს ცოლშვილი და იქ სხვა ცოლი შეურთავს, გინა სხვა ქანაშაულობაში შეცვენილან, რომელთაც სჯული სდევნის საზღვეულათ და სახელი და გვარი გარდაუსხვაკებიათ ამათი გარჩევა ხამს რათა მიეცეს კანონიერი განკარგულება.

ი) იქონიეთ მკაცრი მხედველობა, რომელ თვინიერ ვაჭრობისა და ჯამაგირს ქვეშ ყოფნისა და სხვათა სასარგებლოდ წასრულთა უბრალოდ და უსაქმოთ რომ არვინ დაწოწიალობდეს და თუ შეხვდეს ესრეთ ყოფა ვისმეს წარმოგზავნიდეთ თვისად ადგილად და თუ ბრალეულათ აღმოჩნდეს და შეეწამოს ურიგო ყოფა-ქცევა ადგილობრივ მართებლობას წარუდგენდეთ ესე ვითარცა მოქმედებისამებრ მისისა განსაკითხველად.

ია) უკეთუ შეხვდეს ვისმეს საქმე მცხოვრებთა ჩემის სამთავროისათა რომელ შეავიწროვოს ვინმემ ან წართმევით, ან ფულის დაკავებით, ან როგორმე სხუა, თქვენი პირადი ვალია რომ შეხვიდეთ მის მდგომარეობაში და ადგილობრივ მთავრობასთან უშუამდგომლოთ.

იბ) არავის თავისთვისით არ ემძლავროთ არცლა შეავიწროოთ ვინმე, არამედ უკეთუ შეგხვდეს ვისმ. სგან უსმინარობა ან ესრეთი რამ საქმე ყოველსავეზედ მიიქცეოდეთ ადგილობრივი მეუფროსეებთადმი და მათის განკარგულებით იქმოდეთ ჯეროვან შესახებელს.

იგ) აგრეთვე დაწესებულ სასამართლოებში შეიტანდეთ უკეთუ სასამართლო რამე საქმეები შეგხვდებათ ესე იგი ადრევე გარდასრულის კაცის ამოყვანა მოახლობით ისე რომელნაც ჩაწერილან უმართლოდ და მირჩენილა თუ სხვანი მსგავსნი ამისნი.

იდ) რომელიც გუბერნატორის შესახებელი საქმე იქნეს გუბერნატორთან მიიქცეოდეთ და საჭირო და მძიმე საქმეზედ თვით მთავარ-მართებელთან საქმის გარემოების მიხედვით.

მთავარი მენგრელიისა, ლენერალ-
მაიორი და კავალერი **დავით დადიანი**[1]

1851 წ. ზუგდიდი, აპრ. დღესა.

---

[1] Дело канц. влад. Мингр. № 602/1847.

თბილისში და კასპიის მხარეში სხვა და სხვა დროს იყვნენ ვექილებად ბერი ჩიქვანი, ლევან ჩიქვანი, გიორგი ხახუსძე ჩიჩუა და ბეჟან აფაქიძე, სოხუმს—ნიკო ხოფერია.

დავით დადიანის ვექილი ბეჟან აფაქიძე

IX

მთავრის შემოსავალ-გასავალი. გადასახადები. სამთავრო ფინანსები.

ღარიბ ქვეყანას მთავარიც ღარიბი ყავდა.

ჩემს ხელთ არის ნინო დედოფლის ბეჭდით დამოწმებული და შემდეგში ლევან დადიანისაგან დამტკიცებული თამასუქი (უთარიღო), რომლისაგან სჩანს, რომ მთავარს გრიგოლ დადიანს აუღია სესხად გიორგი გუგუშვილისაგან ორი ქესა და ორასი მარჩილი (ექვსას სამოცი მანეთი) და თვით ნინო დედოფალს მართებია მისივე (გუგუშვილის) ვალი სამი ქესა და ოთხას სამოცი მარჩილი (ქესა სამასი მანეთია და მარჩილი ექვსი შაური)[1].

ლევან დადიანის და დავითის დროს მთავრების სიღარიბე უფრო გამწვავებული იყო. თითონ დავით დადიანი აგვიწერს თავის სიღარიბეს და გაჭირვებას. იგი სწერს თავის ძმას გრიგოლ დადიანს:

„მოგეწერა ფულისათვის ჩემთვისა. შენსა სიყვარულს ვფიცავ, როგორც მილიონი ისე ერთი აბაზის მშოვნელი მე ოდიშიდამ და სრულიად სამეგრელოდამ არ ვიყო, არც მშობელთაგან ვიცოდე რამე. აქამდის თუ რასმეს გიგზავნიდით, ჩემგან ნაშოვნი იყო, ზოგს ვაჭრობაში, ზოგს სხვა რამეებში პოდრატულს საქმეებში ვერეოდი და მათგან ვპოვნილობდი... მე თუ რამე მქონდეს ვისთვის მინდა, თუ არ შენთვის, რომელიც კვერთხად მე

[1] ეს თამასუქი გადმომცა ალექსანდრე დიმიტრის ძე გუგუშვილმა.

გულები. თუთხმეტი ათასი მანათი მქონდა, ნინოს მზითევად მინდოდა, ხელმწიფის მოსვლაზე დავხარჯე. ეს ფული ვაჭრობით და პოდრატით მოვიღვაწე. ერთი აბაზი არ დაუხარჯავს მამას და დახარჯვამ შენი ჭირი წაიღოს, არც შემეწია მუშაობაზე და სწორედ გითხრა ჩვენს უბედურებით ვერც მოიცლიდა ოჯალეშისაგან.... სამეგრელოდამ, მემოწმოს ამაზე სვინდისი და ჭეშმარიტება, ასი მანათი არ მეწოვნოს რაჲ შენ მოგშორებივარ. მე ვსცხოვრობ ჩემის ჯამაგირით და აწ ნივთებს უნდა დავუწყო ყიდვა, საათს და ამისთანებს, რომ გამოვიკვებო თავი"[1].

სხვა დროს დავით დადიანი სწერდა გრიგოლ დადიანს:

„ფულის საქმე თეიმურაზსაც მოეწერა რომ გჭირია. მივსწერე შინ თუ გამიგონეს. მე ერთი გროში არ მაქვს ღმერთმან იცის. სანამ მქონდა არც მამას და არც დედას არ ვაწუხებდი, მოგართმევდი ხოლმე. ახლა რაჲცა აღარ მაქვს რა გამოგიგზავნო, როგორც შენ ასი მილიონი, ჩემი სახლიდამ თუმანი არ ვიცოდე, ღმერთია მოწმე. ახლა ვეცადე ბევრი, მაგრამ აღარავინ მასესხა და ერთს ადგილს მაქვს იმედი რამდენიმე ვიშოვო. მანამ, თუ გჭირია, ისესხე ქუთისოვიდგამ ან კორსაკოვიდამ და სააღდგომოდ მოგიხერხებ. ამაზე რატომ მამას არას სწერ წიგნს. არა თუ ფული, სულიც არა მშურს თქვენთვის და რათ შინდა რამე თქვენს გარეშე. ამისთვის გწერდი ჩამოდი მეთქი და ნახე აქაურობათქო.

იქნება მე მემდუროდე, დავითი ფულს არ მიგზავნისო. საიდამ და სიდგან გამოგიგზავნო. სამეგრელოს შე-

---

[1] წერილი გრ. დადიანთან 14 სექტ. 1838 წ.

მოსავლიდამ არა თუ ეხლა რამ შამომდიოდეს, არც აბა-ზი ვიცი შემოსრული: თქმა არ დამიკლია, მაგრამ საქ-მით ბინა არ გაქვს მიცემული და ღმერთია მოწმე ღა-მე ძილი არ მქონდეს მწუხარებით. ერთი რომ თქვენს საკადრისად არ ხართ, მეორე ნაკლულევანებაშიაც ხართ.

აი ამისათვის გწერდი ჩამოდითქო. შენს მერე ჩვენ თუ რამე დაგვაკლდა თორემ არა გაგვიკეთებია რა. ასე ქენი, მანამ ეგებ მოიხერხო და მაშინ უკანასკნელად ნივ-თებს გავყიდი და მოგართმევ, თუ სხვა ვერ ვიშოვე"[1]...

ამას წერდა დავით დადიანი მემკვიდრეობის დროს. შემდეგ, როცა ის გახდა სამეგრელოს მმართველად, ის სწერდა გრიგოლ დადიანს იმავე კილოზე:

„მწერ ნუ ხარ პირშავიო და თუ მქონდეს და არ გიგზავნიდე მაშინ ვიქნები შენთან პირშავად. ეხლა თუ ვისესხებ თორემ არსაით ღონე არ მაქვს შენ ნუ მომიკვდე. ეს ქალების დათხოვება, ამდენი სტუმარი, მასპინძელი, მტერი და მოყვარე მე დამაწვა ყველა. რომ იცოდე ჩემი ამბავი შეგებრალები. იმ საზომზე მივალ ხოლმე, ნეტავი შორს მქნა სადმე-თქო. შენი მოძულებული მოვკვდე თუ ჩემი ცოლის ძმა მეწვია და ერთი საატევრის მეტი რამე მქონოდა მისაცემი, ან მით არ გამესტუმრებოს. შენ რძალს მინისტრის მოსვლისთვის კაბა არა აქვს ძველის მეტი ის შენი რძალი ნუ მომიკვდეს და ის ვერ უყიდე, დამიჯერე"[2].

ევროპიულად განათლებული ქალის, ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასულის სამთავრო სახლში დედოფლად შემოსვლამ, თითონ დავით დადიანის თბილისში დიდხანს ცხოვრებამ, დაბადეს სამთავრო სახლში სხვა და

---

[1] წერილი გრიგოლ დადიანთან 25 ნოემბერს 1883 წ.

[2] წერილი გრიგ. დადიანთან სუჯუნიდან, 31 მარტს 1842 წ.

სხვა არაჩვეული ოდიშ-ლეჩხუმისთვის მოთხოვნილება, რომლის დაკმაყოფილებამ დიდ-ძალი ხარჯი მოითხოვა და ამ ხარჯს ულეველი წყარო უნდოდა.

და სად იყო ეს წყარო?

დავით დადიანამდის სამეგრელოს მთავარი პირველი მებატონე იყო ოდიშ-ლეჩხუმისა და როგორც ესრეთს იმას მარტო გლეხების გადასახადი და სამსახური ყოფნიდა სარჩოდ. 1860 წლის კამელიარიის აღწერით სამთავრო გლეხები ითვლებოდა სამეგრელოში 14 ათასი სული[1], რომელნიც ერთი მეორეზე შეადგენდენ 3 ათასს ოჯახს. თითოეული ოჯახი იხდიდა მთავრის სასარგებლოდ ბეგარას: საკლავს (ღორს, თხას, ცხვარს) ღვინოს ერთიდამ ათ კოკამდის. ღომს—ერთიდამ ხუთ ქილამდის[2] და ქათმებს. ამასთან ამავე გლეხებს ემართათ: საკურხუალო, საბაზიერო, სამეჯოგო, სამეჯინიბო, საკულუხო, საბოჭი ქათამი[3] და სხვა ამგვარი გადასახადი და სამსახური, რომლითაც მდიდარი იყო ფეოდალური ქვეყანა არა მარტო ჩვენში. სულ ყველა ესენი, ფულად ნაქცევი საკმაო სახსარს აძლევდა სამეგრელოს პირველ მებატონეს ცხოვრებისათვის.

გარნა სამეგრელოს პირველი მებატონის სალაროს ზოგი სხვა შემოსავალიც ქონდა, რომელიც ეკუთვნოდა სამეგრელოს მთავარს საერო საჭიროებათა დასაკმაყო-

---

[1] ამ აღწერილობით მთავარს ჰყავდა 14 ათასი სული, ეკლესიას 15 ათასი, ბატონიშვილებს 22 ათასი და დანარჩენ თავად-აზნაურებს 60 ათასი. მაღალწოდებას შეადგენდნენ: თავადობას 1309 სული, აზნაურობას 10361 სული და სამღვდელოებას 2340 სული.

[2] ქილა—ორი ბათმანი ანუ ერთი ფუთი.

[3] რაფაელ ერისთავის გამოკვლევით ლეჩხუმში მთავარს გლეხები ყოველთვეში თითო ქათამს აძლევდნენ (ნახ. Кавказская Старина № 6).

ფილებლად. ამ შემოსავალს შეადგენდნენ გლეხთა ზოგადი გადასახადი:

საური: ნახევარი მანეთი ფულად ოდიშში და მანეთ ნახევრის—ორი მანათის საკლავი ლეჩხუმში.

სახურო: ერთი ბურაკი, ერთი თხა, ერთი კოკა ღვინო, ორი ბათმანი—ერთი ქილა ღომი, ერთი ქათამი. ეს გადასახადი შემოიღო ლევან დადიანმა ზუგდიდის ეკლესიის აღშენების დროს და სანამ მთავრობა იყო, ხდებოდა ყველა გლეხებს.

საციხო: ერთი კოკა ღვინო, ერთი ქილა ღომი, ერთი ქათამი (ეს ხდებოდა ციხის რაიონში).

ამას გარდა მთავრის სალაროს შემოსდიოდა: ნავების ბაჟი, პარომის ბაჟი, ტყის ბაჟი (თუ ტყეს სამთავროს გარეთ გაიტანდნენ ბაჟი ათის-თავი იყო), პირუტყვის ბაჟი (ათისთავი) და ტამოჟნის ბაჟი. მას აქეთ რაც ანაკლია და ყულევი ლევან დადიანმა დაუთმო რუსის მთავრობას, ამ ადგილებში რუსებისაგან გაკეთებული სადამოჟნო ზასტავებისათვის რუსის ხაზინა აძლევდა სამეგრელოს მთავარს წლისთავზე თორმეტ ათას მანეთს.

მაგრამ დავით დადიანს სულ ყველა ეს შემოსავალი ეკოტავებოდა და იმან მთავრის უფლებით დაბეგრა მთავრის სასახლის სასარგებლოდ საბატონო და საეკლესიო გლეხები, შეაწერა ამ გლეხებს ახალი გადასახადი—**საუდიერო**, რომელსაც ერთი მეორეზე შეადგენდნენ: ერთი ღორი, 10—15 კოკა ღვინო, ერთი—ხუთი ქილა ღომი და ერთი ქათამი. ვ. ნ. ივანენკოს ამოუკრეფია მთავარ-მართველის კანცელარიიდამ ცნობა, რომლისაგან სჩანს, რომ დავით დადიანს შეუწერია საუდიერო ექვსი ათასი საბატონო გლეხთა ოჯახისათვის[1].

---

[1] იხილე Гражданское управление Закавк. В. Н. Иваненко, გვ. 488.

თუ რა შეაწერა სახელდობრ საბატონო და საეკ-
ლესიო გლეხებს დავით დადიანმა ამის მაგალითად და
ნიმუშად მომყავს აქ ერთი საბატონო გლეხის და ერთი
საეკლესიო გლეხის გადასახადის აღწერილობა იმ სიი-
დამ, რომელიც შეადგინა 1-ლ მარტს 1848 წ. სახლთ-
უხუცესმა თავადმა დ ა თ ა ჩ ი ქ ვ ა ნ მ ა სოფელს ცაიშში.
ამ აღწერილობიდამ ჩანს, რომ ცალ-ცალკე იყვნენ აღ-
ნუსხვილნი: ც ა ი შ ი ს მონასტრის მიჩემებული გლეხები,
რიცხვით 94 და საბატონო გლეხები, რიცხვით 45. სი-
ებში გლეხები და მათი გარდასახადი ამ გვარად არიან
აღწერილ ნი.

ცაიშის მონასტრის მიჩემებული გლეხი ქ უ ჩ უ ი ა ქ ი-
რ ი ა (№ ა) „არს მაბრითი სქესი ექვსი სული, რომელ-
საც მართებს სამთავრო გარდასახადი ერთი ბეგარა ღო-
რი, ერთი ქილა საუდიერო ღომი, ორი ქილა ბეგარა
ღომი, აგრეთვე ხუროს ხარჯი მართებს ერთი საკლავი,
ერთი ქილა ღომი და ერთი კოკა ღვინო, ექვსი კოკა ბე-
გარა ღვინო და ერთი კოკა საუდიერო ღვინო, ერთი
კოთხო ლობიო, ამასთან ერთი ლანდი აბრეშუმი მარ-
თებს ცაიშის ეკლესიისა, ეგრეთვე, ახლის პურის ძღვენი
მართებს ოთხი დედო-პური, ოთხი სულუგუნი, საბოჭი
ქათამი, ცხენის ჩაბმა, ტვირთობა, ნადობა და მუშაობა“.

საბატონო გლეხი ქ ვ ა ც ა წ ი წ ა ვ ა (№ ა).

„არს მაბრითი სქესი სამი სული, რომელსაც მარ-
თებს სამთავრო გადასახადი ერთი საუდიერო ღორი,
ერთი ქილა ღომი და ერთი კოკა ღვინო საუდიერო, აგ-
რეთვე ხუროს ხარჯი მართებს ერთი საკლავი, ერთი ქი-
ლა ღომი, ერთი კოკა ღვინო, ერთი ლანდი აბრეშუმი
მართებს ცაიშის ეკლესიისა, საბოჭი ქათამი, ცხენის ჩაბ-
მა, ტვირთობა, ნადობა და მუშაობა“.

სრულიად საეკლესიო გლეხთა გარდასახადმა სოფ.
ცაიშში შეადგინა სახლთუხუცესმა აღწერილობით: სამი
დიდი ძროხა, სამი ქაბულა[1], ორი ხბო, 84 ბეგარა თუ

[1] ქაბულა—უშობელი.

საუდიერო ღორი, 127 ქილა ღომი, 199 კოკა ღვინო, 8½ ქილა ლობიო. აგრეთვე ხუროს ხარჯი 19 საკლავი, 19 ქილა ღომი, 19 კოკა ღვინო, 63 ლანდი აბრეშუმი ცაიშის ეკლესიისა.

საბატონო გლეხთა სამთავრო გარდასახადმა შეადგინა: ოცი საუდიერო ღორი, 24 ქილა ღომი, 24 კოკა ღვინო, აგრეთვე ხუროს ხარჯი: 11 საკლავი, 11 ქილა ღომი, 11 კოკა ღვინო, ცაიშის ეკლესიისა 22 ლანდი აბრეშუმი.

საეკლესიო გლეხები დავით დადიანს სულ უნდოდა ჩამოერთმია სამღვდელოებისათვის, მაგრამ ეს იმან ვერ მოახერხა. მარტვილის ეპისკოპოსს, რომელსაც დიდი მამული ქონდა საჭყონდიდლოში, მთავარმა შეაძლია იჯარით 12 ათასი მანეთი იმ პირობით, რომ გლეხები სულ შემოსულიყვნენ მთავრის უწყებაში, მაგრამ თითონ საჭყონდიდლოს გლეხებში ასტეხა ამან უკმაყოფილება და მისი განზრახვა ჩაიშალა.

სახლთ-უხუცესმა დათა ჩიქვანმა მიამბო: დავითს ისეთი კარგი მრჩევლები ყავდა, როგორიც იყვნენ ალექსანდრე ჭავჭავაძე, ივანე და გიორგი მუხრან-ბატონები, ბარონ ნიკოლაი და ვასილ ბებუთოვი და იმათგან იცოდა, რომ სამეგრელოს სამთავრო დიდ-ხანს არ დარჩებოდა დამოუკიდებელ სამთავროდ, რომ საბოლოოდ ამას და მისს შვილებს მარტო ის დარჩებოდა, რაც ექნებოდა ხელში სამეგრელოს სამთავროს გაუქმების დროს და ამის გამო დავითმა მამულის და სხვა ქონების შეძენას მაგრად მიჰყო ხელი. მთავრის ამგვარმა სამეურნეო პოლიტიკამ ასტეხა დიდი უკმაყოფილება, როგორც თავად აზნაურთა შორის, ისე სამღვდელოებაში და გლეხ-კაცობაში და ამ უკმაყოფილების შედეგი იყო გლეხების ამბოხება ჯერ საჭყონდიდლოში და შემდეგ მისის სიკვდილისა მთელს სამეგრელოში. ამ ამბოხებას მოჰყვა მისგან გამოწვეული სამეგრელოს ავტონომიის გაუქმება.

კონსტანტინე დადიანი (1819—1889) უმცროსი ძმა დავითისა.

X

მიწის მეურნეობა: სიმინდი, პურის ჯიშები, მეაბრეშუმეობა. სხვადასხვა კულტურები.

თუ არა უმეტესი ნაწილი სამეგრელოს სამთავროს ნიადაგისა, ნახევარი მაინც ხომ დღესაც მოფენილია გვიმრით, ეკალით, ბარდ-მაყვალით, ბუჩქნარით, ისლით, ტყე ტევრით. დავით დადიანმა სამთავროს გამგეობას, რომ მიჰყო ხელი ამ სამოცდა ათი წლის წინათ კაცის ხელით მოწევნილი მიწა ბევრად უფრო ნაკლები იყო, ვიდრე ახლა არის, (დავითის მამა ლევანი ზუგდიდის ნაპირას ირმებს ნადიროდა.) იმ დროს ხალხიც ცოტა იყო სამეგრელოში და სიმინდს — ამ უმთავრეს საზრდოს ხალხისას — მარტო თავის სარჩოდ იწევდნენ, რადგანაც მაშინ გარეშე ქვეყნებში სიმინდს არ ეზიდებოდნენ, როგორც დღეს.

ხშირად სამეგრელოს ჭაობიანი და ცოტად დამუშავებული მიწა სამეგრელოს მკვიდრთ საკმაო საზრდოსაც არ აძლევდა. სამეგრელოს მთავრის კანცელარიის საქმიდამ ჩანს — ხსენებული კანცელარიის საქმეები დღეს ქუთაისის გუბერნიის სამმართველოში ინახება, — რომ 1851 წელს სამეგრელოში სიმინდი ნაკლებ მოსულა და დავით დადიანს კაცები გაუგზავნია სათათრეთში სიმინდის მოსატანად[1].

[1] Дело канц. влад. Мингр.№ 1188

იმ ქვეყანაში, საცა არც გზები იყო, არც არხები, არც ფაბრიკები და ქარხნები, დადიანისათვის ცხადი იყო, რომ სამთავროს მკვიდრთა წინ-წაწევა კეთილდღეობისადმი შეეძლო მხოლოდ მიწის მუშაობას და მთავარმა ამ მიწის მუშაობას მიაქცია განსაკუთრებული ყურადღება.

შემოიღო სამეგრელოში კომბოსტოს თესვა და კარტოფილის მოწევა [1].

კუბიდამ მოაყვანია მცოდნე კაცები და სენაკის მიდამოში დააწყებინა ენდროს პლანტაცია[2].

აბასთუმანში გააშენებია ზეთის-ხილი.

ხელი მიჰყო სამთავროში თუთის გაშენებას და 1850 წელს ზუგდიდში ააშენებია აბრეშუმის ამოსახვევი ფაბრიკა [3].

გამოაწერია კავკასიის სამეურნეო საზოგადოების საშუალებით სამი ამერიკული გუთანი[4].

ცდილობდა კარგი ჯიშის ხარი და ძროხა გაემრავლებია სამთავროში[5].

ერთს შესანიშნავს „უსტარში", რომელიც არის შედგენილი 1852 წელს და გადასწორებული თითონ დავით დადიანის ხელით, არის აწერილი დაწვრილებით, თუ რა მოიწეოდა სამეგრელოში მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში. ეს „უსტარი" არის დაწერილი 1852 წელს პასუხად თავადის ვასილ ბებუთოვის წერილისა. 28 დეკემბერს 1851 წელს ბებუთოვი სთხოვდა სამეგრელოს

1357

[1] Дело канц. влад. Мингр. 1852 № 1443.

[2] Дело канц. влад. Мингр. № 1128.

[3] იქვე.

[4] იქვე 1443.

[5] დათა ჩიქვანისგან განაგონი.

მთავარს—გაეგზავნა „რუსეთის გეოგრაფიულ საზოგადოებისათვის“ სამეგრელოს მოსავლის და ვაჭრობის აღწერილობა, რომელიც ამ საზოგადოებას უნდა მოექცია რუსეთის ვაჭრობის აღწერილობაში.

ამ წერილის პასუხში აი, რა გვარად არის აღწერილი სამეგრელოს მიწის მეურნეობა:[1]

„ღ ო მ ი: ძველთა ჟამთა შინა, უხსოვარის დროიდგან სამეგრელოს სამთავროსა შინა მიღებულ არს თესვა ღ ო მ ი ს ა; ამას სთესენ სიხშირით და ხმარობენ პურის წილ, ხოლო გარემოებასაცა შინა სყიდიან მებრ-საჭიროებათასა, აფხაზეთს, გურიას და იმერეთს. რიცხვი გასაყიდელთა რაოდენობისა მიზეზის გამო ცნობასა არ მოყვანილებისასა შეუძლებელ არს, ხოლო ნაყოფი ესე არს სიუხვით მომცენარე და თავსა შორის თვისსა ხუთასჯერ მამრავლი.

ღომის ჩალასა თივისა წილ ხმარობენ საზამთროსაკვებად უსიტყვოსათა და ყანასა მარგვლენ მცხოვრებნი თოხითა ორგზის, ვიდრემდე მოიკრიფებოდეს. ტომი ღომისა ორგვარობენ: ერთი ზედ იწოდების მ ო ც ო რ ო ზ ა თ. ესე მოცოროზი არს საადრეო, გარნა უმცირესსა ნაყოფისა გამომღებელ, ხოლო მეორე ღომი მოგვიანებო, რომელი ოქტომბერში მოიწევის განაღა უუხვესი და ითესების ივნისის განსაშვალებამდე.

ს ი მ ი ნ დ ი. სიმინდისა თესვა სამეგრელოსა შინა, ვითა მასმიეს მოხუცებულთაგან, იქნების ოთხმოცდა-ხუთი წელი რაც შემოუღიეს დუნაიას სამფლობელოთაგან[2],

[1] ნახ. გუბერნ. სამმართველოში: Дело. канц. влад Мингрелии № 1443/52.

[2] ამრიგად სიმინდის თესვა უნდა იყოს შემოღებული სამეგრელოში 1767 წელს. მაგრამ ეს ასე არ არის. იტალიის მისსიონერი ლამბერტი, რომელმაც 1633 წლიდამ 1653 წლამდე—18 წ

რომელიც მოზავებისა ძალით ავასა და ნოტიოსა შინა უგამძლისობითსა ფესვისა და კაკალთა სიუხვისა ჟამად-ჟამად განუვრცელებიათ მცხოვრებთა მოწევა მისი და აწ გარეშე იმისა რომელ ზოგად იზრდებიან ამა ნაყოფითა, რომელსაც აცხობენ პურსავით და აგრეთვე ღომებრცა შებოლვენ. ჟამსა კეთილ ნაყოფიერებისასა საზღვარგარეთსა სათათრეში სყიდიან, რაისაცა რაოდენობა არა ეგრეთ ცნობილი არს ესთავე მეზობელთა ქვეყნებთა ქველყოფენ მიხედვისამებრ მუნ შინათა მოსავლისა და მათ შორის საჭიროებათასა, ნაყოფი ესე თავისა შორის თვისსა მიხედვისამებრ პოხიერისა აგარაკისა, გინა მწირისა ერგასითგან ვიდრე ორასამდე თავისა შორის თვისისა გამომღებელობით მამრავლობელ არიედ: ყანისა გამარგლილობასა სამგზის მოითხოვს—ესე მცენარე მოიწევის დამლევ ეკენისთვიდან ოქტომბრის შვამდის და მაშვინ მოსტეხენ ხოლო ნაქრცველთა ინახვენ საზამთრო საკვებად ძროხათა და თხათა და აგრეთვე ჩალასა სიმინდისასა მოსჭრიან ესე ვითართა თვის საჭირო სახმეველთა: მსუხე ადგილთა შინა აღიზრდების ესეოდენ სიმაღლეზედ რომელ ცხენოსანი კაცი ჩალასა შორის ვერ გამოჩნდების, ხოლო ოთხსა და ზოგი ხუთსაცა ტაროსა გამოიღებს თითოეული ლერწამი და არს ორგვარი: ერთი საგვიანო და უხვად გამომცენარე მოყვითანო, მეორე თეთრი პაწაწა ტარო, გარნა ორმოცს დღეზედ მოიწევის დათესვის შემდეგ.

პ უ რ ი: იფქლსა და პირად პირადთა ხორბალთა სთესენ მხოლოდ ზემო მეგრელიისა შინა მხარესა,

---

ლი იცხოვრა სამეგრელოში, წერს თავის სამეგრელოს აღწერაში: „პირველს წელიწადს აქ სთესენ ღომს, მეორეს სიმინდს და მესამეს პურს„ ნახე (ალ. ჭყონიას გამოცემა გვ. 58) მაშასადამე, სიმინდი სამეგრელოში 134 წლით ადრე იყო ცნობილი.

რომელსა ეწოდების ლ ე ჩ ხ უ მ ი, რამეთუ ქვეყანასა მენგრელიის ქვეყნებთა ადგილებს იფქლსა ძნიადრე და ვერა მარადის მოიყვანენ რამეთუ სინოტიისა ძალით კერძო —ესე ექვემდებარება გაზაფხულის წვიმიერობასა და წყალდიდობასა, ესთა რა მზე მოიქცევა გაზაფხულისა იწყებს ხშირთა წვიმათა ადიდროვდებიან მდინარენი და ლანქერი ჩამომავალნი მათთაგან საშინელისა ოხვრითა ჩამოედინებიან მიდამოთა ველთა ზედა და მორწყავენ ყოველთა ვაკეთა, ხოლო მთის კალთისა ფერდობთა ჩამორეცხენ და მოხვეტს. ესე გაგრძელდების უხშირესათ მარტის ცხრიდან მაისის შვამდე. ამისთვის მცხოვრებნი შემდგომად გაზაფხულის წვიმებისა რაც ჩამოიდინებიან ლანქერი, დასთესვენ სიმინდს ვიდრე ათს ივნისამდე და ღომს პირველ რიცხვს ივლისამდე, რომელიც არღა უკვე ქვეემდებარებიან შიშსა წალანქერვისასა გარნა ზემოსა სამეგრელოსა ლეჩხუმისა მდებარეობა ესე ვითარ არს, რომელ არც ეგოდენ ხშირად წვიმს როგორცა ქვემოსა მეგრელიასა ოდიშს და არცა მდინარენი ჟამსა ადიდროებისა გარდივლენ, რამეთუ აქვს დივილნი ლოდნაროვანსა შორის კალაპოტსა. ქვემოსა მეგრელიასა ოდიშს რამოდენიმე ითესვის იფქლი, განა სხვა ხორბალი ზემოთქმულთა მიზეზთა გამო უხშირესათ შორს ვერ გამოიტანენ - აღდგინებსა ნაშრომთასა ხოლო ზემოსა მეგრელიასა ლეჩხუმს ითესებიან ხორბალი შემდგომისა ტომისანი: (ა) იფქლი, ბ) მახა, გ) ზანდური დ) ხულუგო ე) ქუბა.) იფქლი მისცემს ხუთგზის სიმრავლით და ითესების შემოდგომაზედ, მახა ითესების შემოდგომაზედ და ერთი სამათ ნაყოფიერ არს შზგავსათ იფქლისა, ფქვილი მისი არს სპეტაკი, მარცვალი მსხვილი და მოკლე და არ მომკიან მას არამედ მოსჭრიან ხუვლსა და კოროლსა მისსა ხმარობენ დასახუ-

რავათ სახლთა და საბძელთა ხოლო უადრეს იფქლისა მოიწევის და არ გაერევის მავნებელი ვითარ იგი ღვარძლი და მსგავსნი. ზანდური ითესვის მარტში გაიზრდების სიმაღლით ვიდრე ორ ალაბ ნახევარი, თავი აქვს მობრტყელო მოიწევა აგვისტოში მოკრეფენ მახასიებრ და ნაყოფიერობს ერთი ოთხათ. ხულუგოს სთესვენ მარტში მარცვალი აქვს სხვილი, გალეწვენ იფქლსავით, მოსავალი აქვს ერთი ხუთათ და ოდეს ცუდის ზამთრის ძალით იფქლის მოსავალი დაზარალდება, მაშვინ უმეტეს დასთესვენ მარტის თვეში, გარნა უხმს-ყე ფრიადი სიმკაცრე და დარაჯი რაშეთუ დათვს მწიფეთ უყვარს და სჭამს მას. ქუბა, რომელ არს არეანოი. ქუბასა სთესენ სამეგრელოსა სამთავროსა სვანეთსა, აქვს ნაყოფი მომცემლობა უხვი ვითა ერთი ათათ, თავი მსხვილი და მოგრძო და არს შავი ფქვილი მისი, ამისათვის სთესვენ მრავალსა. არა უწყებულ არს რიცხვი თუ რაოდენ ისყიდება, ხოლო სყიდიან იმერეთში და უმეტეს რაჭაში და ზემოსვანეთსაც სიმრავლით გააქვს. ქერსა სთესვენ ზემო მეგრელიასა შინა ლეჩხუმსავე და უხვს თავსა შორის თვისსა ერთს ათ თუთხმეტამდე, სყიდიან რაჭასა და სვანეთში.

მუხუდო, ოსპი, ლობიო და სხვა. მუხუდოს სხვა და სხვა გვარს, ოსპს, ზანდურს სხვა და სხვა გვარს, ლობიოს სხვადასხვა გვარს, დოგვს სთესენ ლეჩხუმში მრავალს, აგრეთვე ქვემო ოდიშს მეგრელიას ხანდურს ლობიოს, ხანჭკოლას მრავალს სთესვენ და სყიდიან იმერეთში, რაჭასა და გურიას. (კომბოსტო ყვავილოიანი, კარტოფილი და სხვანი მებრნი საბახჩეულო მრავალი ახლად შემოღებული არიან და გამოცდილება ქმნილ არს თვით მთავრის დადიანის მიერ და მარჯვეთ მოეზავა ავასა, გარნა ჯერეთ არა განუვრცელებელ არიან ესენი საზოგადოდ მცხოვრებთა შორის.)

ბ რ ი ნ ჯ ი ს თესვასა განირთვიან სამეგრელოს სამთავროსა შინა ძველთაგან ძველ უხსოვარის დროიდან მხოლოდ ორი, ზუგდიდის მაზრის სოფელს ხეთისა და ხორგის მცხოვრებნი; ბრინჯსა ამას არა რწყვენ, არამედ უძებნიან ნოტიო ალაგს და არს ფერით მოწითანო, ნოვა. გათ გემრიელ წვრილი მარცვლები, სთესენ დამლევ მარტს, მოიწევის ოქტომბერში, ნაყოფ გამომღებლობა ერთი ათათ და ისყიდება ყოველსა მეგრელიას მკვიდრთა შორის და უმცირეს ნაწილს იმერეთსა შინა.

ფ ე ტ ვ ს ა სთესენ დაღა თუ ზოგათ მცხოვრებელნი, არამედ უმეტეს საკენკად ბუმბლართა და ნაკლულევანების დროს გამოაცხობენ ფქვილს პურებ, გარნა არა ეგოდენ ნოყიერ და გემრიელ არს, ვითარ სიმინდისაგან ქმნული უცომოთ. ორი გვარი არს ფეტვი თეთრათ და შავათ წოდებული, თეთრი ფეტვი უფროს შავისა ნაყოფიერ არს არამედ შავს აქვს თვისი სასარგებლო ხასიათი, რომელ თვენახევრით უადრეს თეთრსა მოიწევის.

კ ვ ა ხ ი. კვახს უწოდებენ გოგრათასა და არს სხვა და სხვა გვარისა ძლიერ დიდ-დიდისა და მცირე-მცირესი და სთესვენ ზოგად მცხოვრებნი სამეგრელოისანი და ხმარობენ საზრდოთ სხვა-და-სხვა მაგვარათ, ხოლო არს გემრიელი ნოყიერი და შემრგე.

ვ ა ზ ი. სავენახე არს ორ გვარი: დობილო და სავენახე. დობილოდ უწოდებენ ვაზთა მათ აშვებულთა მაღალთა ხეთა ზედა, რომელთაცა აშვებიდგან ხეზედ არღა გასხვლენ ათ-თორმეტი წლის და ადგილ-ადგილ ათ-თუთხმეტის წლისაც განმავლობაში და მერმე გადაჭრიან რტოთა რომელნი ნამეტნავათ აღორძინებულ იქნებიან და დამარჩრდილობელ ვაზთა და თვით ვაზთაცა გასხვლენ და მესამეს წელს კვალადვე გამოიღებს ნაყოფსა ნასხლე-

ვი იგი და ადგილთა მათზედა დასთესვენ მას წელიწადს ლომს თუ სიმინდს და ესრეთითა სახითა ისხვლების მარადის ვაზი და ესრეთ ყოფენ ამას, რამეთუ კერძო ქვემოისა მეგრელიისა არს დაბლობი და ქვემდებარე სარწყულობათა და ამათ ძლით ნამოანთა ბუღთა, რომელსაც დაღათუ უმაღლეს ძლიერისა ბუღისა ამოორთქლილის ჭენჭყობთაგან არა იქნა: ისურში (?) ერთიან გაშავჭანდებიან და მით დასნეულებულ ჩამოცვივდებიან, მაგრამ რა მაღლობზედ იქნება მტევანი ვაზისა მას მზე და ქარი უადვილესათ გააშრობს და მის ძალით დაცამწიფდის ჟამსა თვისსა, სხვები, ყურძენი ექვემდებარება ყოველსა გვარსა სნეულებასა ვითარცა ევროპასა შინა და სხვათა მხარეთა. ვ ე ნ ა ხ ი ეწოდების მას სადაც ქვეემდებარება ადგილი უმცირესსა სინესტეს და არს აერი მშრალი მუნ დაბალს ვენახს აშენებენ ვითარ იგი ზემო მეგრელიაშიდ ლეჩხუმს უმეტეს ნაწილში ადგილებთა ბანძისათა ქვემომეგრელიაშიდ და მას წელს, რომელსაც გვალა იქნების საკმაო მოსავალი მოიწევის და უპირველესი ღვინო არს ოჯალეშისა, რომელიცა მოდის სალხინოს მაღალს ხურმის ხეებზედ შეშვებულს ვენახის ნაყოფთაგან. აგრეთვე სხვა ღვინოებიც კარგი ზოგ-ზოგ ალაგს და ზოგ-ზოგ ალაგს მდარე, გარნა ყოველგან მრავალი და სყიდიან იმერეთს და შავს ზღვის ნაპირას ციხეებში და შინაგან სამთავროისა მცხოვრებელნიცა დიდძალსა სმენ, ასე რომე არცა დიდი,არცა მომცრო მოხუცებამდის ყმათაგან არ არიან დარჩენილი რომ ყველანი არა სვამდენ საკმაოდ, აგრეთვე მთხლისა და ჭაჭისაგან ხდიან ოტკას, რაოდენობა გასასყიდელისა და მოსავლისა განსაზღვრა შეუძლებელია, ხოლო სთელვენ ყურძენს ოჯალეშისასა დეკემბერს პირველს რიცხვში სხვა ყურძენთა უადრეს ვითა და სად რა ჟამს მოიწევის, არიან

კვალად თეთრი ღვინოცა ნაქები: ჭკვიშური, წილანჯიხუ-
რი, ჭაქვიშური და ჭიტილოური.

ა ბ რ ე შ უ მ ი: ძველთა დროითაგანვე გამოაკეთებ-
დიან მომცრო მომცრო თავის ოჯახის საჭიროები-
სათვის ჩასაცმელათ, გარნა ეს მეშვიდე წელიწადია
განამრავლეს თუთის ხეები მცხოვრებთა და ეს მეორე წე-
ლიწადია ფაბრიკაც გაკეთდა ზუგდიდს გრაფ როზმორ-
დუქის მიერ, რომელიც სყიდულობს პარკსა და ახვევს
ფრანციულ გვარათ. ამან მოიყვანა თან ორი დედაკაცი
ფრანციიდან აბრეშუმის ამოხვევის ოსტატნი და პირველ
წელიწადსვე ასწავლეს ამათ სხვათა ქალთა აქაურთა
გვარი ხვევისა და აწ უკვე არიან ათ-თუთხმეტი მცოდნე
ქალი აქაური, რომელნიცა მსგავსათ ფრანციული ქალებისა
ახვევენ. ეხლა შენდება დიდი ფაბრიკა, სადაცა დაიდგმის
თავის გამართულობით სამოცი მაშინა და წელსავე
იწყებს მოქმედებას. შარშან პირველათ ამოიხვა ათსა-მეტი
ფუთი ძაფი აბრეშუმისა და გაისყიდა ლიონსა შინა
ორას ერგასის მანეთად თითოეული ფუთი. წელს ამონა-
ხვევი ათის გორგლისაგან შეაწევს ოცდა-ათ ფუთამდე;
მცხოვრებთა უწინ არ ესიამოვნებოდათ ფაბრიკის გაჩენა
ზუგდიდს, რამეთუ არა იცოდენ ნაყოფი სარგებლობისა მი-
სისა და იყვნენ დიდი წინაამდგომი, გარნა რა გასინჯეს
ორის მოსავლის პარკათ გასყიდვის სარგებლობა, ახლა
განამრავლეს მოწევა პარკებისა და ქალნიც წადიერათ
გამოდიან მხვევლებათ, ხოლო მცხოვრებთა ოჯახში გა-
კეთებული აბრეშუმი ისყიდება თბილისს, გააქვსთ ოსმა-
ლოში, აგრეთვე აფხაზეთში ვიდრე სამი ათას ფუთამდე
კარგს მოსავალზედ ფასი ორმოცის მანეთიდან ფუთში
ვიდრე ერგასისამდე უმეტეს ნაწილს ხმარობენ მცხოვრე-
ბნივე გამოიქმან მისგან დარაიას, სამალაჯას, ქათანას

ქვეშსაგებათ, პერანგებათ, კაბებათ და სარტყელებათ, სამალაჯა ისყიდება ორ მანეთად და სამათ, ქათანა შვიდ აბაზათ, დარაია მანეთათ. თვალსაჩინოა განდიდებასა თანა ს ახვეველს ფაბრიკის გრაფის როზმორდუქისა, მცხოვრებელთა და მსყიდველობასა პარკთაგან მრავლებისათა, მცხოვრებელნი განამრავლებენ მოწევასა მისსა. რამეთუ წასულ წელს მცხოვრებთა მარტო სოფელს ზუგდიდისათა მოუვლინეს მოციქულნი გრაფს როზმორდუქს თხოვნად მისსა, რათამცა მარტო იმათგან ისყიდოს პარკი რაც ზაოდისათვის დასჭირდებოდის მაშინ.

თ ა მ ბ ა ქ ო. თამბაქოს თესვა მცხოვრებელთა შორის მოღებულა სათათრეთაგან მთავრის დადიანის კაციას ბატონობაშიდ. და აწ ჟამთა ჟამად ვრცელდების. საუმჯობესო თამბაქო მოდის მხარეთა წალენჯიხისა და ჯგალისათა და გაისყიდების წელიწადში ვიდრე თუთხმეტის ათასიდან ოცს ათას ფუთამდე; ეხლა წესდება სიგარის ფაბრიკა ზუგდიდსა შინა ზედა-მხედველობასა ქვეშე გრაფის როზმორდუქისა,

ე ნ დ რ ო. ენდროს ოსტატი მოყვანილ არს მთავრის მიერ კუბიდგან ხელოვანი ოსტატი ებრაელი ნათესავით, და თესლი დაბარებული კუბითგან რომელმანც დაბასა სენაკს გააკეთა ენდროს პლანტაცია, და იპოვა მარჯვე და ვარგისათ რამეთუ აქა ავაცა შესწევს ესე ვითართა ნაყოფ გამომღებელობათა, ვინაიდგან ველური ენდრო მრავლათ აღმოცენდებიან ველსა და სოფლისანი სთხრიან და ხმარობენ თავიანთ საჭიროებისათვის.

კ ა ნ ა ფ ი ს ე ლ ი დ ა ბ ა მ ბ ა. კანაფს სთესვენ ლეჩხუმში ყოველი მცხოვრებელნი და სყიდიან იმერეთს და რაჭას. სელს მრავალს ადგილს სთესენ და ხმარობენ ძაფათ თუ ტილოთ და არ ისყიდება გარეშე. ბამბა, ითე-

სეზა არა მრავალთა შინა სოფელთა, მოდის კეთილად და თავიანთ საჭიროებათ ხმარობენ.

ხეხილი. ნიგოზი, ზეთისხილი, ბრეწოული, კომში, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ტყემალი, ღოღნაშო, შინდი, წაბლი, ჯონჯოლი, თხილი, ხურმა; ნიგოზს სყიდიან კაკლათ, ხდიან მისგან საუცხოვო ზეთს და აგრეთვე თვით ნიგოზის ხესაც სყიდიან: ზეთის ხილი მოდის მთასა ზედა ურთისასა, სადაც ძველთაგანვე უხსოვარს დროიდგან ყოფილა ნერგოული გარნა არ ისყიდება გარეშე სამთავროსა, აწ მახლობელ ზუგდიდისა სოფელს, აბასთუმანს, კუთვნილსა სამეგრელოს მთავრინასა, კეთდება დიდი პლანტაცია ზეთისხილისა. კომში, ვაშლი, მსხალი სხვა და სხვა გვარისა ისყიდება იმერეთს და რაჭას; ქლიავი სხვა და სხვა გვარის კეთდება ჩირად და ისყიდება და ტყემალისა, ღოღნაშოსა და შინდისაგან კეთდება ტყლაპი და ჩურჩა, ხოლო ისყიდება იმერეთს და უმეტეს სათათრეში. ჯონჯოლი შინაგან იხმარება, თხილი ოსმალოში, ხურმა დიდძალი ისყიდება სათათრეში, აგრეთვე წაბლის ხე.

ხენი არიან: მუხა, წიფელი, დაფნა, ბზა, ურთხველი იგივე ულპობელი, ძელქვა, ნაძვი, ფიჭვი, თელა, ლიფონი, ცაცხვი, რთხმელა, და სხვანი. ამათგან ბზა ისყიდება და იზიდება ზღვის ნაპირს, დაფნა ისყიდება ფურცლათ და კაკლებათ და არს გაცემული მთავრის საკუთარი ტყენი დაფნისსანი იჯარათ, ცაცხვისაგან აკეთებენ საწნახელებს და სყიდიან იმერეთს.

პირუტყვი და თევზი. პირუტყვი: ჯოგები ძროხის ქვეშოსა მეგრელიისა ყავსთ სიმრავლით უმეტეს ზუგდიდის მაზრას შინა, სადაც გლეხთა ყავს ასობით უმეტესი და უნაკლესი ძროხები აგრეთვე ღორები და თხები, ცხვარი მცირედ, კამეჩი საკმაოდ.

თ ე ვ ზ ნ ი : თევზის სიმრავლე არის ტბასა შინა პალიასტომისასა, რომელიცა ეკუთვნის სამეგრელოს მთავრინას და იჭირვიან: ზუთხი, კობრი, მაზიდა, კაპარჭინა და ისყიდება იმერეთს გურიას და შინაგან სამთავროსა, აგრეთვე პირად პირადთა მდინარეთა შინა იჭირვიან: ზუთხი, ფოროჯი, კალმახი, ორაგული, წვერა, ტოფი, რცამი ღლავი და სხვა და სხვა ტომი თევზია.

ს ა ნ თ ე ლ ი დ ა თ ა ფ ლ ი. მრავალთა ყავს ფუტკარი და გამოიღებენ ტყით გინაცა ველურსა თაფლსა და სანთელსა და სყიდიან ყულევს გურიას და იმერეთს ხოლო თაფლისაგან იქმონან თაფლუჭას და რამდენიმე, გამოდის კიპრუჭი..

ბ ე წ ვ ე უ ლ ე ბ ა ნ ი. კვერნას, წავს, მელას და დათვს, მოინადირებენ და სყიდიან სიმრავლით“.

XI

გზები და არხები. არხის გაყვანაზე მომუშავე გლეხთა გასამრჯელო.

დავით დადიანის დროს ოდიშში შემდეგი გზები იყო:

შუა სამეგრელოს გზა: ზუგდიდი—ჭაქვინჯი—ლესიჭინე—ჯოლევი—ნოჯიხევი—ხონი. ამ გზით წავიდა ზუგდიდიდამ ქუთაისს ხელმწიფე იმპერატორი ნიკოლოზ პავლეს-ძე 1837 წელს და ამის გამო ეს გზა მაშინ ძლიერ კარგად იყო შეკეთებული.

ზუგდიდი — ცაიში — ხეთა — ნოჯიხევი. აქედამ ერთი ხაზი მიდიოდა ყულევს და მეორე საჭილაოს. საშუალო სამეგრელოს გზა მთაგორიანი იყო და მთავრობას უნდოდა უფრო სწორის გზით შეერთებია ზღვა ხონთან, ქუთაისთან და იქით. ჩვენი ქვეყნის მეისტორიეს ბროსეს შეხვედრია 1848 წელს ხობის წყალზე პოლკოვნიკი თავ. გალიცინი, რომელიც განაგებდა მაშინ ამ გზის კეთებას[1], ხსენებული პოლკოვნიკი სწერდა დავით დადიანს 10 მარტს 1847 წელს: „მთავარ-მართებლის მონდობილებით ვაკეთებ გზას ყულევიდამ სურამამდის. გთხოვთ თქვენი სამთავროდამ დღეში 150 მუშა დამახმაროთ და 60 ურემი. მუშებს საჭმელი ექნებათ და მიეცე-

[1] Rapports sur un voyage archéologique dans la gèorgie. ნაწილი პირველი, მეშვიდე მოხსენება, გვერდი 52.

მათ დღეში თითო შაური. საჭმლის ჭმევა აქვს მინდობილი აკოფოვს. წელს მუშაობა უნდა მოხდეს ცხენის წყლიდამ ნოჯიხევამდის და რის გამოგზავნასაც ინებებთ ნოჯიხევს უნდა მოვიდეს“ [1].

ზუგდიდი — რუხი — ოცარცე — ოქუმი — ბედია — ოჩამჩირე. ენგური გაჭედილი იყო რუხის ციხესთან. ჯერ კიდევ მემკვიდრე დავით დადიანი სწერდა მისს ძმას გრიგოლს: „გზა კი ჩინებული კეთდება, ხიდიც ჩინებული ოცარცეს, რუხის მახლობლად უჩინებულესი“ [2].

ზუგდიდი — დარჩელი — ანაკლია —.

სენაკი — ნოქალაქევი — მარტვილი — ბომბუას ხიდი — გორდი.

ნოქალაქევი — სალხინო.

ლეჩხუმში:

ოყურეში — ცაგერი — მური.

მური — ლენტეხი — ჩოლური — ლაშხეთი.

მური — ლაილაში — ჟოშხა — ჭრებალო...

დავით დადიანის დროს განახლდა არხი, რომელიც ერთ დროს აერთებდა ხობის-წყლის ტოტებს ცივს და ციას (ცივა) რიონთან ახლანდელ ჭალადიდს ახლო. როგორც მოწმობს კავკასიის პირველი მთავარ-მართველი თავ. ციციანოვი (1802—1806), ამ არხის გაყვანის აზრი დაებადა თავდაპირველად სამეგრელო-იმერეთში გაგზავნილს რუსი მოხელეს ლიტვინოვს. რადგანაც იმ დროს ფოთი თათრების ხელში იყო და ჯარების პროვიანტისა და სხვა საქონლისათვის მეტი გზა არ იყო მარჯვე მოწევნილიყო ორპირამდის, ლიტვინოვმა მიანდო

[1] ნახე Дело канц. влад. Мингр. № 497/47.

[2] წერილი 13 იანვ. 1836 წ.

ინჟენერს ლაშქარევს შეერთებია ყულევი ჭალადიდთან არხით, რომ ამ გზით ეზიდნათ ზღვით მოტანილი საქონელი იმ ადგილამდის, საიდამაც ადვილად შესძლებოდათ დაერიგებიათ პროვიანტი, როგორც სამეგრელოს სხვადასხვა ნაწილებში ისე, თუ დასჭირდებოდათ, გურია-სამეგრელოშიაც. თუ მართალია ბ. მორენასის ცნობა, ეს არხი დაუმთავრებია საბოლოოდ სამეგრელოს მთავარს ლევან დადიანს 1824 თუ 1825 წელს. აი რას სწერდა ეს კაცი კავკასიის მთავარ-მმართველს პასკევიჩს (1827-1831) 5 აპრილს 1830 წ.: „ჩემის აზრით უფრო შესაფერისი იქნება ფაზისი (რიონი) ზღვას შევუერთოთ მდინარე ხობის-წყალისა და ცივის საშუალებით. ცივი—პატარა და ღრმა მდინარეა და შეერთვის ხობის წყალს და ამ ადგილიდან თოფის სასროლი მანძილია ზღვამდე. ამ წყალზე შეიძლება მოეწყოს ნავებით ზიდვა საქონლისა, თითო ნავს 3000 ფუთამდე ტვირთის გადატანა შეეძლება. მენავეობა ამ მდინარეზე შეიძლება ჭალადიდამდე ვერსნახევრის მანძილზე. თვით ჭალადიდი რიონის მარჯვენა ნაპირზეა, 25 ვერსზე ზღვასთან შესართავიდან. თავადმა დადიანმა ცივიდან ფაზამდე 1824 თუ 1825 წელს არხი გააყვანინა მდინარე ცივიდან რიონამდე, რომლითაც წყალდიდობის დროს დადიოდნენ ნავები 2500 ფუთამდე საქონლით დატვირთულები. ამ ნავებით დღეს გადააქვთ სახელმწიფო ფქვილი ფოთიდან მარანში. ამ არხს მარტო შეკეთება და მოვლა დასჭირდებოდა, რომ თხელი წყლის დროსაც შესაძლებელი ყოფილიყო იმით სიარული“[1].

ამას სწერდა მორენასი მაშინ, როდესაც ფოთი უკვე რუსების ხელში იყო.

---

[1] Акты арх. комиссии— ტ. VII გვ. 210, 1878 წ.

არა სჩანს საქმიდამ რა განზრახვით მოკიდა ხელი ვარანცოვმა ამ არხის განახლებას, მაგრამ ეს კია რომ მთავარ მმართველი დიდ ყურადღებას აქცევდა ამ არხის განახლებას და მთავარი დავით დადიანი დიდად ხელს უწყობდა ამ განახლებას.

მთავრის კანცელარიის საქმიდამ ჩანს, რომ დავით დადიანისაგან დანახმარ მუშებს დღეში ეძლეოდათ სამ-სამი შაური. ამ ფულით თითოეული მუშისათვის ყიდულობდნენ დღეში ორ გირვანქა ღომს, ნახევარ გირვანქა ხორცს, ნახევარ გირვანქა ლობიოს, და ერთ მანერკა ღვინოს. და რაც ფული გადარჩებოდა ამათ სყიდვას, მუშებს იქვე ურიგებდნენ[1].

ამგვარი დახმარებისათვის მადლიერი ვარანცოვი სწერდა დავით დადიანს:

„პოდპოლკოვნიკმა პოტოცკიმ შემატყობინა, რომ თქვენ სურვილი გამოგიცხადებიათ გამოგვიგზავნოთ მეგრელები მუშებად არხისა და მდინარე ხობის წყალის კალაპოტის გასაწმენდად ყულევსა და რიონს შუა, დღეში სამ შაურად. ჩემს თავს მოვალედა ვსთვლი თქვენს უგანათლებულესობას უდიდესი მადლობა გამოვუცხადო დახმარებისათვის ამ ყველასათვის სასარგებლო საქმეში.

მთავარ შტაბის უფროსმა თქვენ უკვე მოგახსენათ ჩემის მხრით რა და რა განკარგულებაა გაცემული იმის თაობაზე, რათა თქვენს ქვეშევრდომებს, ვინც აქ იმუშავებენ, ქირა მაშინათვე მიეცეთ, მე ვუბრძანე სამუშაოთა ხელმძღვანელს პარუჩიკს ცილლეს მუშებს ქირა ყოველდღე მისცეს პირადად ხელში.

გაუწყებ რა ამას თქვენს უგანათლებულესობას,

---

[1] ნახე შტაბის ნაჩალნიკის კოცებუს წერილი დავით დადიანთან. 28 იანვარ. 1847 წ. Дело канц. влад. Мингрелии № 442/1846 г.

გთხოვთ მიიღოთ რწმუნება ჩემის თქვენდამი პატივისცემისა და ერთგულებისა, თავადი **მ. ვორონცოვი**“ [1].

ამ არხის რიონთან შესართავზე იყო საბაჟო, საცა მთავრის მებაჟეები გუკოჩია ჭოჭუა, იესიკა ჭოჭუა და მახუია გვიჩია ახდევინებდენ მთავრის სასარგებლოდ ბაჟს.

ამას გარდა დავით დადიანის დროსვე განიზრახა კავკასიის მთავარ-მმართველმა ვარანცოვმა გაეუმჯობესებია ნავთ-სვლა რიონით იმ ადგილიდამ, საცა ამ მდინარეს ერთვის გუბის წყალი ცივის არხამდის და ფოთამდის[2] მთავარ-მმართველმა დააწესა „Комиссия для устройства судоходства по р. Риону“ და ამ კომისიის მხედველობის ქვეშ სწმენდნენ რიონს, იღებდნენ იმისგან შიგ ჩასილულს და ჩაძირულს ხეებს, აშიშვლებდნენ წყლის ნაპირას ხე-ტყიდამ 10—12 საჟენის სიგანეზე, რომ დაუბრკოლებლად ეტარებიათ იქედამ ნავები. რომ მიწის პატრონები ზარალში არ შეეყვანათ ხეების მოჭრით, კომისიას ფასი ქონდა დადებული თითოეულ ხეზე, რომელიც მოიჭრებოდა რიონის ნაპირად,—შეფასებული იყო:

კაკლის ხე	 6	მანეთად
ბჟოლის „	 1	„
მსხალი „	 2	„
ვაშლი „	 2	„
ბია „	 3	„
ბროწეული	 2	„
ვაზი	 3	„
ატამი	 1	„
ლელვი	 2	„

[1] Дело канцелярии влад. Мингрелии, № 442/1846 г.

[2] ნახე Отчет кн. М. С Воронцова, 1849—1851 г. Акты арх. комиссии ტ. X გვ. 890.

29 იანვარს 1847წ. თავ. ვარანცოვმა გამოუგზავნა დავით დადიანს მიწის პატრონთათვის დასარიგებლად 1903 მანეთი[1].

მთავრობისგან არხების გაყვანით წაქეზებულმა დავით დადიანმა თითონ განიზრახა გაეყვანა არხი ჯუმიდამ ჭურიას შტომდის, რომ ამგვარად გაეადვილებია საქონლის მოტანა ზუგდიდს და რამდენიმე ვერსტი კიდეც გაათხრევინა ეს არხი, მაგრამ იმის დამთავრება მას არ დასცალდა.

არხებში მუშაობა ერთობ მძიმე მუშაობა იყო, იმ დენად მძიმე, რომ იქ გაგზავნილ კაცებზე ამბობდნენ კატორღაში გაგზავნესო. ერთხელ აღდგომის წინა დღეს ამ არხის გაყვანის დროს ერთი საშუონდიდოელი კაცი ჩამოვარდა ხიდამ და მოკვდა. მკვდარი ნოჯიხევს გაგზავნეს ბეჩუნა ჯორჯიასთან, მოურავთან. მან მაშინვე გაგზავნა განსვენებული თეკლათს ჯარუკია თევზაიასთან და ნიკოლა სალაყაიასთან. აღდგომის დღე იყო, როცა სხვისი გარდაცვალებულისთვის მოცალეობა არავის ქონდა და ამათ მკვდარი ისევ უკან დაუბრუნეს ჯორჯიკიას. ეს, რომ მოხსენდა მთავარს, დიდად განრისხდა და ბოქაულთ-უხუცესს კონსტანტინე დადიანს უბრძანა თევზაიასთვის გადაეხდევინებია ასი მანათი და სალაყაია სამაგალითოდ დაესაჯა.

---

[1] იხ. Дело канц. влад. Мингрелии № 477/18747 წ.

XII

ადმინისტრაცია. დავით დადიანის მიერ ოდიშ-ლეჩხუმის რვა მაზრად დაყოფა. ამ მაზრების ხელისუფალნი.

დავით დადიანმა ოდიშ-ლეჩხუმი დაჰყო რვა მაზრად (დღეს ოდიშ-ლეჩხუმი არის დაყოფილი 9 საპრისთაოდ). ამ მაზრებს შეადგენენ:

ზუგდიდის მაზრა სოფლებით: ზუგდიდი, ცაიში, ხობი, ნოჯიხევი, ბია, ხორგა, აბასთუმანი, ლედგებიე, კორცხელი, ახალდაბა, ყულისკარი, ხიბულა, კირცხი, ოჩ-ხომური, ჭაქვინჯი, შამგონა, დიდი-კოკი, კახათი, დარჩე-ლი, ჭითაწყარი, განარჯიას-მუხური, ორსანტია, პატარა-კოკი, ანაკლია.

ჯვარის მაზრა სოფლებით: ჯვარი, ხუდონი, ლია, ნაგურიოუ, კუხეში, საჩინო, ჯგალი, წალენჯიხა, ობუჯი, ზუბი, ჯუმითი, ლეწურწუმე, ალერტი, გურძემი, ნამიკო-ლოუ, თამაკონი, ჟინოთა, ლეცავე, წაჩხური, კურზუ, ხანწკი, ოცინდალე, ჭოლა, მუხური, ლექარჩე, ნაკიკიანო, ნაჯაგოუ, ახუთი, სავეკუო, ლეგერსამე, დოშაკი, კიწია, მოიდანახე, ნოლა.

ზუბის მაზრა სოფლებით: ზუბი, ზენი, ქვალონი, საგვასალიო, ხორში, საგაბესკირიო, ახალ-დოხორე, ცი-ზეთი, მეორე ხორში, მაცხოვრის-კარი, საჩიჯავო, ზანა, საწულეისკირო, ეკი, იმანიერი, საფალავო, უფალ-კარი, უშაფათი, ლეძაძამე, ნასაჯოგუ, ფოცხო, მოხაში, ლესი-ჭინე, ოჩხომურის-პირი, სააფაქიო ზანა.

სუჯუნის მაზრა სოფლებით: სუჯუნა, ეწერი, ესაკეთი, ზანათი, მთავარ-ანგელოზი, მაცხოვარ-კარი ანუ კაპანა, რობა, ონტოფო, სეფიეთი, კადარი, აბაშა, გულუხეთი, სამიქაო, ონოლია, ნაგიბეროუ, ბანძა, ორქა, ჯოლევი, კვაუთი, ნოქალაქევი, კოტიანეთი, სორტა, სენაკი, გეჯეთი, წყემი, ნოსირი, შხეფი, თეკლათი, სახარბედიო.

საჭილაოს მაზრა სოფლებით: ილორი, ნაფალოუური, სანავარდო, ნაჩხიტური, ქვიშანჭალა, ქორეისუბანი, ტოლები, ეკალე, გულეკარი, კეთილარი, ნაფარცხევი, ტყვირი, ცილორი, კოდორი, შვაქალაქი, კვათანა, წალიკარ, სირიაჩქონი, საქოჩაქიძო, წყარიძგა, მუხური, საღვამიჩაო, ჭალადიდი, პატარა-ფოთი.

მარტვილის მაზრა სოფლებით: მარტვილი, გორდი, ინჩხური, ხუნწი, ჟუშქი, კინჩხა, დიდღვაბუნა, ბალდა, საელიავო, ქვაითი, სუჩხე, საწისქვილო, რონდიში, ღვედი, ბომბოთი, ნალეფსოუ, I ნახუნოუ, II ნახუნოუ, III ნახუნოუ, აბედათი, ნაჯავახოუ, I ნაგვაზოუ, II ნაგვაზოუ.

ლაილაშის მაზრა სოფლებით: ლაილაში, ლაჯანა, ღუ, სურმუში, თაბორი, გენდუში, ჭყვიში, საირმე, ლაბეჭინა, ჟოშხა, ზედა-ღვარდია, ზოგიში, ცაგერი, ალპანა, აჯარა, დღნორისა, საჩხეური, ჩორთისა, ჭამლეთი, ონჭყიში, მექვენა, ვანი, ქორენიში, ტვიში, ორხოვი, დეერჩი, სასაში, მედეკი, ჭახუნდერი, ჩუკული, ხერია, ახალშენი, ჩიხარეში, შექედი, ნაცველი, მელე-მახაში, საყდარი, შვიდილა, ჭველიერი, მამა-ტვიში, მოწდი, და

მურის მაზრა, ორმოცდა ხუთი სოფლით ლეჩხუმსვანეთში.

მაზრების უფროსებად იყვნენ დანიშნული მაზრის მდივანბეგები, ან მეორე ხარისხის მდივანბეგნი. სხვადასხვა დროს მაზრის მდივანბეგებად იყვნენ:

ზუგდიდს—თეიმურაზ აგიაშვილი, კაცია ჩიჩუა, დუტუ დადიანი.

სუჯუნას—ალექსი ბატონიშვილი, ტაია (ტარიელ).

მარტვილს—ანტონ ახვლედიანი, მაქსიმე ქოჩაქიძე[1].

ლაილაშს—ფარნაოზ გელოვანი, მურს— ალექსი ჩიქვანი, დუტუ ფაღავა.

საჭილაოს—გიგო ფაღავა, ზუბს—ანტონ ჩიქვანი.

წერილობითი დებულება, რომელსაც უნდა განესაზღვრა მაზრის მდივანბეგების მოვალეობა არ არსებობდა. მაზრის მდივანბეგებს თითქმის იგივე მოვალეობა აწვათ, რის მოვალენიც არიან დღევანდელი პრისტავები. განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ მაზრის მდივანბეგები წვრილმან საქმეებსაც სწყვეტდენ, რომლის გარჩევა დღეს ეკუთვნის სოფლის სასამართლოს და მომრიგებელ მოსამართლეს.

თითოეული მაზრა იყო დაყოფილი რამდენიმე სამოურაოდ. ბროსსე წერს თავის მოგზაურობაში, ოდიშ-ლეჩხუმში სულ 12 მოურავი იყოო, მაგრამ მითხრეს, იმათი რიცხვი მეტი იყოო. თითოეულ დიდ სოფელს და რამდენსამე წვრილს თითო მოურავი ყავდა. მოურავები, ან როგორც დავით დადიანი უწოდებდა მათ საქართველოს მიმსგავსებით, ნაცვლები, სამოურაოში იცავდენ წესიერებას და ასრულებდენ უმაღლესის მთავრობის მოწერილობას. წერილობითი დებულება არც მოურავების შოვალეობას საზღვრავდა, მაგრამ რა ევალებოდა ნაცვალს ეს სჩანს ერთს წერილიდამ, რომელიც მიუკია დავით დადიანს 1847 წელს ხობის სოფლის ნაცვლის ბეჩუნა ჯორჯიკიასათვის. აი რას ავალებს მთავარი მისგან ახლად არჩეულს თანამდებობის პირს:

[1] მამა პოეტი გ. ჭალადიდელისა.—ს. ც.

კეთილშობილს, ხობის სოფლის ნაცვალს ბეჩუნა ჯოჯრჯიკიას

აღმოგირჩიეთ რა ნაცვლად გიორგი ჯორჯიკიასი ნაცვლის წოდებაშიდ ხობის სოფელში, გაძლევთ შემდგომს დარიგებას:

ა) აღასრულებდეთ სიმართლით და გარდაუხვევლად ბრძანებათა და ნონდობილებათა ჩემთა და მაზრის მდივანბეგის თქვენდა რწმუნებულ სოფელში.

ბ) რომ დღესასწაულზედ და ვნებათ კვირაში წირვა-ლოცვას არ დააკლდეს ერთი მცონარებით, თუ არ შეხვდეს დამაბრკოლებელი მიზეზი.

გ) იქონიეთ თვალ-ყური, რომ უზიარებელი არავინ მოკვდეს, და თუ წირვა-ლოცვის გაცდენა ან უზიარებლად ვინმეს სიკვდილი მოხდეს და ბრალი დარჩეს მღვდელს, მაშინ არქიმანდრიტს აცნობეთ პირდაპირი მიწერილობით.

დ) უკეთუ სნეულება რაიმე გაჩნდეს კაცთა შორის თუ პირუტყვთა შორის, მაზრის მდივანბეგს მოახსენეთ და მეც მომახსენეთ მაშინვე დაუყოვნებლივ.

ე) ქურდობისა და მსგავსის მოქმედებისაგან დაიფარე ხალხი და თუ იმისთანა მოხდეს რაიმე, პირდაპირ მომახსენე მაშინვე.

ვ) გლეხი-კაცი არაფელზე შემიწუხოდ-ებულ გარდასახადის გარდა, აგრეთვე დაუნაშავლათ არავინ დაისჯება, კაცს თავის დანაშაული დასჯის ღირსებისამებრ. თუ ამას გარდახვედი ჩემთან საშველი აღარ გაქვს, ვერავინ ვერ გიშველის ჩემგან.

ზ) მუშათა გამოწვევა თუ საზოგადო რამე შეხვეთება მოთხოვნილება სოფელს, ზომიერათ იქმნას გაყოფილი, რომ

აქამდი იცოდენ, ზოგს ხელს უფარავდენ და არ გამო. ყავდათ და ზოგი გამოყავდათ, ამათ ჯაფა მეორეთ ედე. ბოდა და სიმძიმილათ უჩნდათ, ამიერიდგან ეს არ მოხ. თეს, თორემ ყოფაცხოვრებისაგან განგაყენებ.

ტ) ჩემი შემოსავალი არაფერი დამაკლდეს, უმცი. რესიც.

თ) თუ ვინმე გაიქცეს სადმე გლეხი კაცი, გაქცევის მიზეზი, აგრეთვე სად წავიდენ, მყისვე მომახსენე რა რიცხვ. ში და რამდენი სახელდობ.

ი) რაზედაც დათხოვილი ხარ თუ ის ქენი, ჩემი ორ. გულება იქნება და როგორც ორგულს ისე მოგეპყრობი და თუ აღასრულებ, მაშინ ერთგულება იქნება და რო. გორც ერთგულს ისე წყალობას და სიბრალულს მიიღებ ჩემგან.

მთავარი მენგრელიისა **დავით დადიანი** [1].

№—1941. ჩყმზ-ს წელსა კზ-ს ივნისს, გორდს.

მოურავების ხელ-ქვევით მსახურებდენ მოხელეები. ესენი იყვნენ დაბალი ხარისხის ხელისუფალნი, რომელ. თაც მოყავდათ სისრულეში სხვადასხვა გვარი განკარგუ. ლებანი მთავრობისა. მოხელენი, როგორც მოურავნი, უმეტეს ნაწილად კეთილშობილთა წოდებას ეკუთვნო. დნენ.

დუბროვინის და ივანენკოს გამოკვლევით ქართლ. კახეთში და იმერეთში „საბატონო სოფლების სამსაჯუ. ლო და საპოლიციო გამგეობა ებარა ბატონს, მემამულეს, ხოლო ქალაქებსა და სახელმწიფო და საუფლისწულო სო. ფლების—მოურავებს. ეს პირნი ან თვითონ არჩევდენ საქ-

---

[1] დედანი ამ წერილისა იპოვება ქუთაისის დეპუტატთა საკ. რებულოში.

მეებს, ანდა მომჩივან-მოპასუხეთ ურჩევდენ მედიატორეებთან მიმართვას. სასამართლოს ასეთი გადაწყვეტილებით უკმაყოფილოდ დარჩენილ პირს შეეძლო საქმე მეფესთან გაესაჩივრებია".

დავით დადიანმა ამის მიმსგავსებით დააწყო სამეგრელოს დაბა-სოფლების ადმინისტრატიული გამგეობა. მოურავებზე საჩივარი ან მაზრის მდივანბეგთან შეჰქონდათ ან მთავართან.

სამეგრელოს უმაღლესი სამმართველო დაწესებულება იყო, „უზენაესი სასამართლო", რომელიც შესდგებოდა მდივანბეგებისაგან. ეს სასამართლო უფრო სამსაჯულო დაწესებულება იყო, ვიდრე ადმინისტრატიული, მაგრამ როგორც მოხსენებულია ამ წიგნის XIII თავში ამ სამსაჯულო დაწესებულებას ადმინისტრატიული მოვალეობაც აწვა. 1842 წელს, როდესაც დავით დადიანი თბილისს წავიდა, სამეგრელოს უმაღლესი მმართველობა მიანდო უზენაესს სასამართლოს. წასვლის წინ მთავარმა შემდეგი ბრძანება გაუგზავნა ხსენებულს სასამართლოს:

მენგრელიის უზენაესს სასამართლოს

ჩემის ტფილისს წარსვლისა გამო ვიდრე ჩემს შემოსვლამდე ჩემს სამფლობელო მენგრელიაში მოვანდობ მას სასამართლოს შინაგანთა საქმეთა მართვიდან ერთად რომლისათვის ამასთანავე მივსწერე ყოველთა მაზრის მდივანბეგებთა, რომელ იგინი მოხსენებითა მას შინა მიიქცნენ საქმეთა თვითცა სამმართველოისა ვიდრე ჩემს მობრუნებამდე, ხოლო სასამართლო უაღრესთა საქმეთა თვისისა შესახებელისა-

თა წარმომიდგენდეს მე ტფილისსა შინა უკეთუ შეხვდეს რაიმე ესრეთი საშური.

მემკვიდრე მენგრელიისა დ ა ვ ი თ დ ა დ ი ა ნ ი [1].

№ 1159. ა-ს მაისს ჩყმზ წ. ზუგდიდს.

როგორც სხვა ადგილას გვაქვს მოხსენებული ამ წიგნში დავით დადიანის დროს უზენაეს სასამართლოს წევრებად იყვნენ მდივანბეგნი: სიკო ჩიქვანი, ანტონ ჩიქვანი, ანტონ ახვლედიანი, გიგო ფალავა, ივანე ჩიქვანი და ვახტანგ ჩიქვანი.

უზენაესი სასამართლოს თავმჯდომარე იყო, მსაჯულთ-უხუცესი თავ. როსტომ ჩიქვანი.

ადმინისტრაციაზე ლაპარაკი არ იქნება სრული თუ აქ არ მოვიხსენიეთ რა გვარად სდევნიდა, დავით დადიანი ქურდობას.

დავით დადიანის დროს სამეგრელოში ქურდებად ასახელებდენ: ბანძაში ზურაბ ფალავას, ონოღიაში რომელიღაც გაბუნიას, ნოჯიხევში უჩა ჯორჯიკიას, ცაიშში გიორგი ჟორდანიას. მოპარული ხარ-კამეჩი და ცხენი ამათ ეკითხებოდათ. მათი გზა იყო: ხონი, ბანძა, ნოჯიხევი, ცაიში, და სამურზაყანო [2].

წერილობითი საბუთი არ ეთანხმება ამ ცნობას, თუმცა ეს ცნობა ეკუთვნის უზენაეს სასამართლოს წევრს თავ. პ ე ტ რ ე დ ა დ ი ა ნ ს. ქუთაისის გუბერნიის სამმართველოში არის საქმე დაწყებული 1852 წ. № 455 სამეგრელოს უზენაესი სასამართლოსი, რომლისაგან სჩანს, რომ იმ წელს მარტო ზუგდიდის მაზრიდამ დაუბარებიათ 104 კაცი და ამათ ფიც ქვეშ უჩვენებიათ მაზრაში 50 კა-

---

[1] Дело канц. влад. Мингр. № 37/1842.

[2] პეტრე დადიანისაგან ბანაგონი.

ცი ქურდობით განთქმული, რომელთა სია ამ საქმეშია მოყვანილი.

თუმცა ლევან დადიანის დროიდამ სისხლის სამართალი, როგორც ეხლა, სამეგრელოს დამნაშავეთათვის სწარმოებდა ქუთაისის ოლქის სასამართლოში, „В кутаисском областном суде“ დავით დადიანმა ქურდობას ადმინისტრატიულის სასჯელით დაუწყო დევნა.

კორცხელის მცხოვრებს მაკარაძეს დაუცხრომელის ქურდობისთვის მთავარმა, ვახტანგის კანონის ძალით, ხელი მოსჭრა.

სენი თოფურია, ფალავას გლეხი, გავარდნილი ქურდი, მთავარმა ჩამოახრჩო ხეზე ქვატახტს, ჭაქვინჯის საზოგადოებაში. რომ დასჯა სამაგალითო ყოფილიყო, მთავარმა თოფურიას ჩამოხრჩობაზე დიდძალი საზოგადოება შეკრიბა. თოფურიამ, რომ მოკიდეს იმას ხელი მაღლა ასაყვანად, დაიწყო მთავრის გინება და ამ გინებაში იმას სული ამოხდა.

რუსის მთავრობამ დავით დადიანს ამ სასჯელის გამო პასუხი მოსთხოვა. მთავარმა მოკლედ მოახსენა: ქურდი ხალხმა დასაჯაო.

ქურდობის ასალაგმავად დავით დადიანმა უბრძანა ზუგდიდის მაზრის ძდივანბეგს კაცია ჩიჩუას, დაეწვა ოჯახი ქურდებისა: დავით სოლომონის-ძის ჩიჩუასი, ბასა ლოლუასი და უტა ლოლუასი [1].

ქვალონელი დავით ჩიჩუა დასტუქსა მთავარმა: წუწკი ხარ, ქვეყანა შეაწუხეო და როცა ჩიჩუამ სიტყვა შეუბრუნა, ჯაჭვი შეაბა იმას და ციხეში გაგზავნა.

1842 წელს მსაჯულთ-უხუცესს თავ. ნიკო დადიანს წარმოუდგენია მემკვიდრისათვის სოჭაში ჯარის ცხენის

[1] მიხა ჩიჩუას და დავით გვათუას ნაამბობი.

ქურდი უტა ლოლუა, მემკვიდრეს რეზოლუციად დაუდვია: „ლენტეხს გაიგზავნოს და ეცნობოს ნიკოს“ [1].

ერთხელ ყულევში ტამოჟნის მოხელე გოგი ჯანოევისას, საცა იყო ჩამომხტარი, დავით დადიანს ორი მისი ნათესავი ყმაწვილი კაცი მოგვარეს: ნიკო და იოსებ ჯაიანი, რომელთათვის მოხსენდა, რომ ქურდობენო. ამის გამგონე დადიანმა წამოავლო ხელი ჩიბუხის ტარს და ორივე ძალზე დაზილა [2].

ზუგდიდის მაზრის მდივანბეგის თანაშემწეს თ. პეტრე მხეიძეს სწერდა მთავარი საკუთარის ხელით:

„ეს რამდენიმე ხანია გაძლიერდა ისევე ქურდობა ანაკლიის გზაზედ და ქურდობის გარდა მგზავრთ რომ დაიხელებენ ხელ-გამოუღებლად წაართმევენ რამეებს. უმეტეს სხვათასა უწესოებანი წარმოებენ გზაზედ მცხოვრებელთა ჭითაწყარელთა და დარჩელთაგან. გარეშისაქცევლად გულვებათა უწესოებისა განუვრცელობათა და უსმინარობათა მოგიწერთ, თქვენო ბრწყინვალებავ, სოფლის ანაკლიის და ჭითაწყარის სამზღვარზედ, სადაც დათარჯულია განსვენებულის ბატონის მამის ჩემისაგან და მიჩენილი ორთავე სოფლების ადგილები, იქ გააკეთეთ კარგი ჯიხური ვიწრო გასავალში და დააყენეთ რიგიანი და სიმართლის მქონებელი კაცები დარაჯად, რომ ვინც ნახონ საეჭვო კაცები წარმადენელი ცხენთა და რჭიან პირუტყვთა შეაკავებენ და არ გაუშვებდნენ გარემოების შეტყობამდე და

---

[1] Дело канц. влад. Мингр. о разн. предметах по донесению верх. правл. на—7 акт. 32.

[2] ბესარიონ ხოფერიასაგან განაგონი.

აქვნდესთ მხედველობაცა ამა სოფლებია მცხოვრებელთა გამვლელ-გამომვლელთა საეჭვოთა კაცთ საქონელთა ზედა და აღსრულებისათვის მომახსენეთ“ [1].

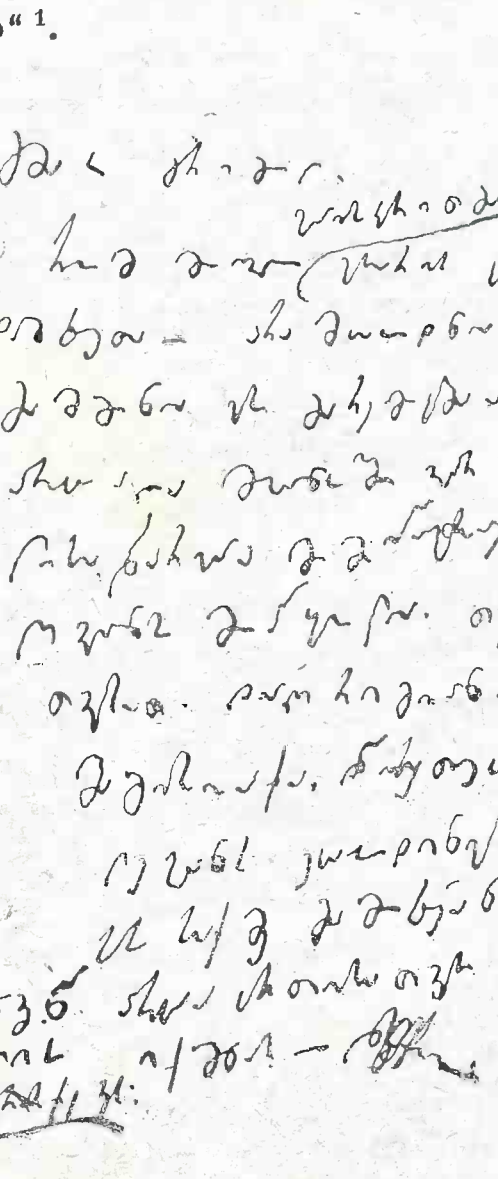

დავით დადიანის ფაქსიმილე.

[1] წერილი დავით დადიანისა 18 მარტიდან № 399.

XIII

სასამართლო. ძველი და ახალი კანონები. როსთო ქულა. რუსული კანონის შემოსვლა. პანკრატიევის რაპორტი.

სამეგრელო რომ შეუერთდა რუსეთს, პირობა დაიდვა, სამთავროში იგივე სამართალი დარჩენილიყო, რა სამართალიც იყო ძალაში წარსულის საუკუნის დამდეგს. ცოტა შემდეგ, 1816 და 1825 წ. აღიძრა საკითხი: კაცის კვლა, ტყვეთა ყიდვა და ავაზაკობა გარჩეულიყო რუსის კანონის ძალით ქუთაისში, სამხედრო-სამსჯავრო კომისიაში და მთავარმა ლევან დადიანმა ამაზე თავისი თანხმობა განუცხადა რუსის მთავრობას.

სამოქალაქო საქმეების და წვრილმანი დანაშაულების სამართლის გაჩენას ეწეოდა ოდიშ-ლეჩხუმში, ისე როგორც იმერეთში, მდივანი, ან რჩევა, რომელსაც დავით დადიანი უწოდებდა ჯერ საგანზრახოს [1], და ბოლოს უზენაეს სასამართლოს.

უზენაეს სასამართლოს იურისდიქცია წერილობით არ იყო დაწვრილებით დაკანონებული. სხვადასხვა საქმეებიდამ სჩანს რომ უზენაესი სასამართლო სამართლის გამჩენი დაწესებულებაც იყო და ადმინისტრატიულიც.

---

[1] წერილი გრ. დადიანთან 29 ტირისკონს 1834 წ.

დავით დადიანი თბილისს რომ წავიდა 1842 წელს, სამთავროს უმაღლესი მმართველობა უზენაესს სასამართლოს მიანდო[1].

ხუთი-ექვსი ოფიციალური საქმეებიდამ, რომელიც სხვათა ხელ-ნაწერთა შორის მე გადმომეცა მთავრის დავით დადიანის ძმის გრიგოლისაგან, სჩანს, რომ უზენაეს სასამართლოს ქონდა მინდობილი გამოეძია რამდენად მართალი იყო გრიგოლ ტარიელის ძის დადიანისაგან ხალხში გავრცელებული ხმა სამეგრელო აღრეულ-იყოს, საჩივარი გაგზავნილ იყოს მთავრინაზედ და თითონ ის, გრიგოლ ტარიელის ძე დადიანი დაყენებულ იყოს მთავრისაგან სამეგრელოში ჟანდარმად.

სასამართლოს წევრებს ანტონ ჩიქვანს და გიგო ფაღავას ქონდათ მინდობილი 1857 წელს გამოეძიათ, რატომ ატყდა ხალხის ამბოხება სალიპარტიანოში.

სასამართლოს წევრს ანტონ ჩიქვანს ქონდა მინდობილი გამოეძია ხვარძიკიების და ჩიქავების საჩივარი პეტრე მხეიძეზე, რომელმაც აიკლო მათი ოჯახი მაშინ, როცა ზუგდიდი აიღო სკინდირ ფაშამ.

სულ ყველა ამგვარი საქმეები უფრო ადმინისტრატიული თვისების საქმეები იყო ვიდრე სამსჯავრო.

პირდაპირი დანიშნულება კი უზენაესი სასამართლოსი იყო სამართლის გაჩენა მომჩივან - მოპასუხეთა შორის.

უზენაეს სასამართლოს წევრებს, მდივანბეგებს ირჩევდა მთავარი.

სანამ თანამდებობას მოკიდებდა ხელს მდივანბეგი, იმას უნდა მიეღო ფიცი ძლიერ ხატზე.

---

[1] Дело канц. влад. Мингр. № 37/1842

მდივანბეგების სხდომას თავმჯდომარეობდა მდივან-ბეგთ-უხუცესი ან მსაჯულთ-უხუცესი, დავითის დროს ამ თანამდებობას ასრულებდა თავ. როსტომ ჩიქვანი. მდივანბეგებად იყვნენ: სიკო ჩიქვანი, ანტონ ჩიქვანი, ანტონ ახვლედიანი, გიგო ფალავა, ივანე ჩიქვანი, ვახტანგ ჩიქვანი.

უზენაესი სასამართლოს მდივანი იყო ოქროპირ ასათიანი.

როგორც გადმომცა მსაჯულთ-უხუცესად ნამყოფმა თავ. პეტრე დადიანმა, საქმის გარჩევას ესწრებოდნენ ხან სამი, ხან ოთხი, ხან ხუთი მდივანბეგები. სასამართლოს სხდომა უმეტეს ნაწილად ინიშნებოდა იქ, საცა ბრძანდებოდა მთავარი, რომლის სასახლიდამ იმათ ყოველდღე მოსდიოდა ულუფა, როცა გარემოება მოითხოვდა, მდივანბეგები მიდიოდნენ სხვადასხვა ადგილს სესსიად და იქ აჩენდნენ სამართალს. ხშირად მოურავები ატყობინებდნენ მდივანბეგებს რა საქმეები იყო მათ სამოურავოში გასარჩევი.

მომჩივან-მოპასუხეს უზენაეს სასამართლოში ახდევინებდნენ „საბჭოს“ ათის-თავს.

მომჩივან-მოპასუხე გლეხები და აზნაურები უზენაესს სასამართლოს მოახსენებდნენ თავიანთს საჩივარს და საჩივრის პასუხს დაჩოქილად, როგორც ჩინეთში. ვინც მოისურვებდა, შეეძლო თავის მაგიერ სასამართლოში წაეყენებია ადვოკატი, მაშინდლურად, ასაბია. განთქმულ მოლაპარაკედ დაუსახელებიათ ჩემთვის აბაშელი მაძინია ქოიავა და ჭალადიდელი გუკოჩია ჭოჭუა [1].

პეტრე დადიანმა მიამბო: ვახტანგის კანონი დიდი ხანია შემოღებულია სამეგრელოში, ოტია დადიანის დროს

[1]. ბესარიონ ხოფერიასაგან განაგონი.

მაინც (1744 წ.). გაგონებით ვახტანგი სიძე იყო დადიანის და მისგან დაწერილი კანონი სიძეობის დროს გამოუგზავნა მთავარს. ერთი უსამართლოება ამ კანონისა ეს იყო: ძმა რომ უმემკვიდროდ მოკვდებოდა მისი მამული მეგატონეს მიქონდა. კარგი მხარე ეს ქონდა კანონს: საქმე მოწმის ფიცით თავდებოდა, მოწმე იკითხვოდა მართლის მთქმელი, არა ქურდი, კარგი ყოფაქცევისა, არც მტერი, არც მოყვარე. ამისაგან ტყვილად ფიცის მიღება შეუძლებელი იყო და საქმე სიმართლით წყდებოდა.

დავით დადიანის დროის სასამართლოზე ლაპარაკს, უმართებულო იქნება არ დავსძინო აქ რამდენიმე სიტყვა თვით იმ კაცზე, რომელიც უდგა მართლ-მსაჯულების სათავეს მთელი მისი მთავრობის განმავლობაში. მე ვამბობ თავ. როსტომ ჩიქვანზე.

როსტომ ჩიქვანი არის იშვიათი ფიგურა წარსულის დროებისა მთელს ჩვენს სამეგრელოში. „დიდ-ნიკო" დადიანს შემდეგ, რომელმაც დაუწერა ლევან დადიანს „დასტურლამა", ანუ მოძღვრება სამთავროს გამგეობისა, სამეგრელოს სამთავრო მმართველობაში სხვა არავინ მეგულება მასზე მეტად დიდ მნიშვნელოვანი და სახელგანთქმული. მოსწრებული სიტყვის პატრონი, დიდებულთა წინაშე უშიშარი, თვით მთავრის ურჩი, როდესაც ამას მოითხოვდა მართლ-მსაჯულება. როსტომ მთელი ხალხის საყვარელი კაცი იყო. ფიზიკურად კოჭლს, იმას ხალხში მოკლედ „როსთო ქულას"[1] ეძახდნენ.

როსტომ ჯერ კიდევ 1819 წელში იყო დანიშნული „მდივანბეგად მთელისა სამეგრელოისა". მერე, 1838 წელს ლევან დადიანისაგან დაინიშნა ის სახლთ-უხუცესად და ამ თანამდებობაში დაჰყო იმან 1847 წლამდის. ამ წლის

---

1. კოჭლი როსთომ

1 მარტს მთავარმა დავით დადიანმა შისცა მას ახალი თანამდებობა მსაჯულთ-უხუცესისა ახლად მისგან დაწესებულს უზენაესს სასამართლოში. ის სწერდა მას: „თქვენ, ვითარცა დიდი ხნის ნამსახურს და ერთგულს ჩვენის სამთავრო სახლისა და ცნობილს, როგორც ჩვენგან, ისე სრულიად ჩვენის სამთავროსაგანაც დიდ მისანდო და სამართლიან პირად, აღგირჩიეთ ღირსეული და სათანადო ადგილიცა და დაგნიშნეთ ჩვენს სამთავროში უზენაესი სასამართლოს მსაჯულთ-უხუცესად და თან ბოქაულთ-უხუცესად“.. როსტომმა ბოქაულთ უხუცესობაზე უარი განაცხადა და მიიღო მსაჯულთ-უხუცესობა, რომელშიაც ის დარჩა სიკვდილის დღემდის, 1854 წლამდის.

ნიმუშად როსტომის პირუთვნელის სამართლიანობისა, მისს შვილის-შვილს, გუძა ჩიქვანს მოყავს ბაბუა მისის ცხოვრების აღწერიდამ შემდეგი ამბავი: სამთავრო აზნაური უჩიოდა მამულს ხაზინას, ე. ი. მთავარს. საქმე განიხილა უზენაესმა სასამართლომ და განაჩენი დაადგინა როსტომის აზრზე: მამული გამოირიცხა ხაზინიდამ, ჩამოერთვა მთავარს და დაუბრუნდა მომჩივანს სასამართლოს განჩინებით. საქმე, როგორც წესი ითხოვდა, წარუდგინეს მთავარს ხელმოსაწერად და დასამტკიცებლად. მთავარმა არ დაამტკიცა განჩინება და წერილობით დაუბრუნა როსტომს. მთავარი სწერდა: „ამ განაჩენს ბრალი ედება ხაზინის ზარალისა, ამისათვის მოგანდობთ თქვენ და გთხოვთ ამ საქმეს კარგათ დახედოთ, დაკვირვებით გაარჩიოთ და თქვენი აზრი მომახსენოთ მეო“. ამის პასუხად როსტომმა მისწერა მთავარს: „ამ საქმეს დავხედეთ, დავაკვირდით და გავარჩიეთ, სამართალმა სადაო მამული არგო მოჩივანს და უკეთუ თქვენის უფლებით ჩამოართმევთ, ეგ თქვენი საკუთარი ნება იქნება და

არა სასამართლოსი“. ამ მიწერ-მოწერის შემდეგ განჩინება თავის ძალაში შევიდა.

უზენაეს სასამართლოში მარტივად საქმის წარმოება და საჩივრის ხან-დაუზმელად გადაწყვეტილება ხალხს დიდად მოსწონდა. შემდეგში, როცა რუსის საქმის წარმოება შემოვიდა სამეგრელოში, დაულეველი ფორმალისტობა გაჩნდა, ძველი დროის კაცები ძველ დროს უფრო შენატრიდნენ. ერთი ვიღაც გუთუ აფაქიძე, რომელსაც ბრალდებოდა მენიკი დადიანის ასულის გაპარვა, დიდხანს თურმე იჯდა ციხეში, სანამ მის საქმეს ახალი სამართალი გაარჩევდა და ამასობაში ის ხშირად დაყავდათ გამომძიებელთან და სასამართლოში. ამ ფორმალისტობით მოთმინებიდამ გამოყვანილმა აფაქიძემ გამოთქვა ხალხში დღემდის დარჩენილი ლექსი, რომელშიაც ის აქებს როსტომ ჩიქვანს. აი იმ ლექსის ნაწყვეტი:

ხასილას კანი ვეგებძ,
ფიცარიში გინანჯირა...
მინილენან, დოჭარუნა,
გიმილენან, დოსოფუნა,
ხოლო ღორონთქ ნუ მოლას
გუმარჩქინეთ როსთო—ქულა..[1]

ამას უნდა თავსძინოთ, რომ თუ უზენაეს სასამართლოს განაჩენი არ აკმაყოფილებდა რომელსამე მხარეს, უკმაყოფილო პირს შეჰქონდა საჩივარი მთავართან, მთავარი ეცნობოდა გარემოებას და თუ საჩივარი პატივდებაში იყო მისაღები წინადადებას აძლევდა სასამართლოს

---

1. თარგმანი:
ზურგზე ტყავი აღარ შემრჩა ფიცარზედა გორაობით...
შევლენ წერენ განაჩენებს გამოვლენ და ისევ ხევენ,
კვლავ ღმერთმა ნუ მოგვიშალოს მოსამართლედ კოჭლი როსთომ.
ს. ც.

ხელ-ახლა გაერჩია საქმე და ახალი მსჯავრი დაედვა საქმისათვის. წინააღმდეგ შემთხვევაში განჩინებას ბეჭედს ასვამდა და ამ განჩინებას ამის შემდეგ ეძლეოდა ღრამოტის ძალა.

რაპორტი გენერალ პანკრატიევისა გრაფ ჩერნიშევთან, 1831 წლის ივლისის 2-ს, № 375.

სენატორებმა, რომელთაც ამიერ-კავკასიის მხარეში რევიზია მოახდინეს, თავიანთს მოხსენებაში გრაფ ივანე თედორეს ძის მიმართ, ამა წლის აპრილის 1-ს, განმარტეს, რომ იმათ ყურადღება მიაქციეს ყველა იმ უფლებათ, რაც ამ მხარეს ჰქონდა მინიჭებული იმ დღიდან, რაც რუსეთს შეუერთდა და დაინახეს, რომ ზოგიერთ პროვინციას განსაკუთრებული უპირატესობა ჰქონდა, ამიტომ საჭიროდ და სასარგებლოდ დაინახეს განეხილათ ადგილობრივის რუსის მთავრობის მოქმედებანი ამ უფლებათა შენარჩუნების შესახებ.

მაგალითად, სამეგრელოს, რომელმაც რუსეთის ქვეშევრდომობა 1803 წელს მიიღო, მანამდე მისი მთავარი მართავდა იმ მოთხოვნილებათა პუნქტების თანახმად, რომლებიც უმაღლესად დამტკიცებულ იქმნა იმავე წელიწადს. ამ პირობათა მესამე პუნქტის ძალით სამეგრელოს მთავარს უფლება აქვს სამართალი თვითონ აწარმოვოს თავისს სამთავროში. მაგრამ რადგან სიკვდილით დასჯის ან სხეულის ასოების მოჭრის უფლება რუსეთის ქვეშევრდომთა შორის არავის უნდა ჰქონდეს, ამიტომ საჭიროა მთავარს მიეცეს სახელმძღვანელოდ ისეთი კანონები, რომლებიც უჩვენებენ, თუ როგორ უნდა დაისაჯნენ კაცის კვლისათვის, ტყვეს გაყიდვისათვის, ქურდობისა და ყაჩაღობისათვის; სანამ ასეთს კანონებს მივ-

ცემდეთ, მთავარს ნება ჰქონდეს ძველებურის წესით გაასამართლოს დამნაშავენი, რათა ბოროტმოქმედებას გასავალი არ მიეცეს, რადგან ხალხი შეჩვეული არ არის ლმობიერ სამართალს.

დღემდე სამეგრელოს მთავრებს არა ჰქონიათ რუსეთის კანონები ხსენებულ ბოროტებათა დასასჯელად; მაგრამ მიუხედავად ამისა, სიკვდილით ან სხეულის ასოს მოჭრით, სამეგრელოს მთავრების ლმობიერების წყალობით, აქ არავინ დასჯილა. ეს უფლება შეიცვალა თანახმად საქართველოს მმართველთა ბრძანებისა, რომელიც გამოეცხადათ ადგილობრივს ხელისუფლების წარმომადგენელთ გენერალ რტიშჩევის მიერ 1816 წ. და გენერალ-მაიორის ველიამინოვის მიერ 1825 წ. და ამ ბრძანებათა თანახმად ბოროტმოქმედნი უნდა გაესამართლებინათ რუსეთის კანონებით.

საქართველოს მმართველთა მიერ გაცემულ განკარგულებაში სამეგრელოში სიკვდილით დასჯის გაუქმების შესახებ, ალბათ, აზრადა ჰქონდა მათს მართვა-გამგეობაში მყოფ მხარის მცხოვრებთა კეთილდღეობა; მაგრამ ეს განკარგულებანი ეწინააღმდეგებიან სამეგრელოს მთავრის მოთხოვნათა პუნქტების მე-3 მუხლს და სამეგრელოს მთავართან შეუთანხმებლად მისთვის უმაღლესად ბოძებულნი უფლებანი შელახულნი არ უნდა იყვნენ. მთავარს ამ პუნქტების ძალით შეეძლო თავის ნებით დაესაჯა დამნაშავე სიკვდილით და სხეულის ასოს მოჭრით; მაგრამ კეთილგონიერების და ლმობიერების გავლენით ასეთის სასჯელისაგან თავს იკავებდა და თვითონ მას 15 წლის განმავლობაში ერთხელაც არ განუცხადებია უკმაყოფილება თვისთა უფლებათა დარღვევის შესახებ.

ამიტომ სენატორებს შესაძლებლად მიაჩნიათ სამეგრელოში ჩადენილი სისხლის სამართლის დანაშაულობათათვის დამნაშავენი გაასამართლონ სამხედრო სასამართლოს ქუთაისის კომისიაში. მაგრამ რათა შემდეგშიაც არ ჰქონდეს სამეგრელოს მთავრებს მიზეზი მე-3 მუხლში გამოთქმულ უფლებათა დარღვევის გამო უკმაყოფილების გამოცხადებისა, საჭიროა ეს კითხვა გამოირკვეს მასთან ოფიციალურ მიწერ-მოწერით.

მისმა ბრწყინვალებამ საქართველოს მთავარსარდალმა ყოველივე ეს სამეგრელოს აწინდელ მთავარს გენერალ-ლეიტენანტს თავადს დადიანს გამოუცხადა და სთხოვა: თქვენ რა აზრისა იქნებით იმის შესახებ, რომ სისხლის სამართლის საქმეები ქუთაისის სამხედრო სასამართლოს კომისიაში გაირჩესო.

ამაზე სამეგრელოს მთავარმა თავადმა დადიანმა უპასუხა: მე თანახმა ვარ ხელი ავიღო იმ უფლებაზე, რომელსაც მანიჭებს უმაღლესად დამტკიცებულ—პირობათა მე-3 მუხლით დავსაჯო ჩემი ქვეშევრდომნი სიკვდილით ან სხეულის ნაწილების მოჭრითა, ხსენებულ პუნკტში ჩამოთვლილ დანაშაულთათვის და ამიერიდან არ მოვითხოვო ამ მუხლით მონიჭებულ უფლების აღდგენა. მაგრამ მისი უგანათლებულესობა ამასთანავე დასძენს, სამართალში მიცემა ჩემთა ქვეშევრდომთა, რომელთაც ავაზაკობა ძვალსა და რბილში აქვსთ გამჯდარი, ხელს ვერ ააღებინებს ხსენებულ ავაზაკობათა ჩადენაზე, რადგან ამათ დედის მუცლიდანა აქვსთ გამოყოლილი ურჩობა; ამათ იმედი ექნებათ ამა თუ იმ საშუალებით თავი დააძვრინონ სასჯელს და ამასობაში განაგრძონ ავაზაკობათა ჩადენა. ამიტომაც, დასძენს მთავარი, ჩემის აზრით, თუ გვინდა ჩემს სამთავროში მშვიდობა და სიწყნარე სუფევ-

დეს, უკეთესი იქნება ასეთი დამნაშავენი, ჩემის წარდგენილების თანახმად, სამშობლოდან გაშვებულ იქმნენ და გაიგზავნონ რუსეთში სამუდამოდ საცხოვრებლად ან და მანამდე, სანამ სრულებით შეინანიებენ თავიანთს დანაშაულს. ასეთის გზით ავაზაკობა სრულებით ამოიფხვრებაო.

ყოველისავე ამის განხილვის შემდეგ, ჩემის ფიქრით საჭიროა დავადგეთ ამ გზას: რადგან სამეგრელოს მთავარი მას შემდეგ, რაც ის რუსეთის ქვეშევრდომად გახდა, არ იყო აღჭურვილი იმ კანონებით, თანახმად მასთან დადებულ პირობათა მე-3 მუხლისა, რომელთა ძალით მას შესძლებოდა სიხლის სამართლის დამნაშავენი გაესამართლებინა ისე, რომ სიკვდილით არ დაესაჯნა ან სხეულის წევრების მოჭრა არ მიესაჯნა, და რათგან საქართველოს მთავარ-მართებლების განკარგულებათა თანახმად თავის-თავად გაუქმდა მთავრის უფლება (თავის შეხედულებით დაესაჯნა დამნაშავენი) და ამ უფლების გაუქმებისათვის უკმაყოფილება არავითარი განუცხადებია,—ამიტომ ამიერიდან სამეგრელოს მკვიდრნი უნდა დაისაჯნენ: კაცის კვლისა, ტყვეების გაყიდვისა, ათ თუმნის ზევით საღირალის ქურდობისა და ყაჩაღობისათვის რუსეთის კანონების თანახმად ქუთაისში დაარსებულ სამხედრო კომისიის მიერ და ეს მით უფრო, რომ ფვით სამეგრელოს მთავარმა ამაზე თანხმობა გამოაცხადა, ხოლო დანარჩენ დანაშაულისათვის დამნაშავეთ დასჯის მთავრის სასამართლო. ამ შემთხვევაში, არ უნდა დავივიწყოთ ის გარემოებაცა, რომ რადგან სამეგრელოში რუსი მოხელენი არ მოიპოვება, შეუძლებელია უამათოთ კანონიერის წესით გამოძიება დამნაშავეთა მიერ ჩადენილ დანაშაულისა, უამისოდ კი სამხედრო სასამართლოს მეტად გაუჭირდება ჭეშმარიტების აღმოჩენა და სასჯელის გან-

საზღვრა. ამიტომ ძალაუნებურად უნდა დასჯერდეს სასამართლო სამეგრელოს მთავრის გამოძიებას. ეს გამოძიება სრულ გამოძიებად ჩაითვალოს. ამ გამოძიებაში უნდა დასახელებული იყოს: ვინ და როგორი დანაშაული ჩაიდინა, მოწმეები დაესწრნენ თუ არა, არის თუ არა ცხადი და სახელდობ როგორი საბუთები,—ერთის სიტყვით, ეს გამოძიება რამდენად—კი შეიძლება, უნდა უახლოვდებოდეს წესიერ გამოძიებას.

ყოველსავე ამას წარმოვუდგენ თქვენს ბრწყინვალებას კეთილგანსახილველად და თან პატივი მაქვს დავსძინო: იქნებ კეთილინებოთ და ამის ასასრულებლად გამოითხოვოთ უმაღლესი დამტკიცება რათა ამით შევსებული იქმნეს სამეგრელოს მთავართან, როცა იმან რუსის ქვეშევრდომობა მიიღო, დადებული პირობა, და მომავალში აცილებული იქმნეს ყოველგვარი გაუგებრობა ამ საქმის შესახებ[1].

---

[1] Акты арх. комиссии, ტ. VII, გვ. 399, 1878 წ.

XIV

სახალხო განათლება. პასკევიჩის წერილი. სკოლები. დავით დადიანი მწიგნობარი. დავითი შინაურობაში.

1852 წელს მთავარი დავით დადიანი შეეკითხა ოდიშ-ლეჩხუმის მდივანბეგებს მოეხსენებიათ მისთვის, სხვათა ცნობათა შორის, ისიც თუ რამდენი სასწავლებელი იყო რწმუნებულს მათდამი მაზრებში. ამ კითხვაზე რვა მდივანბეგიდამ შვიდმა მოახსენა, რომ მათ მაზრებში სასწავლებელი - არ მოიპოვებოდა და მხოლოდ ერთმა მარტვილის მდივანბეგმა მოახსენა, რომ მის მაზრაში არსებობდა ერთი სასწავლებელი—მარტვილის სასულიერო სასწავლებელი[1]. ამ სასწავლებელში, როგორც სჩანს მოხსენებიდამ, ამ დროს სწავლობდნენ სასულიერო მოსწავლენი 37 და სამოქალაქონი 5, მასწავლებელნი იყვნენ ორნი.

მარტვილის სასწავლებლის დაფუძნებაზე მთავრის კანცელარიის საქმეებში დაცულია შემდეგი ცნობა, 8 თებერვალს 1830 წ. კავკასიის მთავარ მმართველი პასკევიჩი სწერდა:

მოწყალეო ხელმწიფევ, თავადო

ლევან გრიგოლის-ძევ!

განვითარებისათვის სასულიერო ყრმათა თქვენის უგანათლებულესობის სამფლობელოთა შინა

[1] Дело канц. влад. мингрелии № 1583/1852.

წინასწარ დადებულ არს გახსნა სასწავლებლისა, რომელსაცა ზედა თქვენც მოწყალევ ხელმწიფევ განაცხადეთ მზა-ყოფნა თქვენი მგონებელმან, რომელ უმჯობეს და უადვილეს არს ამისადმი ხელის ყოფა და წარმოგზავნა მენგრელიასა შინა მასწავლებლისა მაშინ ოდეს შევალს სამეგრელოს ეპარხიის მმართველობასა შინა მიტროპოლიტი დავით.

ესე ვითარი თქვენის უგანათლებულესობის პასუხი ვაუწყე მე საქართველოს ექსარხოსს და მივიღე აწ მისის მაღალ ყოვლად სამღვდელოებისაგან ცნობა, რომელ სახელოვანითის უმაღლესის უქაზითა სახელსა ზედა უწმინდესის მმართებელის სინოდისასა წარსულის 1829 წ. ივნისის 23-სა დღესა მენგრელიასა შინა დაცარიელებულსა არქიერის ადგილსა ზედა შემდგომად სიკვდილისა მუნებურის მიტროპოლიტის ბესარიონისა ყოვლად უმოწყალესად განწესებულ იქმნა მმართველი იმერეთისა შინა ჯრუჭის მონასტერისა მიტროპოლიტი დავით. საქართველო-იმერეთის სინოდალნის კონტორას უქმნიეს უკვე ჯეროვანი განკარგულება შეყვანისათვის ამა ყოვლად სამღვდელოსი სამეგრელოს ეპარხიის მმართველობასა შინა. ამის გამო საქართველოს ექსარხოსი დაფუძნებული ხსენებულსა თქვენის უგანათლებულესობის პასუხსა ზედა, გონებს უკვე შესაძლებლად ხელის ყოფასა თქვენს სამფლობელოსა შინა სასწავლებლის გახსნისასა და წარმოგზავნასა მანდ თბილისის სემენარიის მიერ დანიშნულის მასწავლებლისა რომან ბორისოვისა. გარნა არა ხელის მყოფელი ამისადმი ითხოვს ჩემსა და თქვენსა ამაზედ თანხმობასა რათამცა მისმან მაღალ ყოვლად

საძღვდელოებამან შეიძლოს ქმნად განკარგულებისა წარმოგზავნისათვის აღმორჩეულის მასწავლებლისა და გამოტანებისათვის საჭიროს რიცხვისა სასწავლებელთა წიგნთა მაუწყებელი ამისი თქვენის უგანათლებულესობისადმი. უმორჩილესად გთხოვ პატივი მცეთ მე შეტყობინებითა თანახმანი იქმნებით ამ წარმოგზავნისა თქვენის უგანათლებულესობის სამფლობელოსა შინა აღმორჩეულის მასწავლებლის და საჭიროთა წიგნთა სასულიეროს სასწავლებლის განხსნისათვის.

ჭეშმარიტითა პატივისცემითა და სრულიადითა გულსმოდგინებითა მაქვს პატივი ყოფად თქვენის უგანათლებულესობის უმორჩილესი მოსამსახურე: გრაფი ივან პასკევიჩი ერევანისკი"[1].

მარტვილის სასულიერო სასწავლებელი გაიხსნა 1830 წელს. პირველი ზედამხედველი სასწავლებლისა იყო დეკანოზი რომანოზ ბარისოვი. მას მოჰყვნენ შემდეგში დეკანოზი დავით მაჭავარიანი, ივანე ჭიჭინაძე.... რამდენად მარტივი იყო ამათი დროის ზნე ეს იქიდამ სჩანს, რომ, როდესაც ამ უკანასკნელს გაქცევია სასწავლებლიდამ შეგირდი, ის სწერდა პირდაპირ მთავარს დავით დადიანს რუსულს ენაზე: „სასწავლებლიდამ გამექცა მოსწავლე თავადი ასლან აფაქიძე, გთხოვ კეთილ-ინებოთ და ბრძანოთ იმისი სასწავლებელში დაბრუნება"[2].

მარტვილის სასწავლებელი იყო გახსნილი „განვითარებისათვის სასულიეროთა ყრმათა". მთავარმა ლევან

---

[1] Дело канц. владет. Мингрелии № 2406/1830.

[2] Дело канц. влад. Мингрелии № 1545.

დადიანმა აღძრა შუამდგომლობა, რომ ესრეთივე სასწავლებელი გახსნილიყო სამეგრელოში „თავად აზნაურთა ყრმათათვის“. ის სწერდა გენერალ ადიუტანტს სტრეკალოვს 4 აგვისტოს 1830 წელს:

„მსურს რა, სამეგრელოს სარგებლობა მოჰქონდეს ხელმწიფე იმპერატორისათვის, რომლის მზრუნველობითაც ამიერკავკასიის მხარე განათლებას ღებულობს, მე ვსთხოვ თქვენს აღმატებულებას სამეგრელოს ახალმოზარდ თავად-აზნაურთათვის დაგვინიშნოთ მასწავლებელი. ეს ჩვენი საყოველთაო სურვილია. ამისათვის მივუჩენ შესაფერ სახლს, მოსამსახურეს, გავუჩენ საჭმელად პურს, ღვინის, ხორცს და გარდა ამისა 200 მანეთს ვერცხლის ფულს. სასწავლებელს დავაარსებთ ისეთს ადგილას, სადაც ყველაზე უკეთესი ჰაერია.

თქვენის აღმატებულებისაგან სანამ სასურველ პასუხს მივიღებდე, მე შევუდგები წინასწარ განკარგულების გაცემას, რათა, მასწავლებელს, ჩამოვა თუ არა, ხელად შეეძლოს შეუდგეს თავის თანამდებობის ასრულებას“[1].

რა შედეგი მოჰყვა მთავრის შუამდგომლობას სათავადაზნაურო სასწავლებლის დაფუძნებაზე ეს არ ვიცი, მხოლოდ ეს კია, რომ 1852 წელს, მაშასადამე შუამდგომლობის აღძვრიდამ 20-წლის შემდეგ, როცა, როგორც ვთქვით, დავით დადიანი შეეკითხა მაზრის მდივანბეგებს სასწავლებლებზე, სამეგრელოში მარტო მარტვილის სასწავლებელიღა იყო და მაშასადამე სათავად-აზნაურო სასწავლებელი არ არსებობდა.

ამბობენ, დავით დადიანი, თუმცა თითონ კარგი მწიგნობარი, არ იყო მოყვარე სახალხო განათლებისა. წერა-კითხვის გავრცელებაზე უფრო ის სცდილობდა

[1] Акты арх. комиссии, т. VII стр. 398, 1878 г.

გაევრცელებია თავის სამთავროში სხვა და სხვა ხელობის ცოდნა. ამის გამო, ამბობენ, ის ყოველ წლივ გზავნიდა 12 ყმაწვილ კაცს თბილისში, რომ ესწავლებია მათთვის სხვა და სხვა ხელობა, ამათშორის იყვნენ: სოლომონ დგებუაძე, პავლე მეუნარგია, ნიკო ბასილაია.

დავით დადიანი მწიგნობარი

დავით დადიანს ქართული ენა დეკანოზის დიმიტრი ალექსეევ-მესხიევისაგან უსწავლია. „ხშირად შევიყრებით ხოლმე: 1. მიმბაში, 2. დიმიტრი, 3. ნაზირი, 4. მამა ეგნატე. 5. დეკანოზი, 6. მე, და ვართ ერთ ბაასში და ყოფაში“ — სწერდა დავითი თავის ძმას გრიგოლ დადიანს [1].

დავითის ენა იყო, როგორც ძველად ამბობდნენ, უფრო „მწიგნობრული, ვიდრე უბნობითი“, ანუ მარტივი, ყოველ-დღიური სალაპარაკო ენა. ამ ენაზე სთარგმნა იმან ტაციტის ისტორია. მისი თარგმანი გრიგოლ დადიანის თქმით, ასე თურმე იწყებოდა: „მოიწია ამბავი რომად, რომელ პირად ბრძოლა დაბოლოვდა და პომპეოს მიმოდავლის ქალაქებთა შინა თავისუფლად სამხედროთა წინამიღებათაგან. მაშინ მანალოს ერთმან ტრიბუნთაგანმან წინა დასდვა შემდგომი დაწესება: პომპეუსმან დაიპყრას ყოველი მხარე, რომელსა ფლობდა ღლაბირონ, შეაერთოს მას ბითვინია და წინაეწყოს მიტრიდატს და ტიგრანს მმართველი ზღვაურთა ძალთა და ხელმწიფებული...“ და სხვა.

„შენსავთ დამემართა, შენ იცი ასე პრტყლად წერა“-ო — ეტყოდა მთავარი მის ძმას გრიგოლს, „კ ო ლ ხ ი დ ე ლ ა დ“ ცნობილს ქართულს მწერლობაში.

---

[1]. წერილი 20 აგვ. 1836 წ.

დავითი დიდი მოყვარე იყო ქართულის მწიგნობრობისა. მისი ქართული ხელთნაწერი ბიბლიოთეკა, რომელიც შემდეგში მისმა შვილმა, სამეგრელოს თავადმა ნიკომ „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“ შესწირა, ერთი საუკეთესო ბიბლიოთეკათაგანი იყო, თუ არა ერთად-ერთი საქართველოში. დავითი სულ მუდამ იმის ცდაში იყო, რომ ამ ბიბლიოთეკისათვის ახალი და ახალი ხელთნაწერი წიგნები შეეძინა „გმადლობ ლექსიკონებისა, სალიუსტოს და ტიტა ლივიასთვის„ — სწერდა დავითი თავის ძმას გრიგოლს [1]. „ჩემი კვინტოს კურციოს, სახლი რომ დამეწვა სხვათა შორის ისიც დამეწვა“ — სწერდა მთავარი მასვე [2] „ჩინებული წიგნი ვიშოვე გადასაწერად კნეინასაგან რეზანს, ითნას კ ა ლ მ ა ს ო ბ ა“, — სწერდა მასვე [3].

დავითს დიდი განწყობილება ქონდა ქართული ენის და მწერლობის მოყვარეებთან. მისნი მახლობელნი იყვნენ მისი დროის ფილოსოფოსი პ ლ ა ტ ო ნ ი ო ს ე ლ ი ა ნ ი და ისტორიკოსი ბ რ ო ს ს ე.

პლატონი რომ ათონის მთაზე წავიდა, დავით დადიანს გამოუარა, რომელმაც ის დიდის პატივით მიიღო,—მიამბო გრიგოლ დადიანმა.

— პლატონ, ეს რა ამბავია ამის სიშორეზე მიდიხარ და ბიჭი არ გახლავს, კითხა დადიანმა.

— თქვენმა მზემაცა, კუდის ამწევი რად მინდა, განა მარტო ვერ წავალ? უპასუხა ფილოსოფოსმა.

— ვერა, ვერ წახვალ, უთხრა მთავარმა და ერთი კაცი აახლა მომსახურედ.

---

[1] წერილი 29 ტირისკონს 1834 წ.

[2] წერილი 18 დეკ. 1836 წ,

[3] წერილი ვორონეჟიდამ 7 ივნისს 1835 წ.

— ათონიდამ დაბრუნებულზე პლატონმა დავით დადიანს ტიბიკონი მოუტანა, რომელიც მთავარმა ისე კარგად იცოდა, რომ თუ მღვდელს ეკლესიაში შეეშლებოდა რამე, მაშინვე გაუსწორებდა.

ბრიუსსე მოვიდა სამეგრელოში 1848 წელს სააღდგომოდ. მთავარმა ის დიდის სიამოვნებით მიიღო და სამეგრელოში მოგზაურობის დროს აახლა მას თავადი სიკო დგებუაძე.

ერთხელ, მოგზაურობიდამ დაბრუნებული ბროსე, მთავარმა მიიწვია ვახშმად და სუფრაზე გვერდით მოისვა. დაღლილი თურმე იყო მსწავლული და ორი-სამი ჭიქა ოჯალეშის შემდეგ იმას იქვე სუფრაზე მიეძინა და იქედამ საწოლ ოთახში გაიყვანესო, — მიამბო მე მთავრის ძმამ გრიგოლ დადიანმა.

დავით დადიანი მოცლილ დროს ლექსსაც თურმე ეწყობოდა, 1835 წელს ის სწერდა, თავის ძმას გრიგოლ დადიანს:

„თუთხმეტ დეკემბერს მეჯლიში გადვიხადე დღესა ნინოს დაბადებისასა ჩემს სახლში. დიდი ამბავი მქონდა მრავალი შეყრილობა და საღამოს ტრანსპარატები. ტრანსპარატში იყო გამოხატული ვენზელი გვირგვინით ნინოსი. მარცხნით ლექსი ესე ჩემ მიერ შეთხზული და მარჯვნით დოხტურის შპრინგელის მიერ შეთხზული რუსული [1].

აჰა ასული მთავრისა,
დღესავე ამას შობილი.
ქვეყნისა მაშვენებელად,
მბადისა მიერ შექმნილი,
მით მოკვდავთ აღმოეჩინა,
შვენვა სათნოებით სრული
სისრულე დაბადებულის,
ნინო სიკეთით აღმკული,

[1] წერილი გრ. დადიანთან ზუგდიდიდამ 17 დეკ. 1835 წ.

დავით დადიანი შინაურობაში

ერთმა მთავრის მახლობელმა კაცმა დავით დადიანის გარეგნობა ამგვარად ამიწერა: „ხმელი, ოდნავ განზე ცხვირმოხრილი — პატარაოპისას დაცემულაო მითხრეს — დიდის მრგვალის თვალებით, რომელნიც ორბიტიდამ გარს იყვნენ გამოწეულნი“.

განსვენებულმა გრ. დადიანმა მიამბო: „ჩემს ძმას დავითს ისეთი დიდი ძლიერება ქონდა თვალში, რომ მძინარე კაცს თვალს რომ გაუშტერებდა, იმას ჯერ გააზმორებდა და მერე გამოეღვიძებოდაო. სიარულის დროს იმას ყოველთვის მოკაკული ჯოხი ეჭირა და ამ ჯოხზე დაყრდნობით იცოდა ლაპარაკი. ბურნუთის კოლოფი სულ მუდამ თან ქონდა“. — „ბურნუთს მომეხმარე მალე, ნუ დასტანჯე ჩემი ცხვირიო“ — სწერდა დავითი მის ძმას გრიგოლს.

22 წლის რომ იყო დავითი, ის, როგორც მემკვიდრე მთავარ-მართებელმა ბარონ როზენმა წაიყვანა პეტერბურგს, საცა ხელმწიფე იმპერატორმა უბოძა მას სტანისლავას ორდენი მეორე ხარისხისა, რომელსაც მაშინ ვარსკვლავი ქონდა.

ახალგაზრდა მემკვიდრეს ეს ორდენი დიდად შვენოდა და იმას გარეშე ქვეყნის პრინცს ეძახდნენ პეტერბურგში.

XV

ეკლესია და სამღვდელოება. თავად-აზნაურები.

დავით დადიანის დროს სამეგრელოს სამწყსო შეადგენდა ერთს ეპარხიას, რომლის კათედრად იყო მარტვილის სობორო. მეცხრამეტე საუკუნის ორი სხვა ეპარხიები სამეგრელოსი — ცაგერისა და ცაიშის — მამა მისის ლევან დადიანის დროს იყვნენ გაუქმებულნი.

სამეგრელოს სამთავროში — ოდიშ-ლეჩხუმს დავითის დროში იყო:

სამრევლო ეკლესიები	242
სასახლის ეკლესიები...	32
სასაფლაო ეკლესიები...	6
ზედმიწერილი ეკლესიები	28
ამათ რიცხვში: ქვითკირის ეკლესია	150
ფიცრისა	148

სამეგრელოს ეპისკოპოსი ანტონ ჭყონდიდელი რომლის მოხსენებიდამ მოგვყავს ეს ცნობები[1] არ იხსენიებს თუ რა მდგომარეობაში იყვნენ ეს ეკლესიები, მაგრამ სულ ყველასფრიდამ სჩანს, რომ ეს ეკლესიები მეტად ღარიბნი იყვნენ. ის დრო ჯერ კიდევ არ იყო შორს, როცა დიდი ნიკო დადიანი (+ 1834 წ.) სწერდა მთავარს ლევან დადიანს: „ფიცხლად აღეკრძალა მღვდელთათვის

[1] მოხსენება ანტ. ჭყონდიდელისა, დაწერილი 17 ოკდ. 1852 წელსა № 865. ნახე: Дело канц влад. Мингр. 1852 № 1583.

ჩალით შეხურვილის ეკლესიაში საღრმთო ლიტურგია".[1] არა ნაკლებ გაუხარებელ მდგომარეობაში იყო დავითის დროს სამეგრელოს სამღვდელოება.

სოფლის ღარიბ ეკლესიას ან ვინ ემსახურებოდა თუ არ ისევ ღარიბი გლეხ-კაცი. ანტონ ჭყონდიდლის გამოანგარიშებით თითოეულ მრევლს ამ დროს ას-თერთმეტზე მეტი კომლი არ ყავდა და ამ ას-თერთმეტ კომლს უნდა შეენახა თავის ხარჯით — რადგანაც სხვა წყარო არ მოიძებნებოდა — ეკლესიაც, მღვდელიც, დიაკვანიც, მაგრამ სამრევლოს თითონ რომ არა გააჩნდა რა, საძღვდელოებას თავის ოფლით უნდა ერჩინა თავი, ე. ი. იმ დროის ენით რომ ვილაპარაკოთ უნდა თითონ ემუშავა თავისი ყანა, რადგანაც სხვა გზა არ იყო, ქონებით უზრუნველმყოფელი. ეს კიდევ არაფერი, სამღვდელო პირნი გლეხთაგანნი იყვნენ და რადგანაც გლეხები თავად-აზნაურთა მსახურებდნენ, ხშირად ესენი მებატონის ყანაზედაც მუშაობდნენ და მებატონეთ ახლდნენ მოგზაურობაში იმათი ხურჯინებით. ასე იყო ქართლ-კახეთში, იმერეთში გურიაში, ასე იყო სამეგრელოშიაც.

მიიღო თუ არა დავით დადიანმა სამეგრელოს მმართველობა, იმან პირველსავე წელს მიაქცია ყურადღება სამეგრელოს სამღვდელოების ამ გვარს მდგომარეობას და სასულიეროთა დამოკიდებულება მებატონეთაგან მოსპო თავის სამთავროში შემდეგის უქაზით უზენაესს სასამართლოსადმი:

მინგრელიის უზენაეს სასამართლოს.

ღირს პატივის-ცემა სახლისადმი უფლისა და მის გამო დაუფასებელი კეთილობა ვალად სდებენ

[1] იხ. „დასტურ-ლამა" ნიკო დადიანისა, ქართველთა ამხანაგობის გამოცემა 1897, № 41, გვერდი 36.

ჩვენ ზედა, რათამცა სამღვდელონი, ვითარცა მსახურ-
ნი საკურთხევლისანი, იყვნენ ჩემს სამფლობელოს
შინა თავისუფალნი მონებისაგან მებატონეთასა.
ამისათვის ყოველნი სამღვდელონი მიიღებენ დღეი-
დამ თავისუფლებას შემდგომთა საფუძველთა ზედა;
ა) სამღვდელოთა მათ ეძლევისთ თავისუფლება ერ-
თად მათითა შვილებითა, რომელნიცა იშკებიან
ამა ათას რვაას ორმოცდა ერთის წლიდან; ბ) შვი-
ლნი მღვდელთანი, ამა წლამდე შობილნი, სურვი-
ლისაებრ მათისა შესვლად სამღვდელოდ ვისდაცა
უნდა კუთვნილ იყოს, პირადის თავის დახსნისათვის
მოვალე იქნებიან მისცენ თავიანთ მებატონეს ოცდა-
ხუთი მანეთი, მაშინ ოდენ უნდა მიეცესთ მათ თავი-
სუფლება თავიანთ მებატონეთაგან და აქვსთ ნება
შევიდნენ სამღვდელო წოდებაში; ხოლო იმ შვილთა
სამღვდელოთაგანთა, რომელნი შობილნი არიან
ჩყმა-სა წლამდე და არ მდგომარეობენ სამღვდელო
ხარისხოვანებასა შინა დაშთებიან სრულსა მფლო-
ბელობასა შინა მებატონეთასა და ადგილმამულნი
და ყმანი, რომელნი მოპოებულ არიან განთავისუფ-
ლებულთა სამღვდელოთა მიერ უნდა დაშთეს მათსა
კუთვნილობასა შინა, ხოლო სხვანი ადგილ-მამულ-
ნი და ყმანი, რომელნი მისცემიათ მათ ან მებატო-
ნეთ მიერ ანუ სხვათა სახითა შესულან მათსა სარ-
გებლობასა შინა მებატონეთ განკარგულებისამებრ
ან წოდებასა ქვეშე მემკვიდრეობისათა ეპყრათ მათ,
შეირაცხებიან საკუთვნელად მებატონეთასა და რო-
მელთა სამღვდელოთა ექნებათ მათზედ მდგომარეო-
ბა ანუ სარგებლობა თანამდებ არიან აძლიონ მებატო-
ნეთა ყოვლისა გამოსვლისა ათის თავი; ე) შენობა

ნი სახლკართა ვითარ აქვსთ სამღვდელოთა მათ ეგრეთვე ეკუთვნიან მათ შეუხებლად ვისამე პირისა; ვ) ესრეთსა საფუძველთა ზედა მიეცათ რა თავისუფლება სამღვდელოთა, სხუებრ ვერ განვლიან ამათ ჩვენის მთავრობრივის დამოუკიდებულობისაგან. იგინი თანამდებარიან ეგნენ მფლობელობასა შინა სწორეთ იმ სახით, ვითარცა სხვანი ქვეშევრდომნი ჩვენნი თავისუფალისა მდგომარეობისანი. განკარგულებისა ამის ჩვენისათვის ვაცნობებ რა მინგრელიის უზენაესს სასამართლოს წინადაუდებ რათა ცხად-ჰყოს ესე ყოველთა მათდამი მისდამიცა ჯერ არს, ხოლო საჭირო შემთხვევათა შინა იხელმძღვანელოს. ამინ.

მართველი მემკვიდრე მენგრელისა **დ ა ვ ი თ**

დ ა დ ი ა ნ ი.

№ 300 კვ იანვრის ჩყმა-სა წელსა,
ზუგდიდი.

მთავრის საქმეებიდამ, რომელნიც არიან დაცულნი ქუთაისის გუბერნიის სამმართველოში, სჩანს:

სამეგრელოს ეპისკოპოსი გიორგი გარდაიცვალა 1842 წ.. თანახმად უმაღლესის ბრძანებისა 14 ნოემბრიდამ 1842 წ. ცაგერის არხიმანდრიტი ანტონი ეკურთხა სამეგრელოს ეპისკოპოსად სიონის სობოროში 14 თებერვალს, 1843 წ.. ხსენებული ეპისკოპოსი გარდაიცვალა 9 დეკემბერს 1852 წ. და დაასაფლავეს 19 დეკემბერს დავით მიტროპოლიტმა, გურიის ეპისკოპოსმა ექვთიმემ და აფხაზეთისა — გერმანემ.

მთავარმა ითხოვა ეკურთხებიათ მის ადგილზე ცა ი შ ი ს არხიმანდრიტი ზაქარია, მაგრამ სანამ ნამესტნიკს ამაზე ქაღალდი მიუვიდოდა, ისიდორე ექსარხოსს იგი უკვე წარედგინა სინოდში კანდიდატად და შემდეგს 1853

წელს 7 ივნისს, იგი ხელ-დასმულ იქმნა სამეგრელოს ეპისკოპოსად სიონის სობოროში.

ზაქარია ეპისკოპოსი გარდაიცვალა სალხინოს სასახლეში 5 მარტს 1854 წელსა.

8 სექტემბერს 1854 წელს მის ადგილზე ხელ დასმულ იქმნა სამეგრელოს ეპისკოპოსად არხიმანდრიტი თეოფანე.

თავად-აზნაურები

მოაზნაურე არა აზნაურები არ უყვარდა მთავარს.

თეკლათელმა ნიკო გრიგოლიამ, წმიდა გიორგის კავალერმა დავითს თხოვნა მიართვა, რომელშიაც თავი აზნაურად მოიხსენია. თხოვნაზე დავითმა დასდვა რეზოლიუციად, რომელიც გაეგზავნა მაზრის მდივანბეგს: მთხოვნელს გადახდეს ათი მანათი უზენაესი სასამართლოს ქალალდისა და მელნის ფასად და გამოეცხადოს ახალი თხოვნა შემოიტანოს, საცა აზნაურად არ იხსენიებდეს თავს.

ანდრი ხუხუნს, რომელმაც მსგავსივე თხოვნა მიართვა, მთავარმა გაუჩინა 50 წკეპლა. ხუხუნი დასჯიდამ როსტომ ჩიქვანმა იპატივა, მაგრამ სამაგიეროდ იმას ათი სტაქანი წყალი დაალევიეს და „ალაიაში“ გარონინება გადაუწყვიტეს. „ალაიაში“ ე. ი. ზუგდიდის ალლეიაში გაატარებდენ იმას, ვინც რამე სამარცხვინო საქმეს ჩაიდენდა.

ერთმა ვილაც მელიამ ქაქუჩია თოფურიას თხოვნა დააწერია დადიანის მისართმევად. თხოვნაში თოფურიამ მელია აზნაურად მოიხსენია. დადიანმა მისცა ბრძანება მაზრის მდივანბეგს თხოვნის დამწერს თოფურიას ჯარიმა გადახდოდა და თხოვნის მიმრთმევს მელიას ზურგზე საგზალი აეკიდნა და კატორღაში წასულიყო სამუშაოდ.

კატორღად იხსენიებოდა მაშინ არხის გაყვანა ცაიშიდამ ცივის ტოტამდის[1].

აზნაურობის წოდების გაცემაზე დავითი ერთობ ხელმოჭერილი კაცი იყო. მთელს მის მთავრობაში იმან მარტო სამ კაცს ძისცა აზნაურობა: **დათაია ჭედიას, გიორგი ხაბურზანიას** და **ბობოხიძეს**. უკანასკნელს მთავრის მემკვიდრის ნიკოს აღზრდისათვის. აზნაურობა მის დროს ერთობ ღარიბი იყო და დასუსტებული. 1850 წელს, როცა ქუთაისში აპირებდა ჩამოსვლას მემკვიდრე ცესარევიჩი, დავითმა მასთან წარსადგენად მოიწვია: 53 თავადი და მარტო 9 აზნაური, ეს აზნაურნი იყვნენ: ზალიკა, სიკო და გიგო კორძაიები, გლახუა ახვლედიანი, მეთოდე ხოშთარია, ივა გაწერელია, ლომკაცი გუგუშვილი, ფილიპე იოსელიანი და ნიკო ხოფერია[2].

1831 წელს მთავარ-მართებელმა პასკევიჩმა იშუამდგომლა ხელმწიფეს წინაშე განესხვავებიათ სამეგრელოს ხალხი ბაირაღით იმ მონაწილეობისათვის, რომელიც მიიღეს მეგრელებმა თურქებთან ომში. ხელმწიფემ დააკმაყოფილა ეს შუამდგომლობა და უბოძა მეგრელებს ბაირაღი შემდეგი გრამოტით:

წყალობითა ღვთისათა ჩვენ, ნიკოლოზ პირველმა, იმპერატორმა და თვითმპყრობელმა რუსეთისამა და სხვათა და სხვათა და სხვათა

ჩვენს სამეგრელოს ხალხს.

იმ გულმოდგინებამ და ვაჟკაცობამ, რომელიც გამოიჩინა სამეგრელოს ხალხმა 1828 და 1829 წლების განმავლობაში წარმოებულ ომში ოტომანის პორტას წინააღმდეგ, მიიპყრო ჩემი განსაკუთრებული მოწყა-

[1] ბესარიონ ხოფერიასაგან განაგონი.

[2] Дело канц. влад. Мингрелии. №1027

ლება ამ ხალხისადმი და ამის აღსანიშნავად მე უმოწყალესად მიბოძებია მისთვის ამასთან ერთად წარმოგზავნილი საპატიო დროშა და გვიბრძანებია: ეს დროშა, როგორც ნიშანი ჩვენის ხელმწიფებრივის ყურადღებისა სამეგრელოს ხალხის ერთგულებისა და სამსახურისათვის, სამეგრელოს ხალხმა ლაშქრობის დროს უნდა ატაროს, თუ ვინიცობაა კიდევ მოუხდა გალაშქრება ჩვენის იმპერიის წინააღმდეგ ამხედრებულ ხალხზე.

ვგიებთ ჩვენის იმპერატორებითის მოწყალებით კეთილგანწყობილი ამ ხალხისადმი.

„ნიკოლოზი“.

ალექსანდრია, პეტერჰოფის მახლობლად,
1831 წ. ივნისის 25.

ბარონ როზენის განკარგულებით ეს ბაირაღი და გრამოტა უნდა ყოფილიყვნენ დაცულნი სამეგრელოს მთავრის სასახლეში.[1]

[1] ამჟამად ინახება ზუგდიდის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში.
რედ.

XVI

ვაჭრობა. ვაჭრები. იარმარკები. სავაჭრო ადგილები. მრეწველობა.

დავით დადიანი ძალიან მონდომებული იყო სამეგრელოში ვაჭრობა განევრცო და ვაჭრებს დიდად მფარველობდა. ‘ისი დროის თავი ვაჭრები იყვნენ: ცხაკუნია და აბრამა მიხაილაშვილები, დათაია და ერისთო ჭედიები, გიგო ჯანუაშვილი, ოსმან შერ-ოღლი, ხუშუტ საინ-ოღლი. უფრო უმეტესად სამეგრელოში თათრები ვაჭრობდენ.

ვაჭრობა უფრო სტამბოლთან ქონდათ გამართული. დათაია ჭედია მომეტებულს ხანს სტამბოლს იყო და რასაც აქედამ ვაჭრები შეუთვლიდენ იმას გზავნიდა. სამეგრელოდამ გაქონდათ სტამბოლს: აბრეშუმი, სელის მარცვალი, თაფლი, თაფლის სანთელი, ტყავი.

სავაჭრო ადგილები იყვნენ: ზუგდიდი, სენაკი, სუჯუნა, ლაილაში, ანაკლია, ყულევი.

იარმარკები დავითის დროს იმართებოდა: სენაკს — ფერისცვალების კვირაში, ცაგერს — ენკენობას. ჯვარში — გიორგობისთვის 10-ს, ხობში — მარიამობისთვის 15-ს.

სავაჭრო ადგილებში და იარმარკებზე, გარდა გარედამ მოტანილი საქონლისა, იყიდებოდა: აბრეშუმი — რა მოიწევდნენ, ივნისსა და ივლისში; აბრეშუმის ნაქსოვი — შემოდგომაზე; ბეწვეულობა — ზამთარში, დეკემბერში, იანვარში და თებერვალში; სიმინდი — გაზაფხულში; ღომი — ზამთარში; თამბაქო — ზამთარში; სამთელი — მარტში. ეს ცნობები არის მოთავსებული დავით დადიანის უსტარში,

დათაია ჭედია (1821—1901). პირველი მეგრელი ვაჭარი. სოფ. ონტოფოდან ზუგდიდს გადმოსახლებული. ვაჭრობაში განსაკუთრებული უნარისათვის დავით დადიანმა დააჯილდოვა აზნაურობის წოდებით. 1852 წელს სათანადო ნდობით აღჭურვილი რუსეთის მეფის მთავრობის მიერ—გაიგზავნა სტამბოლს სამეგრელოს სავაჭრო წარმომადგენლად.

რომელზედაც არის ლაპარაკი ამ წიგნშივე სოფლის მეურნეობის აღწერაში.

დავით დადიანს ვაჭრობიდამ შემოსავალიც კარგი ქონდა მისი დროის კვალობაზე. გოგისა ყიფიანს ზუგდიდის, ანაკლიის და ყულევის ვაჭრებისაგან შემოსული კაპიტალი ებარა,—ის ახდევინებდა ვაჭრებს დაწესებულს გადასახადს;

გიგო გობეჩიას ებარა სენაკის კაპიტალი. ამას წლის თავზე შემოუვიდოდა 5 — 6 ათასი მანათი.[1]

ვაჭრობის მფარველს, დავით დადიანს დაზარალებული ვაჭრები დიდად ებრალებოდა. ერთხელ ვიღაც გაკოტრებულის ვაჭრისთვის ხელის მოსამართავად დავით დადიანმა უბრძანა სახლთ-უხუცესს დიდი წვეულება და სადილი გაემართა. ამ სადილზე დადიანმა ხელის-მოწერა ჩამოურიგა წვეულებს. ყველამ შესწირა რამდენიმე, გარდა მდივანბეგის ვახტანგ ჩიქვანისა.

—მე თუ გიყვარდე, მოაწერე რამე უბრძანა დადიანმა.

არა, თქვენ ნუ მომიკვდეთ, ჩვენ თითონ იმდენი ლარიბები გვყავს, რომ ვერ აუდივართ.

--მოაწერე მეთქი!

—არ მომიკვდეს შენი თავი.

—როგორ თუ არა, გაიყვანეთ აქედამ, გაზი, გაზი.

წვეული სადილიდამ გააგდო, მდივანბეგობა ჩამოართვა და სოფელში გაგზავნა.[2]

მრეწველობასაც მიჰყო ხელი დავით დადიანმა, მაგრამ, საცა გარშემოზღუდული პირობები ხელს არ უწყობენ მრეწველობას, იქ მარტო სურვილს, თუნდ მთავრისას, ან რა უნდა გაეკეთებია.

---

[1] გიორგი გელოვანისაგან განაგონი.

[2] სახლთუხუცესის დათა ჩიქვანისაგან განაგონი.

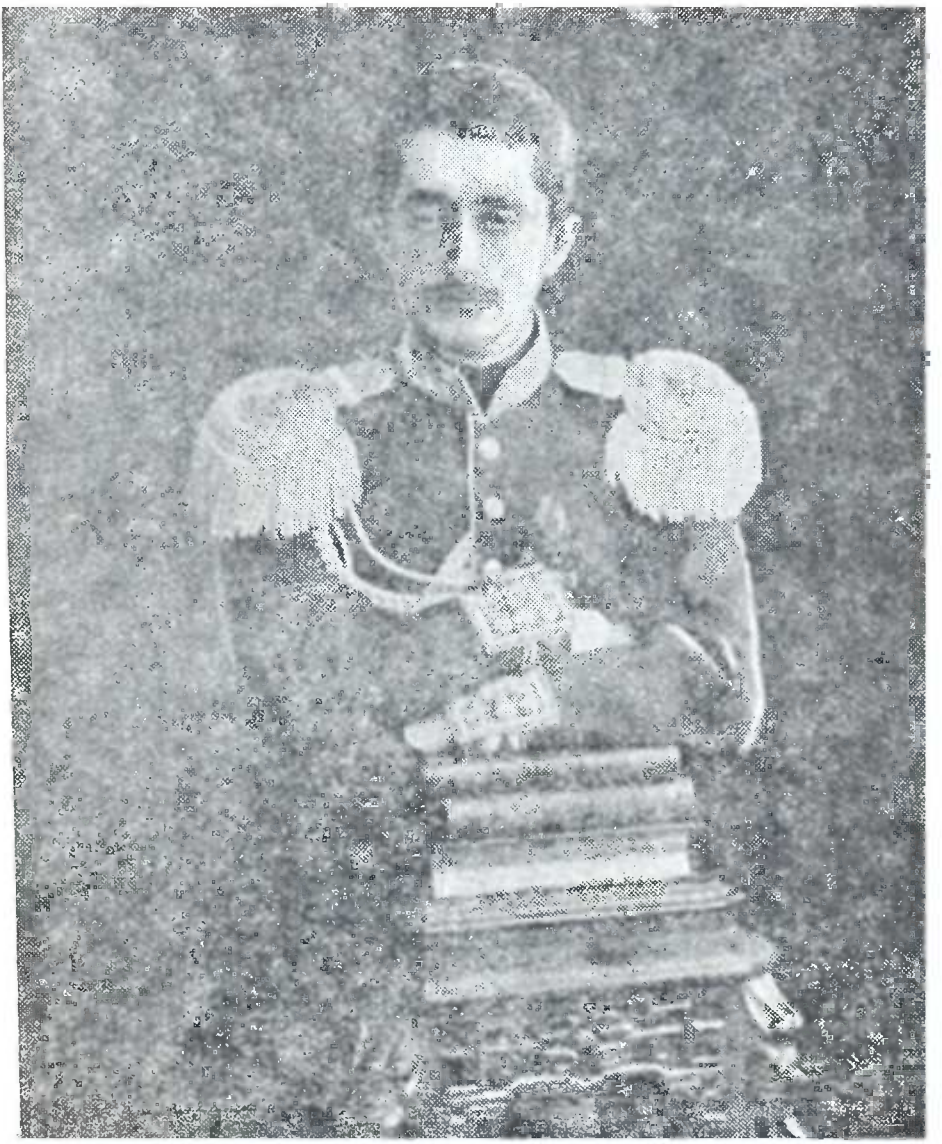

ნიკოლოზ დავითის-ძე დადიანი (1847—1902), სამეგრელოს სამთავროს ტახტის მემკვიდრე, რომელმაც ხელი სრულიად აიღო ამ ტახტზე. 1886 წელს რუსეთის მეფის კანდიდატი იყო ბოლგარეთის მთავრის თანამდებობაზე.

1848 წელს მთავარმა მოიწვია ზუგდიდს გრაფი რაზმორდუკი, ტომით ფრანგი. ამან თან მოიყვანა აბრეშუმის ამოღებაში დახელოვნებული ფრანცუზის ქალები და გამართა ზუგდიდში ქარხანა. 1852 წელს ამ ქარხანაში 15 მეგრელი ქალი მუშაობდა. ქარხანამ დაამუშავა 1851 წ. 13 ფუთი ძაფი, რომელიც გაიყიდა ლიონში ფუთი 250 მანეთად [1]. 1852 წელს ქარხანამ დაახვია 30 ფუთი ძაფი. მთავარი დიდად ხელს უწყობდა აბრეშუმის მოწევას. ეს ახალი საქმე იყო ჩვენს მხარეში და თვით მთავარ-მართებელმა თავ. ვარანცოვმა მიაქცია ყურადღება ამ წარმოებას. იმ ანგარიშში, რომელიც მთავარ-მართებელმა წარუდგინა ხელმწიფეს 1849 — 1851 წლებზე, ვკითხულობთ შემდეგს:

„სამეგრელოს მთავარმა დავ. დადიანმა დიდად ხელი შეუწყო აბრეშუმის მრეწველობას იმით, რომ ერთს პატივცემულ, საფრანგეთის ქვეშევრდომს გრაფ როზმორდუკს სამეგრელოს მთავარ დაბაში, ზუგდიდში მოეწყო სამაგალითო ქარხანა, რისთვისაც როზმორდუკმა გამოიწერა რამდენიმე ფრანგი — ქალი, ეს ორი წელიწადია, ამ მრეწველობას დიდი სარგებლობა მოაქვს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგი ამ ფრანგ ქალთაგანი აქაურებს გაჰყვა ცოლად, და ეს უეჭველია ხელს შეუწყობს ხალხში უფრო გავრცელდეს აბრეშუმის ამოღების გაუმჯობესებული ხერხები.“[2]

სამწუხაროდ, არც ამას და არც არყის გამოსახდელ ქარხნებს, რომლებიც დავით დადიანმა ააგო ზუგდიდში და სალხინოში, დიდხანს არ უარსებნიათ.

---

[1] Дело канц. влад. Мингр. 1852 ґ. № 1443

[2] Акты арх. комиссии т. X, стр. 886, 1878 г.

XVII

დავით დადიანის გარდაცვალება და დასაფლავება. ეკატერინე დედოფლის მმართველად დანიშვნა.

თავადმა გრიგოლ დადიანმა მიამბო:

დიდი მარხვა იყო. დავითი, ჩემი ძმა, კაბინეტში იჯდა ზუგდიდს და რაღაცას წერდა. ხელიდამ კარანდაში გაუვარდა, დასწვდა, აიღო და რომ აიხედა, კარი გაიღო და კაბინეტში დავით მიტროპოლიტი შემოვიდა, რომელიც დიდის ხნით გარდაცვალებული იყო. აჩრდილი მიუახლოვდა მთავარს, დაჰკრა მხარზე ხელი და უთხრა:

— დავით, მაისის თვეში უნდა წამოხვიდეო და გავიდა. დავითი წამოდგა, გაიხედა გარეთ და კითხა მოსამსახურეს:

— აქედამ ხომ არავინ გასულა?

პასუხად რომ მიიღო, არავინ გასულაო, გაჩუმდა და არავის არა უთხრა რა მოჩვენებაზე.

მაისი რომ გავიდა, დავითმა ეს ამბავი მე მითხრა.

— არაფერია, მაისში მოკვდებიო, გითხრა მიტროპოლიტმა, მაგრამ ის კი არ უთქვამს, რომელს მაისში უნდა მოხდეს ეს — დავაიმედე მე.

ეს ამბავი მიამბო მე დავითმა ჭანის-წყლის პირად, საც დავისვენეთ გორდიდამ ზუგდიდს მიმავალთა.

ვარანცოვს მოეწერა მისთვის, წაეყვანა სოხუმს სამეგრელოს მილიცია და მთავარი მიეჩქარებოდა ზუგდიდს, რომ აქ გამოეწყო ჯარი. მაგრამ დაეწია იმას შიკრიკი, რომელმაც მოუტანა ამბავი, რომ მილიციის გაგზავნა არ

შეიქნა საჭირო. მთავარი მაინც წავიდა ზუგდიდს და რომ აქედამ ამობრუნდა გორდს, ავად გახდა მუცელ-კეთილით.

17 დღე იყო ავად, ქუთაისის გუბერნატორმა გაგარინმა თავისი ექიმი გამოუგზავნა და ავადმყოფი მორჩა, ფერისცვალებისათვის მთავარმა მოიწვია გორდს ანტონ ჭყონდიდელი და ეპისკოპოსი იმერეთისა გერმანე. სწორედ ამ დღეს მთავარი ხელ-ახლა გახდა ავად და 30 აგვისტოს 1853 წ. გარდაიცვალა გორდის სასახლეში.

მთავრის ძმამ გრიგოლ დადიანმა, ეკატერინე დედოფლის მინდობილებით, შემდეგის სიტყვებით აუწყა მთავრის გარდაცვალებაზე სამეგრელოს საზოგადოებას.

„ბ'წუხარე და მგლოვიარე მთავრინა მენგრელიისა ეკატერინე ალექსანდრეს ასულა და სახლი ესე სამთავრო გაცნობებთ: რომელს ესვიდა დიდებად თვისად სამეგრელო, მთავარი მისი დ ა ვ ი თ დ ა დ ი ა ნ ი გ ა რ დ ა ი ც ვ ა ლ ა თვესა აგვისტოსა ოცდაათსა. პ ო ლ კ ო ვ ნ ი კ ი გ რ ი გ ო ლ დ ა დ ი ა ნ ი“

სამეგრელოს ეპისკოპოსმა ზაქარიამ დაუგზავნა ოდიშ-ლეჩხუმის სამღვდელოებას ცირკულიარი, რომლის შემ-დეგი ნიმუში ვნახე მე ც ა ი შ ი ს ეკლესიაში.

„ბ ლ ა ღ ო ჩ ი ნ ი ს თ ა ნ ა მ დ ე ბ ო ბ ი ს ა ღ მ ა ს რ უ ლ ებ ე ლ ს მ ღ ვ დ ე ლ ს მ ი ხ ა ი ლ მ ე უ ნ ა რ გ ი ა ს“[1]

„მთავარი ჩვენი დავით დადიანი გარდაიცვალა დღევანდელს რიცხვში, რაზედაც თქვენ გაცნობებთ რა, წარმოგიწერთ თქვენის საბლაღოჩინოდამ წამო-იყვანოთ ათი მღვდელი ფილონით და ოლარითა, მოხვიდეთ გორდს ერთად. აუცილებლად სამს რი-ცხვსა სექტემბერსა, ხუთშაბათ საღამოს. მენგრელიის ეპისკოპოსი ზაქარია. 30 აგვისტო 1853 წ.“

---

[1] მიხეილ მეუნარგია, ამ წიგნის ავტორის — იონა მეუნარგიას მამა — ს. ც.

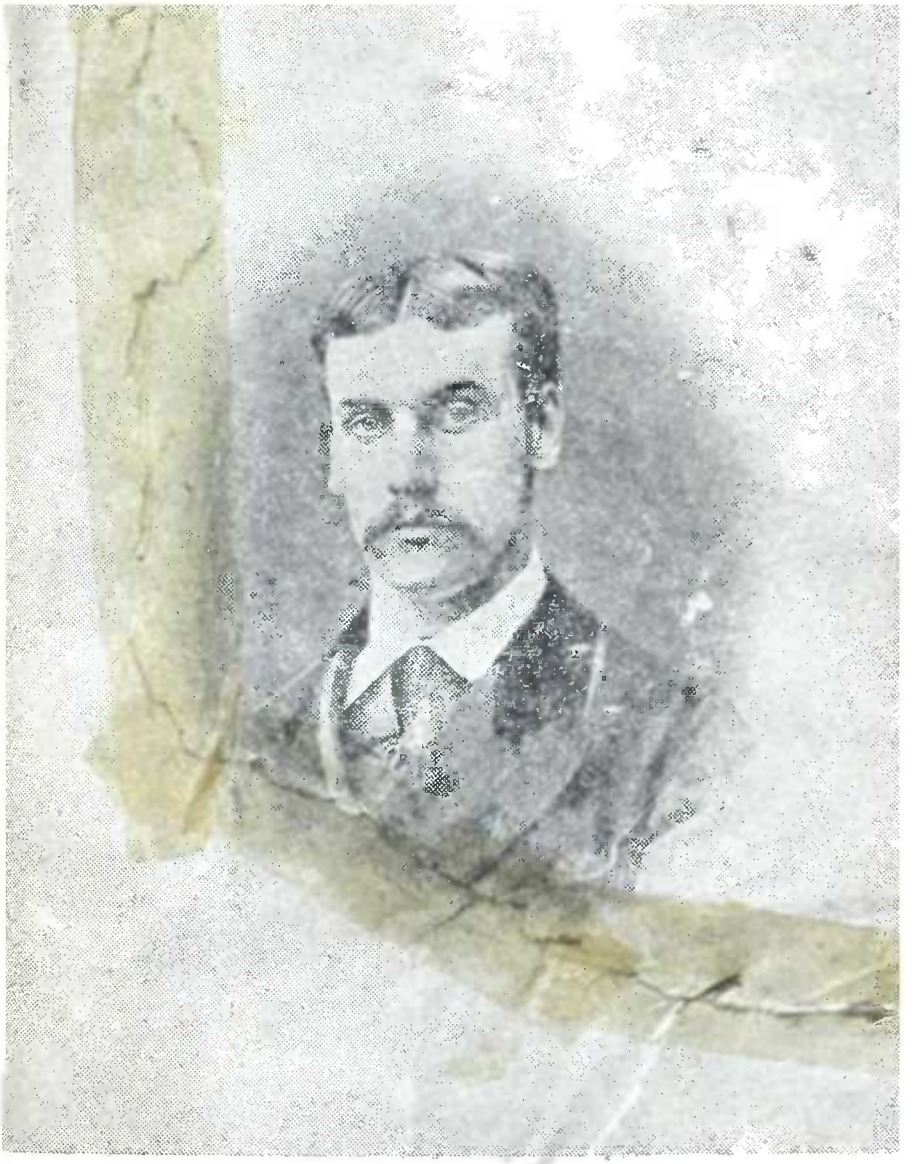

ორინცი **აშილ მიურატი.** შვილისშვილი ნეაპოლიტანის მეფის იოაჰიმ მიურატისა, რომელსაც ცოლად ჰყავდა ნაპოლეონ პირველის და—კაროლინა. აშილმა შეირთო დავ. დადიანის ასული სალომე. დასახლდა სამეგრელოში საშემკვიდრეოდ მიღებულ მამულში და ხელი მიჰყო სოფლის მეურნეობას. გარდაიცვალა 1895 წელს 50 წლისა.

ამგვარი წერილები დაიგზავნა სოფლითი-სოფლად მთელს ოდიშ-ლეჩხუმში და გაესვენების დღეს მარტილის გზაზე შეკრბა ურიცხვი საზოგადოება, სოფელ-სოფელ ჩამწკრივებული განუწყვეტელის ლენტად გორდამ მარტვილამდის. როცა პროცესსია, რომელსაც იუძღვოდა წინ ფეხით სამეგრელოს ეპისკოპოსი და სამღდელოება, მიუახლოვდებოდა თუ არა რომელსამე სოფელს, სოფლის მკვიდრნი იტყოდნენ ზარს — იმართებოდა ჩვეულებრივი ტირილი.

***

დავით დადიანი დასაფლავებულია მარტვილის ტაძარში. მის საფლავს შემდეგში მისმა ქვრივმა ეკატერინემ დაადგა მშვენიერი ძეგლი. საფლავს ადევს მარმარილოს ფიქალი, რომელს ზემოდ მშვენივრად გალესილ მრგვალს სვეტებზე არის აყვანილი მარმარილოსვე ალდახინი. ბალდახინის შუა ადგილზე არის ჩამოშვებული საუკუნო ლამპა — და, იმ კედელზე, რომლის ახლო არის აყვანილი ეს ძეგლი გაკრულია მარმარილოს ფიცარი შემდეგის ქართულ-რუსულის წარწერით:

„მფლობელი სამეგრელოისა მთავარი დავით ლევანის ძე დადიანი, ძვა კვ-ს იანვარს ჩყიგ-სა წელსა, აღ-სრულდა ლ-ს აგვისტოს ჩყნგ-სა წელსა.“

„აჰა ესერა ღმერთი შემწე ჩემდა და უფალი შემწყნარებელ სულისა ჩემისა.“

ფს. ნგ.

„Помянете упокой душу рабу сего Давида ныне сего.“ —

„Владетель Мингрелии, Князь Давид Леванович Дадиани родился 26-го Января 1813 года, скончался 30-го Августа 1853 года.“

დავით დადიანის ასული **სალომე** (1848—1913)—მეუღლე
აშილ მიურატისა.

„Се Бог помощник мой и Господь заступник души моея.“

„Помяни Господи душу усопшаго раба твоего.“

დავით დადიანის გარდაცვალების გამო კავკასიის მთავარ-მმართებელმა მ. ს. ვარანცოვმა ხელმწიფე იმპერატორს 20 სექტემბერს 1853 წ. შემდეგი მოხსენება გაუგზავნა:

უქვეშევრდომილესი რაპორტი თავ. ვორონცოვისა 1853 წლის სექტემბრის 20-სა, № 887.

„წარსულ აგვისტოს 30-ს გარდაიცვალა სამეგრელოს მთავარი თავადი დავით დადიანი. უქვეშევრდომილესად მოგახსენებთ რა ამას თქვენს იმპერატორებითს უმაღლესობას, ჩემს თავს მოვალედ ვთვლი დავსძინო, რომ თანახმად იმ გრამოტისა, რომელიც თქვენ, უმოწყალესო ხელმწიფეო, უბოძეთ სამთავროს, მემკვიდრეობა ეკუთვნის მის უფროს შვილს ნიკოლოზს, მაგრამ რადგან იგი ჯერ 7-ის წლისაა და საჭიროა, როგორც იმისთვის მზრუნველი, ისე მმართველები სამთავროს სამართავად, სანამ სრულწლოვანი გახდებოდეს. მე ვკადნიერდები მოგახსენოთ უქვეშევრდომილესი ჩემი აზრი, რათა იმნაირადვე, როგორც იყო განსვენებულის ბებიის, ნინოს დროს და აგრეთვე როგორც იყო გურიაში 1827 წ., როცა გურიის მთავრის თავ. მამია გურიელის გარდაცვალების შემდეგ, სანამ მემკვიდრე სრულწლოვანი არ შეიქნებოდა, დაწესდა საბჭო თავადის სოფიო გიორგის ასულის თავმჯდომარეობით, ახლაც განსვენებულის თავ. დავით დადიანის მეუღლე, თავადი ეკატერინე ალექსანდრეს ასული, ყოვლად ღირსეული ზნეობრივის თვისებებითა, ჭკუითა აზრ-შეხედულებითა, დაინიშნოს შვილის მზრუნველად და სამეგრელოს დედოფლად, სანამ შვილი 20-ის წლისა

გახდებოდეს, ეკატერინეს დასახმარებლად და რჩევისათვის დაენიშნოს: ძმები განსვენებულისა პოლკ. თავ. გრიგოლი და მისის იმპერატორობითის უმაღლესობის ხელმწიფის მემკვიდრის პოლკის როტმისტრი თავ. კონსტანტინე დადიანი და ჭყონდიდელი ყოვლადსამღვდელო ზაქარია.

ამ ჩემს მოხსენებას თქვენს იმპერატორობითს უმაღლესობას ფეხქვეშ გავუგებ და გამოვითხოვ თქვენს უმოწყალესს ბრძანებას, უბოძოთ ინვენსტიტურა განსვენებულის უფროსს ვაჟის და მის კანონიერ მემკვიდრის, თავ. ნიკოლოზის სახელობაზე. ვკადნიერდები ამას დავსძინო თხოვნა: უკეთუ თქვენ, უმოწყალესო ხელმწიფეო კეთილს ინებებთ და დაამტკიცებთ ნიკოლოზის დედას, თავად ეკატერინე დადიანს, თავის შვილის მზრუნველად და სამეგრელოს დედოფლად, უმოწყალესად უბოძოთ წმ. მთავარმოწამის ეკატერინეს პირველი ხარისხის ორდენის კავალეროსანი დამობა.

ეს უმდაბლესად მირთმეული მოხსენებანი სავსებით ეთანხმებიან სიკვდილის წინათ გამოთქმულ სურვილს მთავრის დავით დადიანისას, რომელიც თავის სიცოცხლის უკანასკნელ წამამდე აღივსებოდა ცხოველის სურვილითა განემტკიცებინა თვისნი ქვეშევრდომნი წმინდა სარწმუნოებაში, რომელიც მტკიცე კავშირია სამეგრელოსი მართლმადიდებელ რუსეთთან, ეს ნათესაობა უფრო გაეძლიერებინა და თავიანთ ქვეშევრდომთათვის ჩაეგონებინა იგივე გრძნობანი რუსეთის ტახტისადმი უქვეშევრდომილეს ერთგულებისა, რომლითაც იგი მარადჟამ იყო გამსჭვალული“.[1]

ამის პასუხად თ. ვარანცოვს მოუვიდა შემდეგი წერილი ჩერნიშევისა 8 ოქტომბრიდამ 1853 წლისა.

---

[1] Акты кавк. арх. комиссии т. X стр. 261, 1885 г.

მიმართვა თავ. ჩერნიშევისა თავ. ვორონცოვისადმი, 1853 წ. ოქტომბრის 8-ს № 1536.

„ხელმწიფე იმპერატორმა წაიკითხა თქვენის ბრწყინვალების უქვეშევრდომილესი რაპორტი წარსულ სექტემბრის 20, № 887, სამეგრელოს მთავრის, გენერალ-მაიორის დავით დადიანის გარდაცვალების შესახებ, თანახმად თქვენის მოსაზრებისა უმოწყალესად კეთილინება და ბრძანა: რადგან მთავრის მემკვიდრე, უფროსი შვილი მისი, თავ. ნიკოლოზი, მცირეწლოვანია, განსვენებულის ქვრივი, თავადი დადიანისა დაინიშნოს მზრუნველად შვილისა და სამეგრელოს დედოფლად, სანამ შვილი 20-ს წლისა გახდებოდეს, დამხმარეებად და მრჩევლებად მიეცეს: განსვენებულის ძმანი, რომლებიც იმყოფებიან ცალკე კავკასიის კორპუსთან: ლეიბ-გვარდიის—პრეობრაჟენსკის პოლკის პოლკოვნიკი თავ. გრიგოლ დადიანი და მისი იმპერატორებითი უმაღლესობის ხელმწიფის მემკვიდრის ატამანის პოლკის როტმისტრი თავ. კონსტანტინე დადიანი, აგრეთვე ყოვლადსამღვდელო ჭყონდიდელი ზაქარია. ამასთანავე მისი იმპერატორებითმა უმაღლესობამ კეთილინება ებრძანებინა საინვენსტიტურო გრამოტა გადაიგზავნოს თავ. ნიკოლოზ დადიანის სახელობაზე.

ამასთან ერთად ხელმწიფე იმპერატორმა თვისის კეთილგანწყობილების აღსანიშნავად კნეინა დადიანის მიმართ, უმოწყალესად ინება ებოძოს მას დიდი მოწამის წმ. ეკატერინეს კავალერ-ქალის პირველი ხარისხის ორდენი [1].

---

[1] Акты кавк. арх. комис. т. X, стр. 262, 1885 г.

ანდრია დადიანი—უმცროსი ვაჟი დავითისა. იყო განთქმული მოჭადრაკე, რომლის პარტიებს დღესაც დიდი ინტერესით ეკიდებიან ცნობილი მოჭადრაკენი. გარდაიცვალა 1910 წ.

11. დავით დადიანი.

*
* *

დავით დადიანს დარჩა სამი შვილი: ნიკოლოზ, შემდეგში სამეგრელოს თავადი (დაიბ. 4 იანვარს 1847 წ., გარდაიცვ. 24 იანვ. 1902 წ.), სალომე, შემდეგში პრინცესსა მიურატისა (დაიბ: 20 ივლ. 1848 წ. გარდაიც. 10 ივლისს 1913 წ.) და ანდრია, შემდეგში თავადი დადიანი სამეგრელოისა (გარდაიც. 1910 წ.), ამათ გარდა, იმასვე ყავდა და სიცოცხლეშივე დაეხოცა შვილები: მართა (დაიბ. თებერვ. 1840 წ., გარდაიცვ. იმავე წელს), ლევან (დაიბ. 17 თებერვ. 1842 წელს, გარდ. 1844 წ. 28 აპრილს), ალექსანდრე (დაიბ. 22 მარტს 1843 წ., გარდაიცვ. იმავე წელს 15 დეკ.) და თამარი, უმრწემესი მისი შვილი, პეტერბურგში გარდაცვლილი.

დამატებანი

1

წინასიტყვაშივე აღვნიშნეთ იმის შესახებ, თუ როდის დაუმთავრებია ავტორს წინამდებარე ნარკვევი, რომლის პირველ გვერდებში ჩადებული იყო დავ. დადიანის სურათი ზურგზე წარწერით „კლიშე ჩემს უჯრაშია“. ცხადია, ყველაფერი ეს ნიშანია იმისა, რომ შრომის ბეჭდვა ახლო მომავალში უნდა დაწყებულიყო. და თუ ეს ვერ მოხერხდა, უეჭვოდ, მსოფლიო ომის დაწყებასთან დაკავშირებით გართულებულ და შეცვლილმა საერთო პირობებმა შეუშალეს ხელი. არც შემდგომ პერიოდს შეუწყვია ხელი ავტორის ამ მხრივ ზრუნვისათვის—და მისი გარდაცვალების (1919) შემდეგაც რამდენიმე წელს კიდევ ხელუხლებლად იყო იმავე უჯრაში ალნიშნული წიგნი და კლიშე.

ამ მნიშვნელოვანი დოკუმენტის მზის სინათლეზე გამოტანა მხოლოდ საბჭოთა სინამდვილეში მოხერხდა, როცა მარქსისტულ-ლენინური თვალსაზრისით ხდება წარსულის ყველა კუნჭულის შესწავლა და გადაფასება. ამ მიმართულებით მუშაობისათვის აუცილებელია ასეთი ხასიათის მასალებიც, ნარკვევები იქნება ის თუ დოკუმენტები, მოგონებანი, მემუარები თუ რაიმე შენიშვნები, თავის დროზე და ადგილას თავისებურად შესაფერი მნიშვნელობის მქონეა ზოგიერთი ფაქტისა და მომენტის ანალიზის დაზუსტებისათვის.

ამ წიგნის დამუშავების პროცესში ავტორს რომ ბევრი მასალა უგროვებია, ამის უტყუარი მოწმე თვით ეს ნარკვევია, მაგრამ ყველა მასალა ამ წიგნში მაინც როდია შესული თავისი პირვანდელი სახით. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო. ნედლი მასალის უსისტემო გროვა ნარკვევს ვერ წარმოგვიდგენდა. მაგრამ ზოგიერთი მასალის, — ხანდაზმულობისა და არქივის

მტვერის მეოხებით უკვე დოკუმენტად ქცეულის — ამ ნარკვევზე დამატებაც სასარგებლოა.

ჩვენც ამ თვალსაზრისით შევხედეთ ქვემომოყვანილ ორპატარა მასალას. რომელთა გაჩენა ი. მეუნარგიას არქივში წინამდებარე შრომით არის გამოწვეული. პირველი, შენიშვნის სახით ჩაწერილია ფანქრით (როგორც ეს ავტორს სჩვეოდა) რვეულის ქაღალდზე, ხოლო მეორე, გადაწერილია მელნით: სუფთა ხელით და შეკრულია ცალკე რვეულად. ხელი და მართლწერაც სხვა ავტორისაა. ცხადია, ეს რვეული გადაწერილია ი. მეუნარგიას დავალებით, რომ უკანასკნელს ნათელი წარმოდგენა ჰქონოდა იმ პირზე, რომელიც „დადიანის შემდეგ სამეგრელოში პირველ კაცად ითვლებოდა“ და რომლის ღვაწლისა და პიროვნების დახასიათებას წინამდებარე ნარკვევში თვალსაჩინო ადგილი უკავია.

როგორც არქივის მასალა—ორივე ნარკვევი მოგვყავს ქვემოთ, პირვანდელი სახის ყოველმხრივ შენარჩუნებით:

ს. ც.

I

სამეგრელოს მთავართა (დადიანთა) საგვარეულო ნუსხა (1323 — 1853)

1) გიორგი I დადიანი. + 1323 წ. ამან ნარინ დავითის შვილის კოსტანტინეს დროს დაიპყრო ცხუმი, ოდიში ანაკოფიამდე. მეფეს დიდად არ ემორჩილებოდა. გახდა დამოუკიდებელი, როგორც აფხაზეთი, გურია... კოსტანტინეს ძმამ წაართვა: რაჭა, ლეჩხუმი, არგვეთი და მუდამ ომში იყვნენ.[1]

2) მამია I დადიანი, + 1345 წ.

3) გიორგი II დადიანი (1345-1384). დაკრძალულია ხობს.

---

[1] უძველესი დადიანების შთამომავლობითი სია ცნობილი არ არის, მხოლოდ მოხსენებულნი არიან;

1. იოვანე, ბაგრატ IV დროს (1027-1072)
2. შალვა, გიორგი III დროს (1154-1184)
3. ვარდან, თამარ მეფის დროს (1184-1212)
4. ცოტნე, რუსუდან დედოფლის დროს (1223-1247)
5. ბედიანი, დავით IV დროს (1243-1259).
6. მამია, გიორგი V დროს (1318-1346). — რედ.

4) ვ ა მ ი ყ I დ ა დ ი ა ნ ი, (1384-1396)[1] ამას დამორჩილება მოუნდომა გიორგი მეფემ. ჩამოვიდა ოდიშს, იძლია, მოკლეს აქ. დაკრძალულია ხობს.

5) მ ა მ ი ა II დ ა დ ი ა ნ ი, (1396-1414) მოჰკლეს აფხაზთა-

6) ლ ი პ ა რ ი ტ I დ ა დ ი ა ნ ი, (1414—1470)

7) შ ა მ ა დ ა ვ ლ ე, (1470-1474). დაკრძალულია ხობს.

8) ვ ა მ ი ყ II, ბიძა შამადავლესი (1174-1482). ამას არ უნდოდა ბაგრატ მეფის გაძლიერება. ბაგრატ მიუხდა 1477 წ. და სძლია ამას, მაგრამ დადიანად დატოვა. შემდეგ ამან უღალატა ალექსანდრე მეფეს და მიეპყრო ქართლის მეფეს კონსტანტინეს, რომელმაც დაიპყრო ქუთაისი.

9) ლ ი პ ა რ ი ტ II ძმა შამადავლესი, 1512... ამან ხელახლა ჩამოიყვანა კონსტანტინე მეფე და გააძევეს ალექსანდრე. კონსტანტინე დაჯდა ქუთაისს სანამ სპარსები არ მოვიდნენ თბილისს.

10) მ ა მ ი ა III დ ა დ ი ა ნ ი. 1532 წ. მოკლეს ჯიქებმა..

11) ლ ე ვ ა ნ I დ ა დ ი ა ნ ი (1532-1572), ამან გურიელთან ერთად შემწეობა მისცა ბაგრატ მეფეს ათაბაგის წინააღმდეგ. მეორეჯერ არ დაეხმარა თათრების წინააღმდეგ. რადგანაც მაშინ გურიელს აჭარა და ჭანეთი მისცა და მე არაო. ამის გამო მიიწვია მეფემ სადარბაზოდ. ხონის ტყეში ნადირობისას დაიჭირა და გელათის სამრეკლოში დაამწყვდია. ამისმა შვილმა გიორგიმ განუტევა ცოლი ასული როსტომ გურიელისა და წაართვა ბიძა მისს ბათულიას ცოლი სიკეკლუცისათვის. ლევანმა მისცა თავისი ქალი გიორგი გურიელს. გურიელმაც გაუშვა სამაგიეროდ და შეირთო იმერეთის მეფის ბიცოლა. გურიელი და მეფე რომ დამეგობრდნენ იწყეს მტრობა დადიანზე. ლეონ წავიდა სტამბოლს და ამათ ოდიში დაიპყრეს. ხონთქარმა ლეონს მისცა ჯარი. გურიელს შეეშინდა და ზავი სთხოვა და 100 ათასი დრაკანი მისცა. ლევანი კვლავ ხდება ოდიშის ბატონი. ლევან დადიანს ნადირობაში თავ. ჯაიანმა ცხენი დაატაკა და მოკვდა.

12) გ ი ო რ გ ი III დ ა დ ი ა ნ ი (1572—1582). გიორგის და ცოლად შეირთო იმერეთის ტახტის მემკვიდრე ბაგრატმა. გურიელს

[1] ყველგან ნაჩვენებია გამთავრებისა და გადადგომის ან გარდაცვალების თარიღები. იხ. მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია ნაწ. II ტფილისი 1900 წ. „შთამომავლობითი სია სამეგრელოს დადიანთა". — რედ.

ეს ეწყინა და გიორგი დადიანის ძმა მამია, მოიყვანა თუ არა მისცა მას და, მიუხდა ზუგდიდს და გააქცია გიორგი. გიორგიმ ჯარი მოიყვანა აფხაზეთიდამ მაგრამ გურიელმა ხელმეორედ გარეკა. შემდეგ გიორგი შეევედრა იმერეთის მეფე გიორგის დაებრუნებია სამეგრელო.... მეფე დათანხმდა მაგრამ 10 ათასი დრაკანი დააბრუნებია გურიელისთვის. სანამ გადაიხდიდა ხობი დაუგირავა... ამან ბათულია მოაკვლევინა.

13) მ ა მ ი ა IV დ ა დ ი ა ნ ი, ძმა გიორგისა, (1582..) გიორგი გურიელმა მოიპარა გიორგი დადიანის შვილი ბავშვი ლევან და შხეფის ციხეში დააბწყვდია,[1] საიდამაც გადმოხტა და გაიქცა. ამის მაგიერ მამია დადიანი მიუხტა გიორგი გურიელს, გადააგდო და დასვა ვახტანგი. ლევან დადიანის ქალი მარეხ შეირთო ლევან იმერეთის მეფემ. რომ არ დაეხმარა მამია ლევანს წინააღმდეგ სიმონ მეფისა, მტრობა დაუწყო. მამია მოვიდა იმერეთს ეომა. დაიჭირა ლევან მეფე (1590) და შხეფის ციხეში ჩასვა, საცა მოკვდა.

14) მ ა ნ უ ჩ ა რ I, დ ა დ ი ა ნ ი. ძმა მამიასი, 1590-1611. ამას სთხოვა როსტომ იმერეთის მეფემ სვიმონ მეფის წინააღმდეგ შემწეობა. მოვიდა იმერეთს და გადაგდებული როსტომი დასვა. სვიმონმა ხელახლა გააქცია როსტომი, რომელიც კვლავ სამეგრელოში ჩავიდა. მანუჩარმა შეუთვალა: დაუბრუნე სამეფო როსტომს და დაგვმორჩილდიო, ეს სვიმონმა იწყინა, როგორ გამიბედა გაქუცულმა მეგრელმაო. მანუჩარმა ხელახლა დასვა როსტომი. 1591 წელს მანუჩარის ცოლმა ნესტან-დარეჯანმა შვა წული ლევანი. კახეთის მეფე ალექსანდრემ 1597 წ. თხოვა მშობლებს ლევანი გასაზრდელად. გაუგზავნეს და 6 წელი იქ ყავდათ. დაბრუნდა 13 წლისა. 1611 წ. ირმის ხრომ წარიტაცა და მოკლა მანუჩარ.[2]

15) ლევან II,[3] (1611-1657). დედა—ალექსანდრე კახთ მეფის ქალი, ბოროტი, ხვანჯიანი, ამაყი, მზაკვარი. ამან სძლია გიორგი მეფე იმერეთისა — და მრავალი ალაფი წაიღო ოდიშს. მისი და ჰყავდა სიმონ გურიელს. ამან რომ მამა მოკლა მამია, ლევანი მიუხტა ლანჩხუთს, ეომა, სძლია, წაართვა და, თვალები დასთხარა და

---

[1] ეტყობა ეს მოგონილია, სხვაგან წერია მამიამ დაამწყვდიაო.

[2] ნადიროობაში მოკვდაო. ფარუხია გოჩაძემ ცხენი დაატაკაო,— ილორის ხატზე სწერია.

[3] მისი პორტრეტი არის ხობს და კორცხელს.

ქაიხოსრო გურიელის შვილი ვახტანგი დასვა. როსტომ მეფემ შეირთო მისი და სიმონის ქვრივი. ჯარით წაიყვანა, სამტრედიამდე რომ მივიდა და როსტომს ჩააბარა, დაბრუნებულზე გიორგი მეფეს უნდოდა დაცემა, მაგრამ ლევანმა დაიჭირა ის და სამეგრელოში წაიყვანა. გიორგის შვილმა მისცა გამოსასყიდად ჩიხორის და ჩხარის სომხები და ებრაელები. ლევანი ისე ხშირად ეცემოდა ქუთაისს, რომ ალექსანდრემ ციხე შემოივლო, პაატა წულუკიძემ ცოლი დააბეზღა მეწდეს ჰყვაროობსო. ჩატენა ზარბაზანში და გაისროლა. შემდეგ სხვა ცოლი შეირთო ერთს ომში იმერეთის მეფის ძმა მამუკა დაიჭირა და წაიყვანა ტყვედ. მერე პაატას რჩევით თვალები დაუხარა. „ჰოხვრიდა კვლიდა კაცთა ქრისტიანეთა“, მოკვდა 1657 წ. დასაფლავებულია წალენჯიხას.

16) ლიპარიტ III, (1657 — 1658) ძმა ლევანისა. ამას მიუხდა იმერეთის მეფე ალექსანდრე, დაარბია და დიდის ალაფით ქუთაისს დაბრუნდა. ლიპარიტი გაიქცა სტამბოლში. დადიანად დაჯდა მამიას ძე ვამიყ.

17) ვამიყ III (1658 — 1660), ამან გუბის-წყლამდი დაიჭირა იმერეთი. გალმა ვახტანგს, საქართველოს მეფეს მისცა. დაემძახლა ვახტანგს, მაგრამ ცოლის რჩევით ქალი მიათხოვა ბეჟან ოღლობერიძეს. ეს იწყინა ვახტანგმა, მოეხმარა ხოსია ლასხისშვილი —თავი ლეჩხუმისა, ვამიყ წავიდა ოდიშს და იქ რომ ქართლელები და იმერლები ჩავიდნენ გაიქცა სვანეთს, საცა მოაკვლევინა ხოსიამ. დასვეს დადიანად ლევან.

18) ლევან III (1660 — 1680), 1663 წ. ლევანი წავიდა იმერეთში ბაგრატის წინააღმდეგ. მაგრამ ბაგრატმა სძლია, ჯარი დაუხოცა. მოაყვანია მისი ცოლი თამარ და თვითონ შეირთო. ლევანს მისცა ძისი და გოშაძის ნაცოლარი. სეხნია ჩხეიძესთან იძლია ბაგრატისაგან ჩხარს. ცოლისთვის ხელახლა მოვიდა იმერეთს და ბაგრატ გაიქცა რაჭას. ლევან დადგა გეგუთს. რაჭა-ლეჩხუმელებსაც სძლია, დაიჭირა მაგრამ გაუშვა, რადგან სიძე იყო. ამის დროს გაძლიერდა ჭყონდიდელი ჩიქოვანი, ამან მოაყვანია ძმა კაცია,[1] რომელსაც მისცა სალიპარტიანო. ლევანი მოკვდა გურიაში.

---

[1] ლევან IV-ის გარდაცვალების შემდეგ მოისპო დადიანთა ძველი დინასტია და გადადიანდა კაცია ჩიქოვანის შთამომავლობა. კაცია ჩიქოვანი იყო გორდელი ღარიბი აზნაური. პირველად საზოგადო-

19) ლევან IV (1681—1691) უკანონო შვილი იყო ლევან III-სა. 1681 წელსვე გააგდეს მისი ცოლი, და იმერეთის მეფე ბაგრატ მე-6-სა, მონაბვნად შედგა და რუსეთში წავიდა, ვახტანგ მე-VI-სთან.

20) გიორგი IV (ლიპარტიანი). დადიანად დაჯდა 1681 წელს. ამის შემდეგ დადიანობა გადადის კაცია ჩიქვანის ხელში.

ჩიქოვანთა შთამომავლობა

21) კაცია I (ჩიქვანის გვარისა), დადიანად დაჯდა 1704 წ. გარდაიცვალა 1710 წ.

22) ბეჟან, (1715 — 1728).

23) ოტია, (1728 — 1744). ყავდა ცოლად გულქან, შოშიტა III, რაჭის ერისთავის ქალი.

24) კაცია II (1744 — 1788).

25) გრიგოლ (1788 — 1804).

26) მანუჩარ II, ძმა იყო გრ. დადიანისა, მთავრობდა 1791 — 1796 წ.

27) ტარიელ (ტაია), 1802 წელს იჯდა დადიანად. შემდეგ გააგდეს.

28) ლევან V (1804 – 1840) გარდაიცვ. 1846 წ. 30 ივლისს. დაკრძალულია მარტვილის მონასტერში.

29) დავით (1840 — 1853), უკანასკნელი მთავარი სამეგრელოსი, დაკრძალულია მარტვილს.

ებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში დაწინაურდა მისი ძმა ევდომოსი, რომელმაც მიიღო ჭყონდიდლობა. ძმის დახმარებით ჩქარა კაციაც გაძლიერდა. იგი გახდა ლეჩხუმის მებატონე და იმერეთის მეფის ბაგრატ III ვეხიოი. ჭყონდიდელი ევდომოსის რჩევით კაცია უახლოვდება ლევან III დადიანს, რომელმაც მას უბოძა სალიპარტიანო და თავისი ვეხიროობაც. უკანასკნელი დადიანის ლევან IV დროს არეულობამ და შფოთმა სადადიანოში მიიღო მწვავე ხასიათი, კაცია ამ გარემოებით სარგებლობდა, ამოხოცა წარჩინებულები და თვითონ შეიქმნა სამეგრელოს ფაქტიური მმართველი. კაციას შემდეგ მისმა შვილმა გიორგიმ დაიჭირა სალიპარტიანო და იგი მართავდა მთელ სადადიანოს. მაგრამ გიორგის ჩქარა აუმხედრდნენ მისი შვილები, უფროსმა ბეჟან ჩიქოვანმა იმერეთის მეფეს გიორგი VI სთხოვა დადიანობა და შეაძლია მას 4000 მარჩილი. მეფემ გამოილაშქრა ოდიშზე და გააბატონა ბეჟანი, რომელმაც მიიღო დადიანის წოდება 1715 წელს. რედ.

II.

როსტომ ჩიქოვანი

როსტომი იყო ძე თ-დის გიორგი ჩიქოვანისა, რომელიც მსახურებდა მეგრელიის მთავრის გრიგოლ დადიანის სახლთუხუცესად. ესევე გიორგი იყო, რომელმანც ერთად მთავარ გრიგოლთან ფიცი მისცა რუსეთის მეფეს საქვეშევრდომო საერთგულოდ 1803 წ, და ხელი მოაწერა ფიცითი ფურცელზედ.[1]

დედა როსტომისა (მეორე ცოლი გიორგისა) იყო აფხაზეთის მთავრის შარვაშიძის ასული—ასტანდარ, რომელიც იყო დისწული მეგრელიის მთავრის კაცია დადიანისა; ასტანდარ უწინ ცოლად ყოლია თავადს ხახუ ჩიჩუას, ხოლო დაქვრივების შემდგომ წამოუყვანია მთავარს ბიძა მისს კაციას თავის სასახლეში და ცოლად მიუთხოვებია გიორგისათვის (ესე ზემოთქმული ყოველივე სჩანს წერილობით საბუთებიდან).

გიორგი ჩიქოვანი მამა როსტომისა, გარდაიცვალა 1804 წელს.

როსტომი იყო გიორგის მეოთხე ვაჟი-შვილი, რომელიც დაბადებულა 1767 წელს; ეს გარემოება უფრო იმით აიხსნება, რომ როსტომი გარდაიცვალა 1854 წელს შობიდან 87 წლისა.

როსტომმა ქართული წერა კითხვა ისწავლა თავის სახლში, მშობლებთან.

ცოლი როსტომისა იყო იმერეთის თავადის დავით მიქელაძის ასული—გულქან. შვილები ყავდა სამი ვაჟი: ლევან, ტარიელ და დავით, რომელ თავან დღეს ტარიელიღაა ცოცხალი. (მიმრქმელნი წმიდის ემბაზიდან ლევან როსტომის ძისა იყო მთავარი დადიანი ლევან, ხოლო დავით როსტომის ძისა მიმრქმელი იყო მთავარი დავით; მთავრებმა თავთავისი სახელი დაარქვეს ნათლულებს).

პირველი შვილი როსტომისა ლევანი სწავლობდა ტფილისის იმ დროის საკეთილშობილო (გიმნაზია) სასწავლებელში, სწავლის

---

[1] სიტყვიერი გარდმოცემით გაგვიგონია, რომ სახლთ-უხუცესი გიორგი იყო სარდალ-მოურავიც გრიგოლ დადიანისა.

დამთავრების შემდგომ სამსახური დაიწყო სამხედრო ნაწილში, სადაც მიიღო გვარდიის პორუჩიკობა, ხოლო შემდგომ დავით დადიანის თხოვნით გარდმოყვანილ-იქმნა (პრიკამანდიროვკა) მასთან უფროს მოხელედ (ჩინოვნიკად) საკუთარის მინდობილებისა; მუსიკა ძლიერ უყვარდა ლევანს და კიდეც მშვენივრად უკრავდა ფორტოფიანოს, სკრიპკას, გიტარას და სხვ. ლევანი გარდაიცვალა სიყმაწვილეში, შობიდან 33 წლისა, 1852 წ.

მეორე შვილი როსტომისა ტარიელ იყო. მაშინდელს რუსის მთავრობის სამსახურში; ჩინი ქონდა არმიის კავალერისა, დანიშნულ იყო ქუთაისის გუბერნატორის კანცელარიაშიდ. მესამე შვილი როსტომისა დავით იყო მექონი მილიციის ჩინისა, მსახურებდა მთავრინა ეკატერინას მმართველობის დროს თანაშემწედ მაზრის უფროსისა (ნაჩალნიკის) ერთს სამაზრო დაწესებულებაშიდ.

როსტომმა დაიმსახურა რუსეთის ჩინი—შტაბს კაპიტნობისა და ორდენები: ვლადიმერისა, ანნასი და სტანისლავისა სხვადასხვა ხარისხის. როსტომი იყო მშვენიერი შეხედულების ქერა კაცი, ტანად ახოვანი, მაღალი და სრული, თუმცა კოჭლი იყო, მაგრამ შესახედაობა—სწორე და უტყუარი, სახე წმიდა, ფართო შუბლი და ლამაზი მსხვილი თვალები, ეს ყოველივე შთაუნერგავდა მნახველს რიდსა და პატივისცემას მისდამი.

მისი სამსახურის პირველად დაწყების წელს ნამდვილად ვერ აღვნიშნავთ; ვიცით კი: რომ როსტომის საჩინო თანამდებობანი იწყება ლევან დადიანის მთავრობის დროიდან.

მთავრის ლევან დადიანის საბუთებიდან, ბოძებულის როსტომისადმი, როგორც სჩანს 1819 წელს როსტომი იყო „მდივანბეგად სრულიად სამეგრელოისა“, (ამ ლექსით სწერია თითონ საბუთში) და მსახურებდა ამ თანამდებობაშიდ 1838 წლამდე; ამ უკანასკნელს 1838 წელს 11-აგვისტოს დაინიშნა სახლთ-უხუცესად მთავრის ლევან დადიანის სასახლისა; ამ დროიდან სამსახური განაგრძო სასახლეში და განაგებდა ყოველ შინაურს და გარეშე საქმეებს ვიდრე სხვა უდიდესი ადგილი არ მოელოდა მას. უკანასკნელად 1847 წელს 1-ს მარტს დანიშნულ იქმნა მთავრის დავით ლევანის ძის დადიანისაგან თავმჯდომარედ მეგრელიის უზენაესის სასამართლოისა. მთავრის „პრიკაზ“-ში მოხსენებულია ესრედ: „თქვენ, ვითარცა დიდის ხნის ნამსახური და ერთგული ჩვენის სამთავრო სახლისა და ცნობილი როგორც ჩვენგან ისე სრულიად ჩვენის სამთავროისაგანაც

დიდ მისანდო და სამართლიან პირად, აღგირჩიეთ ღირსეული და სათანადო ადგილიცა და დაგნიშნეთ ჩვენს სამთავროში უზენაესი სასამართლოის მსაჯულთ-უხუცესად და თან ბოქაულთ-უხუცესად. .“ ეს მოწერილობა, რომ მიიღო როსტომმა ორის თანამდებობის ერთად მიღებაზედ ვარი ჰყო და მოხსენებით შევიდა მთავართან და სთხოვა: რომ ბოქაულთ-უხუცესად სხვა აღმოერჩიათ; ამასთანავე როსტომი მადლობას სწერავდა მთავარს ასეთი ღირს-შესანიშნავი ყურადღებისათვის მისდამი და პირდებოდა შეძლებისადაგვარად შეეწირა თავი თვისი მთავრისა და მისის ერის სამსახურად. ეს კიდეც აღასრულა ღირსეულად. ამ თანამდებობაშიდ სამსახურის დროს, როგორც ყოველთვის, აქაც უმეტესი შესანიშნავი ენერგიული და სამართლიანი თვისებანი გამოიჩინა როსტომმა, რომელიც შერჩა მისი სიკვდილის დღემდე—1854 წლამდე.[1] ბოქაულთ-უხუცესად მთავარმა დავითმა დანიშნა მისი ძმა კონსტანტინე, როსტომის მაგიერ

როსტომის სხვადასხვა სამსახურის ყოველს დროს, როგორც პირველში, ეგრეთვე შემდეგშიაც—მისი მოქმედებაში, მსჯელობაში, ლაპარაკში, წერაში; კერძოდ გინა საზოგადოდ ყოველს დროს აღინიშნებოდა სიწრფელე გულისა, ენერგიული თვისება სულისა, გამჭრიახი გონება, მიუდრეკელი და ჭეშმარიტი სისწორე-სიმართლე. ესენი შეადგენდენ მისს თვისებასა, ეს ღირსება იზიდავდა მისდამი ყოველს პირს პატივისცემისა და სიყვარულის გრძნობით.

ყოველი იმ დროის კაცი—მამად, მზრუნველად და კეთილის მყოფელად ხადიდა როსტომს თავისი საჭიროებაშიდ და საზოგადოდ მოყვსურს მოვალეობაშიდ.

<(როსტომს სძაგდა უდიერი, მცონარე და დაუდევარი.) ასეთ პირს შემთხვევის დროზედ არიგებდა, ამხილებდა და ამცნებდა—თუ ვითარ უნდა იქცეოდეს კაცი ცხოვრებაშიდ—სულიერად გინა ხორციელად, კერძოდ გინა საზოგადოდ, კიდეც უნაყოფოდ არ ჩაივლიდა ეს მხილება, ვინაიდგან ზოგნი თავით თვისით ჩაინერგავდენ ამ კეთილს მცნებას გულში და ზოგნიც (როსტომისადმი) მორიდებისა და კრძალვის ძალით ეჩვეოდენ კეთილის გზისკენ მიდრეკილებას. მთავრები მეგრელიისა ყოველთვის განსაკუთრებულის ყურადღებით და პატი-

---

[1] ზემოთქმულნი თანამდებობანი როსტომისა და ჯილდო რუსეთის ხელმწიფისა ყოველივე წერილობითი საბუთებიდან აღინიშნებიან.

ვისცემით ეპყრობოდა როსტომს, როგორც მისანდო და საჭირო პირს სამთავროში და პირველი ადგილიც სასამართლოებში როსტომს ეჭირა.

ძვირად, სულ ძვირად თუ მოხდებოდა, რომ როსტომის განაჩენზედ ვინმეს უყაბულობა განეცხადებინოს; ყოველი მართალი პირი იწვევდა მის წინააღმდეგს როსტომის სამართალში იმ დარწმუნებით, რომელ მასშიდ იპოვიდა ჭეშმარიტს სამართალს. მოხდებოდა ისეც, რომ მტყუანი პირი ხშირად გამოუტყდებოდა თავის დანაშაულში მოსარჩლეს, ოღონდ კი როსტომთან არ მიეყვანათ განსასჯელად. იცოდა მან, რომ როსტომი არ შეარჩენდა მას სიმტყუნეს, მისი განაჩენი სიმართლის წყაროდან ნაპკური იყო და მისი ნაშხეფი ყველას ერგებოდა თავის დროზედ-რიგ-რიგად. ეხლაც იმ დროის პირები ფიცით დაგარწმუნებენ, რომ როსტომი პირველის შეხედვისთანავე იცნობდა მართალს და მტყუანსაო და მისთვისაც შიშობდენ უმართლონი მასთან წარდგომასო. ასე იტყოდენ: „მისს (როსტომის) თვალებში ნათელი არ დაიფარება და მტყუანი დაუსჯელად თავს ვერ დაახწევსო“.

როსტომის პირადმთქმელობა და სიმართლეში მოურიდებლობა ყველასთან ყოველს საქმეში თანასწორად იჩენდა თავს, ვინც უნდა ყოფილიყო. მოხდებოდა ხოლმე ისიც, რომ თითონ მთავრებს, რომლის ქვეშევრდომი თვით იყო, მოურიდებლად ეტყოდა, ამხილებდა მათს შეცდომას გინა უსამართლობას და ეცდებოდა დაჩაგრულთათვის სიმართლის კარი გაეღო; მისთვის სულ ერთი იყო ვინც მასშიდ საჭიროებდა, — ნათესავი, ნაცნობ-მეგობარი, გინა კერძო პირი, რა გინდ სხვა ჯურის ყოფილიყო, როდესაც საქმე სიმართლეს მოითხოვდა. აი, აქ,—ამ მართლის კვალზედ მსვლელს დაინახავდით მას თვისის განაჩენით. პირადი პატივისცემა, ჯილდო, მისი მხრით მაშინ ერგებოდა კაცს, როდესაც ამას დაიმსახურებდა, ესე იგი თუ დაიცავდა თავს რიგიანად და დაინახავდა მიმართულს კეთილის გზისკენ. კერძო ყურადღება მოყვასისადმი—ნათესაობაში და მეზობლობაში მისი სულის თვისება იყო: ეწეოდა ღარიბ-გაჭირვებულს, ქვრივსა და ობოლს და მთელი მეზობლობა და მისი ახლობელნი ხომ მისით იბრუნებდნენ სულს კერძო ცხოვრებაშიდ.

როსტომი ითვლებოდა იმ დროში კარგი ყმა-მამულის მექონ მებატონედ; ყოველი დიდ კაცობა—მაღალწოდებისა—სასულიერო გინა სამოქალაქო, შემოსრული მეგრელიაშიდ სტუმრად გინა საქმი-

სთვის—უთუოდ როსტომს ესტუმრებოდენ, ხშირად საქმეც მოითხოვდა, რომ მასთან მისულიყვნენ, მაგრამ უფრო მისთვის დადიოდენ მასთან, რომ სტუმართ-მოყვარე კაცი იყო და კარგი ოჯახიც ქონდა, სათნოების გულით მიიღებდა და ღირსეულადაც დაუხვდებოდა. მთავრები მეგრელიისა, გურიისა, აფხაზეთისა და სვანეთისა ხომ ხშირი სტუმარი იყვნენ როსტომისა (ამას ხელს უწყობდა საზოგადო გზა, რომელიც როსტომისა სახლს ახლო უვლიდა).

როსტომის სახლი შეძლებულ ოჯახად ითვლებოდა მეგრელიაშიდ და ცხოვრებაც მორთული ქონდა მაშინდელი დროის ბატონურის წესწყობით; ყავდა თავისი მოურავი, გამგებელი სახლისა, შინაყმა (მხლებელნი ესენი იყვნენ როსტომის აზნაურები) ხელოსნები და ქეშიკები, ხოლო ამათი ხელქვეითნი სასახლის მოსამსახურენი ორმოცზე მეტი კაცი.

როსტომს, როგორც კარგ დროის მექონს, მთავართაგან მისანდო პირს—შეეძლო კიდეც ბევრი შეეძინა ნივთიერად, როგორც მთავრებთაგან ეგრეთვე კერძო პირებთაგანაც, მაგრამ შეუძლებელი საქმე იყო „უწესრიგო და უხამსი“ (როგორც თვითონ იტყოდა ხოლმე) ვისმესაგან ესარგებლნა. ხშირად ესეც მომხდარა, რომ როცა რომელიმე მთავარი წყალობას შეაძლევდა (სოფლებს, მცხოვრებთ) მაშინ მოახსენებდა როსტომი: „ბატონო მე ღვთისა, და თქვენის წყალობის კმაყოფილი ვარ, სხვანიც არიან, რომელნიც საჭიროებენ თქვენს წყალობას და ყურადღებას, უმჯობესი იქნება იმათ უბოძოთ და სხვებიც თქვენი შევრდომნი უფრო მადლობელნი და ერთგული მოსამსახურე გეყოლებიანო“ (ეს სიტყვები ეხლა ვგონებ არავის მოუვა თავში, რადგან ეს ძველებური დიდებული ხასიათი „დრომ წაიღო და ჩაყლაპა“.) მართალია, როსტომს ბევრი რამ შეუძენია მთავრების წყალობა—გლეხები და მამული, მაგრამ, გარდა პირადი ერთგულებითი სამსახურისა სამაგიეროდ ნივთიერი სამსახურიც დიდი მიუძღოდა მთავრის სახლისადმი და ამისდა მიხედვით აჯილდოებდენ მას.

როსტომი, როგორც ვიცით, უსწავლელი კაცი იყო, მაგრამ ვახტანგ მეფის კანონი საფუძვლიანად შესწავლილი ჰქონდა და „ვეფხვის-ტყაოსანი“ ესე ქართველთა ერის დიდება და თავმოწონება წიგნი—ზეპირად იცოდა თითქმის; ეს ისე უწყობდა ხელს მის მოქმედებას მწერლობაში, (თუმცა მისი ხელნაწერი ძნელი ამოსაკითხავი იყო) საფუძვლიან განაჩენში, წყობილს და წუნდაუდებელს სიტყვებში, რომ

ვისაც ჭნდა გარდაეკითხა იგი—ყოველი მცოდნე პირი დასახავდა როსტომს ნასწავლ კაცად და ღრმა ჰაზროვნების მექონად. მისი განაჩენის შერყევა ცოდვად ითვლებოდა ხალხში, რადგან დარწმუნებული იყვნენ, რომ სიმართლეზე იყო დამყარებული. ძვირად თუ მთავრები შეეხებოდენ განაჩენის დარღვევას, და, თუ მოხდებოდა ისრეთი—ისიც ძლიერ იშვიათად.

მომხდარა ესეც: ვიღაც სამთავრო აზნაური უჩიოდა მამულს ხაზინას—მთავარს. საქმე განიხილა უზენაეს სასამართლომ და განაჩენი დაადგინა როსტომის აზრზე: მამული გამოირიცხა ხაზინიდამ, ჩემოერთვა მთავარს და დაუბრუნდა მომჩივანს სასამართლოს განჩინებით. საქმე, როგორც წესი ითხოვდა, წარუდგინეს მთავარს ხელმოსაწერად და დასამტკიცებლად. მთავარმა არ დაამტკიცა განჩინება და წერილობით დაუბრუნა როსტომს. მთავარი სწერდა: „ამ განაჩენს ბრალი ედება ხაზინის ზარალისა, ავისათვის მოგანდობთ თქვენ და გთხოვთ, ამ საქმეს კარგათ დახედოთ, დაკვირვებით გაარჩიოთ და თქვენი აზრი მომახსენოთ მეო“. როსტომმა, როგორც მიიღო ეს წერილი მთავრისა დაუყოვნებლივ მისცა პასუხი: ამ საქმეს დავხედეთ დავაკვირდით და გავარჩიეთ, სამართალმა სადაო მამული არგო მომჩივანს, და უკეთუ თქვენის უფლებით ჩამოართმევთ ეგ თქვენი საკუთარი ნება იქნება და არა—სამართლისაო. ამის შემდეგ ამაზე საქმე არ შემდგარა, განჩინება მოვიდა თავის ძალაშიდ.

ხალხში საზოგადოდ ისე გავრცელებული იყო ქება-დიდება როსტომისა, მისი განსხვავებულის სამართლიანი მსჯელობისა და კეთილდღეობისათვის, რომ მეგრელებმა ლექსიც კი შეთხზეს თავიანთებური ენით როსტომის მოსამართლეობაზედ. [1]

ეს, იმ დროის წრფელი გულის გამონახატი სიტყვები, კიდევ დარჩენილია აქამომდე. დღესაც, მოხუცნი იმა დროისანი ამ სიტყვებს (ლექსს) სიხარულით და თან ოხვრითაც იგონებენ მათდა თავმოსაწონებლად, რომ პირველს ხანებში მათ ოქროვან დროს მსახურებდენ ოქროს პირი კაცებიც.

როსტომი, დროზედ ხუმარიც იყო, რომელშიდაც ყოველთვის აზროვანი სიტყვები გამოითქმოდა. მოაზრებული სიტყვები ხომ ხანდაუზმელად და დაუბრკოლებლად ამოსდიოდა პირიდან. ეს ნიჭი

---

[1] ეს ლექსი იხილეთ ამავე წიგნის 127 გვერდზე.—რედ.

იმას ბალნობიდან დაჰყვა; თვით მთავრის გრიგოლ დადიანის დრო საც კი (მაშინ ყმაწვილი იყო) ხშირად გამოიჩენდა თავს ასრეთის ნიჭით ამხანაგობაშიდ. ხანდისხან ბატონი გრიგოლიც განკვირდებოდა როსტომის ნიჭიერად წარმოთქმულს სიტყვებზედ, ამისათვის ხშირად უბრძანებია კიდეც, რომ ეს ყმაწვილი (როსტომი) თავის დროზედ სასარგებლო კაცი გამოდგება ქვეყნისთვისაო,—აი, ამ წინასწარმეტყველებამ მთავარი გრიგოლისამ კვალიც იჩინა და კიდეც ამ გზაზე დააყენა როსტომი; მისი ამ ქვეყნიერი ცხოვრება შეიქმნა ყველასათვის სასარგებლო და კეთილსახსოვარი. [1]

სხვათა შორის ამასაც ამბობენ: „როდესაც როსტომი და ორი სხვა მდივანბეგები.... ერთად არჩევდნენ საქმეს მაშინ ერთი იმათგანი ეტყოდა მეორეს — აცა (როსტომს), მეორე იტყოდა—გვაცა (მე და როსტომს) მესამე-კი როსტომი იტყოდა—მაცა, ამ მოსამართლეების სიტყვებს ხალხი ამნაირს მნიშვნელობას აძლევდა:—პირველის სიტყვაში იხატებოდა რწმუნება და უპირატესობა როსტომისადმი, მეორეში — როსტომთან ერთად აზრის შეერთება—ანუ—მეც ვიყო და მესამის სიტყვაში სჩანდა უფლება და თან რწმუნება — ნდობა ხალხისა და თან დანდობაც თავის-თავზედ; ამ აზრში როსტომი სრულიად მართალი იყო, ვინაიდან მისი მსჯელობა წრფელი, მიუდრეკელი და სწორი და ამ თვისებების გამონაწვევი განაჩენი—რათქმა უნდა—სამართლიანიც იყო“.—

მოგვყავს აქვე ზოგიერთი მოსწრებული სიტყვა, წარმოთქმული როსტომისაგან სხვა და სხვა დროშიდ:

1

მთავარს დავ. დადიანს თურმე ჩვეულებად ქონდა ბაყაყის ჭამა, ამას უმზადებდა ერთი ფრანცუზი გვარად „ლეტარი“. ეს ამბავი როსტომმა შეიტყო და ძლიერ იუცხოვა,—მოუვიდა გული და სთხოვა მთავარს, რომ სანსახურიდან გაენთავისუფლებინა, (მაშინ სახლთ უხუცესად იყო). დავითს ეწყინა როსტომის სამსახურიდან გასვლა და გამოკითხა ამისი მიზეზი.

—სახლთ-უხუცესი და მმართველი სახლისა უნდა განაგებდეს სხვათა შორის მთავრის სუფრასაც, და რადგან მე ბაყაყების ულუ-

[1] როსტომმან საჩინო თანამდებობაშიდ ემსახურა მთავრებს. და მისს ქვეყანას—ორმოც წელიწადზედ მეტი.

ფის გამრიგედ არ გამოვდგები ამისათვის ვანებებ თავს სამსახურსო. ასეთი წესწყობილებისათვის სხვა უფრო გამოგადგებათო, უპასუხა როსტომმა.

2

მთავარმა დავითმა კითხა როსტომს: „როსტომ, მეცნიერები ამბობენ, რომ მზე გაჩერებულია და ქვეყანა ბრუნავსო, ამაზე რას იტყვიო“. როსტომმა შეხედა იქვე მდგომს თავადს ქოჩაქიძეს და სთქვა: მართალი უნდა იყოს სწორედ, მართალიო.

—ბატონო, ჩემს სახლში (გორდში) ყველას აციებს ეხლა და ჭალადიდელი კი ასე მრთელად არისო, გავს რომ ჩვენი გორდი ეხლა ჭალადიდში უნდა იყოს მოქცეული და ჭალადიდი კი, გორდშიო,— მოახსენა როსტომმან.

3

დადიანი დავით მინდვრათ—ცაცხვის ჩრდილში დაბრძანდა. აქვე ახლდნენ როსტომი და სხვა თავადაზნაურობა. ბაყაყი ხეზედ გასულიყო და ყიყინებდა. იქვე მყოფმა თ. გ. ფალავამ სთქვა: რამ გაიყვანა ეს ოხერი ამ დიდ მაღალს ხეზეო.

—როსტომმა წამოიძახა: გაჭირვებამაო.—

მინდორზე არ დააყენა კაცმა და წყალში არ ჩააყენა, დასდევენ საწყალს და ხეზედ გავიდა თავის საშველადაო, უთხრა როსტომმან.

დადიანი მიხვდა რისთვისაც ამბობდა ამას როსტომი და გაეცინა.

4

მთავარს დავითს ყავდა მდივნად „ივა-ბერი“, გვარად ხოშთარია. ეს ბერი ცუდი თვისების იყო, ხშირად ასმენდა მთავართან მოსამსახურე პირებს და როსტომის საყვედურსაც კი ეტყოდა თურმე. ეს გარემოება როსტომმა იცოდა და ამისათვის არ იყო კმაყოფილი ივა ბერის, რადგან ცუდ ხასიათის კაცად იცნობდა. აღდგომა დღეს, როდესაც მთავარმა დავითმა განსხვავებული და შესანიშნავი დღესასწაულობა იცოდა, აქ შემოკრებული იყვნენ დიდი საზოგადოება სხვა და სხვა მხარისა. სხვათა შესაქცევართა შორის იყო ამართული ყაბახიც, ვინც ყაბახს ჩამოიღებდა საჩუქრად დიდი სირმის თასს მიიღებდა.

ბევრი ესროლეს ყაბახს, მარა ვერ მოახვედრეს. როსტომმა მოატანია თავისი თოფი, გატენა, ესროლა და ყაბახი ჩამოიღო. ყველამ მიულოცა გამარჯობა როსტომს. შემდგომ წარსდგა მთავართან იმ იმედით, რომ ისიც „ვაშა“-ს ეტყოდა და გამარჯობას მიულოცავდა. დავითმა იოხუნჯა, შესძახა როსტომს: „როსტომ, ვგონებ მარცხად მოგვიდა ყაბახის ჩამოღებაო“.

—მარცხი ის იქნებოდა, რომ ყაბახს აცდენოდა და ივა ბერს მოხვედროდაო, უპასუხა როსტომმა.

5

როსტომი იჯდა მთავარ დავითთან სადილად. შემოიტანეს „ზაკუსკა“ ბოსტნეულით. სადილის შემოტანამდის ამას შეექცნენ სხვები და როსტომი კი ელოდა ხორცეულ საჭმელს. ბოლოს, მოთმინებიდან გამოსულმა დაუძახა თავის დალაქს, მთავარმა კითხა რათ გინდა დალაქიო.

—ბატონო! მე ბალახს არ გიახლებით და ჩემს ჯორს მაინც გაუგზავნიო, უთხრა როსტომმან. დადიანს გაეცინა და ბრძანა—სადილი მოერთმიათ. სუფი შემოიტანეს, ყველამ გულიანად შეხვლიპა წვენი და გადვიდნენ მეორე პორციაზედ. როსტომს ჯერ ვერ გაეთავებინა სუფი და კითხა კიდევ დავითმა: როსტომ, რას შვრები, რატომ არ მიირთმევ სუფსო.

—თქვე, დალოცვილო, უშველებელ ტბაში ორი ნაჭერი ხორცი ჩაუგდიათ, მოგეხსენება გლახა ქვეითი გახლავარ, ვსდიე ამ ტბაში ხორცს მარა ვერ დავიჭირე და იმას შევრჩიო—მოახსენა როსტომმან. მთავარმა, სხვა არჩეული საჭმელი მოართმევინა როსტომისათვის.

6

მთავარმა ლევან დადიანმა გასცა ბრძანება, რომ ჩემს სამთავროში ყაბალახი არავინ დაიხუროსო. სამაგიეროდ „ფაფანაკი“ ან „ბოხოხი“ უნდა დაეხურათ. დუტუ მანუჩარის ძე დადიანი (ბიძაშვილი მთავრის ლევანისა) გარდაუდგა ამ ბრძანებას;—მას და მის მხლებლებს ყველას ყაბალახი ეხურათ. ეს მთავარმა შეიტყო და მეტად გულმოსული იყო დუტუზედ. ერთს დღეს,—სასახლეშიდ მოიყვანეს დუტუც. ყველას ჰგონია, რომ დაუსჯელად ვერ გადაურჩება მთავარს დუტუო. როგორც, დაინახა დუტუ მთავარმა, მივარდა განრისხებული და უბრძანა: როგორ გაბედე ჩემი ბრძანების

გარდამავლობაო“. ასეთი გულმოსრულ კითხვაზედ დუტუმ შემკრთალად მოახსენა: „ბატონო, ქუდი მე არ მქონდა, რა უნდა მექნა, ყაბალახი მიტომ მეხურაო“ როსტომმა ვერ მოითმინა ასეთი უსაფუძვლო პასუხი და უცებ უთხრა დუტუს: თქვე დალოცვილო, ხომ იცი სიცრუეს მოკლე ფეხები აქვსო, სხვა არა იყოსრა, ეგ თქვენი ყაბალახი ხომ ასე ფართეა, დაგეჭრა და თორმეტი „ფაფანაკი“ გამოვიდოდაო. მთავარს როსტომის სიტყვამ ღიმილი მოგვარეს, გაბრუნდა და სახლში შევიდა, იქ გული მოილმობიერა და დამნაშავეც გარდურჩა სასჯელს.

7

მთავარმა დადიანმა ლევანმან საქართველოს მეფეთან გაგზავნა საქმის გამო მოსალაპარაკებლად როსტომი და სხვა წარჩინებული პირები. მეფემ პატივისცემით მიიღო სტუმრები და რიგიანის პასუხით გამოისტუმრა. კარის კაცებმა როსტომი—როგორც კოჭლი, აიხირავეს და ერთმა იმათგანმა დაილაპარაკა: „ეს კოჭლი რომ გამოუგზავნიათ უთუოდ დადიანს კაცი არა ჰყოლიაო“. როსტომმა ყური მოკრა ამ სიტყვას და უთხრა:“ კაცები კიდევ კაცებთან არიან გაგზავნილიო და მე აქ, თქვენთანაო“.

აქვე, სხვა შემთხვევაშიდ ბევრი რამ ილაპარაკეს მეფეზე და დადიანზედ სტუმრებმა და მასპინძლებმა. ერთმა ქართლელმა ჰკითხა როსტომს: თქვენი მთავარი რას ნადირობსო.— დადიანი ნადირობს დრო-დროთი ირემს, შველს, არჩვს, ტახსო, უპასუხა როსტომმან. ქართლელმა დაცინვის კილოთი უთხრა: „მე რომ ტახი ვიყო და თქვენს დადიანთან დამსვა, რას მიზამსო?—..... გაჭმევს, სხვა რა პატივისცემის ღირსია ღორიო, უცებ მოუჭრა სიტყვა როსტომმა და გაშორდა.

8

მთავარი ლევან გარეთ აივანზედ იჯდა და თან ახლდა როსტომი. ორი უცხო კაცი ამოვიდა აივანზედ, მთავარს სალამი მისცეს მდაბლად და როსტომს გულზე ეამბორნენ. როსტომს გაუკვირდა იმათი მოქცევა და კითხა, ვინ ხართო.—თქვენი გამზრდელები გახლავართ, ხუბუტიები, მიუგეს იმათ. როსტომმან უცებ უპასუხა: უმადური გამყოფათ ღმერთმან—შუაძვალი მოგიმტვრევიათ ჩემთვისო[1]

[1] როსტომს გამზრდელის სახლში ქონდა ფეხი ნატკენი, აკვანში ჩაკვრის დროს.

და რანაირი გამზრდელობა არის ესაო და წაიყვანა კი თავის ბინაში. მთავარი სახლში გაბრუნდა და დედოფალსაც კი უამბო ეს სასაცილო შემთხვევა.

9

მთავარი გრიგოლ დადიანი და სასახლის კარის კაცები ბაასობდენ. აქ, სხვათა შორის იყვნენ ოტია ჯაიანი და სიკო კორძაია. მთავარმა ბრძანა, რომ ძველოდესმე ისეთი უსჯულოება ყოფილა, რომ კაცები—მიცვალებულს სჭამდენ თურმეო, მაგრამ თავისი სახლის მკდარს იმავ სახლში მყოფი არ სჭამდნენ, მეზობელს გაუგზავნიდა, ასესხებდა და ისინი შესჭამდენო, სამაგიეროშიდ, როცა მეზობელი მოკვდებოდა გარდაუხდიდენ, მაგიერს მკვდარს გამოუგზავნიდენო. აქვე როსტომიც იდგა და უყურებდა (მაშინ ყმაწვილი იყო). ეს რომ გაიგონა როსტომმა დაილაპარაკა: რამდენი უსამართლობა გაერეოდა ამ აღებმიცემობაშიო. მაშინ მთავარმა კითხა როსტომს; რა სთქვი ყმაწვილო, რაზე ამბობ მაგასო? როსტომმა გარდახედა იქ შემოკრებულთ და მოახსენა მთავარს: „ბატონო! მე რომ ოტია ჯაიანი მომიკვდეს და გავასესხო და სამაგიეროდ სიკო კორძაია გამომიგზავნონ არ მივიღებო, ეს ნამეტანი ზარალიც იქნება და უსამართლობაცაო“.[1] მთავარს გაუკვირდა ყმაწვილისაგან ასეთი შენიშვნა და გაეცინა კიდეც.

10

როსტომის მსაჯულთ-უხუცესობის დროს, დაუცხრომელ ქურდად შენიშნულ იყო ა. ჯაიანი, რომელსაც მთავრობა სდევდა ავკაცობისათვის. ერთს დღეს როსტომმა გარდიხედა თავისი სახლიდან მდინარე ტეხურის პირად, [2] რომელიც ძლიერ მომატებული იყო, დაინახა ვიღაც მისცურავდა ცხენით ამ საოცარს აღელვებულს წყალში დიდის გაჭირვებით აი აგერ წაიქცევა და აი აგერაო. როცა გაიგო როსტომმა თავისი მოურავის ფ. გუგუნავასგან, რომ ა. ჯაიანი არისო, მაშინ შესძახა მდინარეს: „აბა ჰა, ტეხურო! გამოიჩინე სასწაული, ნუ გადაარჩენ ამ ბოროტს, დაახრჩვე, მოსპე ეს ქვეყნის მტერიო“. ამ დროს კიდეც გასცურა მგზავრმა კიდეში და გაჭუსლა თავისი ცხენი.

[1] ოტია ჯაიანი იყო მაღალი და სრული ტანის კაცი, სიკო კორძაია კი პატარა ტანის იყო.

[2] მდინარე ტეხური უვლიდა როსტომის სახლის **გვერდით.**

როსტომმა მწარე სიტყვებით შეუტია მდინარეს:

„შე უსამართლოვ, ბერს ახრჩობ, მონაზონს ახრჩობ [1] და ეს ქვეყნის მავნებელი რათ გადაარჩინე, რათ არ მოსპე სხვების სამაგალითოდო“, და გულმოსული ესროლა თავისი ჯოხი მდინარეს.

11

როსტომმა ცოლი შეირთო, თავადის მიქელაძის ქალი. დიდი ქორწილი გადაიხადა. ქორწილში დაესწრო მეგრელიის მთავარი და სხვა წარჩინებული პირები, როგორც სამეგრელოდან ისე გარეშე ქვეყნებიდამაც. მეორე დილას როსტომს წინ შეხვდა დიდი ნიკო დადიანის „სიმონა გლახა“, სიმონამ კითხა: „როსტომ, კიდო კოჭლობო? —შე სულელო, თურმანიძე [2] კი არ შემირთავს, მიქელაძის ქალი შევირთეო, უთხრა როსტომმა.

12.

როსტომს აფხაზი ესტუმრა. მიიღო როგორც სტუმარი და პატივი სცა. შემდგომ გაცნობისა აფხაზმა ჩვეულებრივად დაუძახა როსტომს: „ვო, როსთო, ანბეე—შვანბეე (როსტომ, ანბავი რა იციო).—როსტომმა ჩაილაპარაკა: მოგეცა ღვთის წყალობა, დადიანის საიდუმლოებანი მე შენ გიამბოო. მერე უამბო როსტომმა: „ქურდობა-მტაცებლობას თავი დაანებეთ, ცხოვრება კაცური იქონიეთ და აი საჭირო ამბავიც ეს არისო, როცა ასე მოიქცევით, ყოველი რიგიანი კაცი თქვენი მადლობელი და პატივისმცემელი იქნებაო“. შემდგომ სტუმარმა კითხა თავისი „მაყალეს“—(მხლებელი—ამხანაგი) „ჩქიმი ბარგი სოჩვიი“, (ჩემი ბარგი სად შეინახეთო). როსტომს ეს ბარგი ხურჯინი ეგონა და უბრძანა მსახურს სალაროშიდ შეეტანათ და იქ შეენახათ, მაშინ აფხაზმა უჩვენა თავისი ლეკური, რომელსაც ბარგს უწოდებდა. ამაზე კი გაეცინა როსტომს და უთხრა: „შე კაი კაცო, პირველ საკეთილშობილო იარაღს—„ლეკურს“, რომ ბარგს ეძახი, სხვა რაღა დაგრჩენია უკეთესი სავაჟკაცო კეთილშობილსაო.

---

[1] ამის წინა დღეს ერთი ბერი და ერთი მონაზონი დამხრჩვალიყვნენ ტეხურში.

[2] თურმანიძენი იმ დროში გამოჩენილი ექიმები იყვნენ.

ვინ როგელ გვერდზეა მოხსენებული.

არლოვი—33.
ანჯაფარიძე გრიგოლ—34.
ალექსანდრე I, 47, 49, 50, 52.
ალექსანდრე IV—50.
ალექსანდრე II—52.
ანასტა (ბერძენი)—63.
ახვლედიანი თეიმ.—66.
აფაქიძე—72.
აფაქიძე ბეჟან—85.
აკოფოვი—107.
აგიაშვილი თეიმ.—114.
ახვლედიანი ანტ.—114, 118, 124.
ასათიანი ოქროპირ—124.
აფაქიძე გუთუ—127.
აფაქიძე ასლან—135.
ალექსეევ-მესხიევი დ.—137.
არხიმანდრიტი ანტ.—144.
არხიმანდრიტი ზაქარია—144.
არხიმანდრიტი თეოფანე—145.
ახვლედიანი გლახუა—146.
ათაბაგი—165.
აფხაზი დავით—15.

ბებუთოვი ვასილი—3, 4, 76, 92, 95.
ბარონ როზენი—4, 5, 14, 46, 75, 15, 78, 140, 147.
ბარონ ნიკოლაი—13, 92.
ბარათაშვილი ტატო—13.
ბროსსე მ.—29, 45, 57, 70, 74, 106, 114, 138, 165.
ბესტუჟევი—32.

ბერ-მონოზანი ბენედიქტე—40.
ბლუდოვი—45.
ბატონიშვილი ვახუშტი—45.
ბატონიშვილი (დადიანი) მანუჩარ—58.
ბაბინი—58.
ბატონიშვილი არჩილ—61.
ბეჭვაია—62.
ბასილაია ბოშია—63.
ბატონიშვილი (დადიანი) დუტუ—66, 114. 177.
ბერიძე—80.
ბატონიშვილი ალექსი—114.
ბატონიშვილი ტაია—114.
ბორისოვი რომან—134.
ბასილაია ნიკ.—137.
ბობოხიძე—146.
ბედიანი—164.

გოლოვინი—9, 16, 75, 78.
გრიბოედოვი ალ.—13.
გეგეჭკორი ანდრი—29, 33.
გურიელი გრიგოლ— 33, 65.
გრიგოლია მერაბ—34, 40, 55.
გეგელია ბაკიჩია—40.
გურიელი გიორგი—50.
გეგელია გიორგი—61.
გახოლა, გახო } სვანები—63.
გელოვანი გიორგი—66, 149.
გაგარინი—69, 153.
გურიელი დიმიტრი—73.
გუგუნავა დათა—74.
გიგინეიშვილი სიკ.—74.
გუგუშვილი გიორგი—36.
გუგუშვილი ალ.—86.
გალიცინი—106.
გვიჩია—110.

გელოვანი ფარნ.—114.
გაბუნია—118.
გვათუა დავით—119.
გრიგოლია ნიკო—145.
გაწერელია ივა—146.
გუგუშვილი ლომკაცი—146.
გობეჩია გიგო—149.
გურიელი მამია—156.
გურიელი როსტომ—165.
გურიელი გიორგი—165, 166.
„ ვახტანგი -166, 167.
გოჩაძე ფარუხია—166.
გურიელი სიმონ—166.
გურიელი ქაიხოსრო—167.
გოშაძე—167.
გუგუნავა ფ.—179.
გაბლიანი გივი—15.

დადიანი დავით 3—180.
დადიანი ლევან 3, 5, 10, 16, 45, 51, 69, 86, 168, 177.
დადიანი გრიგოლ—3, 6, 54, 56, 58, 70, 79, 156, 160.
დედოფალი ეკატ.—19, 51, 52, 54, 60, 153, 156, 160.
დედოფალი მართა—3, 7,60, 69.
დადიანი კაცია—4, 61, 63.
დადიანი გიორგი—10, 78, 79.
დიდი-ნიკო (დადიანი)—10, 50, 119, 125, 141.
დედოფალი ნინო—12, 18, 47, 50, 86, 156.
დადიანი ნინო—14, 55.
დადიანი გრიგოლ (მთავარი)—21, 47, 61, 86.
დუბროვინი—31, 116.
დგებუაძე ევგენი—33, 34.
დადიანი კ.—36.
დადიანი კონსტ. (წიწა)—41, 111, 156, 160, 171.
დადიანი ბეჟან—50.
დადიანი მანუჩარ—61.
დადიანი ნიკოლოზ—53, 55, 60, 138, 157, 160.

დადიანი ნიკ ნიკ—ზის ძე (პატარა)—61.
დედოფალი ანა—61.
დგებუაძე ბეჟან—62.
დადიანი გრიგ. ტარიელის-ძე—66.
დგებუაძე გრიგოლ—66.
დევდარიანი ბეჟუკი—67.
დადიანი პეტრე—79, 118, 124.
დადიანოვი ელიზბარ—80.
დადიანი ოტია—124, 168.
დადიანი მენიკი—127.
დგებუაძე სოლ.—137.
დიმიტრი—137.
დეკანოზი—137.
დგებუაძე სიკო—139.
დადიანი ანდრია—161, 162.
დადეშქელიანი მურზაყან—14, 15.
„ ციოყ—14.
„ დიგორხანი—14, 15.
„ დარეჯან—14, 15.

ერმოლოვი—4.
ერისთავი გიორგი—14.
ესპეხო—16, 17.
ეპისკოპოსი გიორგი—16, 144.
ედემყვავილისა—69.
ერისთავი კონსტ.—70.
ერისთავი რაფ.—89.
ეპისკოპოსი ექვთიმე—144.
ეპისკოპოსი გერმანე—144, 153.
ექსარხოსი ისიდორე—144.
ეპისკოპოსი ზაქარია—153.
ერისთავი შოშიტა—168.

ვარანცოვი—24, 25, 27, 29, 35, 56, 75, 109, 110, 151, 156, 158.
ვასილიევი—60.
ველიამინოვი—129.

თვალთვაძე სამ.—39.
თევზაია ჯარუკია—111.
თოფურია სეხი—119.
თოფურია ქაქუჩია—145.
თურმანიძე—180.
თარხნიშვილი ალ.—14.

ივა-ბერი—13, 32.
იოსელიანი პლ.—49, 50, 138.
იოსელიანი იოანე—50.
ისკანდერ ფაშა—56.
ივანენკო—66, 76, 90, 116.
იაკოვლევიჩი—66, 67.
იონა—138.
იოსელიანი ნიკო—146.

კედია—60.
კუხალეიშვილი ბერუკელა—67.
კობახიძე მაიკო—69.
კორსაკოვი—87.
კოკებუ—109.
კოლხიდელი—77, 137.
კორძაია ს.—146, 179.
კორძაია ზ.—146.
კორძაია გ.—146.
კაროლინა—155.

ლატარი—34, 175.
ლარაძე—41.
ლამბერტი არქანჯელო—44, 54, 96.
ლამხია—68.
ლიტვინოვი—107.
ლაშქარევი—108.
ლოლუა ბასა—119, 120.
ლოლუა უტა—119, 120.
ლასხიშვილი ხოსია—167.

მუხრან-ბატონი ივ.—14, 92.
მეუნარგია ი.—24, 28, 155, 157.
მეფე ვახტანგ VI—30.
მაჰმადი—52.
მეფე გიორგი XIII—52.
მიურატი—60, 62, 157.
მხეიძე პეტრე—66, 120, 123.
მიქელაძე გლახუა—67.
მეფე სოლომონ—67.
მუხრანთ-ბატონი გიორგი—92.
მორენას—108.
მაკარაძე—119.
მიტროპოლიტი დავ.—134, 144, 152.
მიტროპოლიტი ბესარ.—134.
მაჭავარიანი დავ.—135.
მეუნარგია პავლე—137.
მიმბაში—137.
მამა ეგნატე—137.
მიტრიდატი—137.
მელია—145.
მიხაილაშვილი ცხაკუნია—148.
მიხაილაშვილი აბრამ—148.
მეუნარგია მიხ.—153.
მიურატი იოაჰიმ—159.
მეფე ბაგრატ IV—164, 165.
„ გიორგი III—164, 165.
„ თამარი—164.
„ დავით IV—164.
„ გიორგი V—164.
„ ალექსანდრე—165, 167.
„ კონსტანტინე—165.
„ ლევანი—166.
„ სიმონი—166.
„ ვახტანგი—167.
მიქელაძე დავითი—169.
მიქავა უტუ.—VII—VIII.
მაკალათია ს.—IV—XI.

ნესელროდე—15, 46.
ნეიდგარდი—75.
ნიკოლოზ პავლეს-ძე—76, 106, 146.
ნაზირი—137.
ნაპოლეონ I—159.

ორბელიანი გრიგოლ—13.
ორზოლია—3.
ომარ-ფაშა—56.
ოსმანი—62.

პასკევიჩი—4, 5, 108, 133, 146.
პოტოცკი—32, 109.
პრიბილი—41.
პოლოვცევი—53.
პუპი—54.
პრინცესა სალომე—56, 62.
პანკრატიევი—128.

ჟორდანია პეხუ—42.
ჟორდანია გიორგი—118.
ჟოზეფი—58.

რაევსკი—39.
რაისი—54.
როჭანი—63.
რტიშჩევი—129.
რაზმორდუკი—102, 151.

სტალინი—IX.
საბინინი—50.
სმიტტენი—75.
სალაყაია ნიკ.—111.
სკინდირ (იგივე ისკანდერ) ფაშა—123.
საინ-ოღლი ხუშუტ—148.
სახოკია თედო—XI.

ტაციტი—137.
ტიგრან—137.

ფალავა ნიკო.—39, 43.
ფალავა ბათუ—42, 72.
ფალავა არჩილი—66.
ფალავა გახუ—66.
ფალავა სოლომონ—66.
ფრანცუზი სოლომონ—68.
ფალავა დავით—72.
ფალავა გიგო—80, 114, 118, 123, 124.
ფალავა დუტუ—114.
ფალავა ზურაბ—118.
ფალავა გ.—176.

ქავთარაძე—43.
ქიაჩელი ლ.—58.
ქუთისოვი—87.
ქირია ქ.—91.
ქოჩაქიძე მაქს.—114, 176,
ქოიავა მაძინია—124.

ღოლობერიძე ბეჟან—167.

ყიფიანი დიმ.—56.
ყიფიანი გოგი—149.

შჩერბინინი—56.
შენგელაია—58.
შარვაშიძე მიხ.—67.
შპრინგელი—139.
შერ-ოღლი ოსმან—148.

ჩიჩუა პეპუ—3.
ჩერნიშევი—5, 16, 27, 128, 158.
ჩიჩუა კაცია—10, 58, 79, 114, 119.

ჩიქვანი დათა—37, 74, 91, 95, 149.
ჩიქოვანი ალექსი—42, 80, 114.
ჩუბინოვი დ.—45, 50.
ჩიჩუა გიორგი—65, 79, 85.
ჩიქოვანი ივანე—65, 67, 118, 124.
ჩიქოვანი ხოსია—66.
ჩარკვიანი ნ.—67,
ჩიქვანი როსთო—68, 118, 124, 125, 126, 145, 169,
ჩაგუნავა—68.
ჩიქვანი გიორგი—69.
ჩაჩიბაია—80.
ჩიქოვანი ბერი—80, 85.
ჩიქოვანი ლევან—81, 85.
ჩიქოვანი ანტ.—114, 118, 123, 124.
ჩიქოვანი სიკო—118, 124.
ჩიქოვანი ვახტანგ—118, 124, 149.
ჩიჩუა დავით—119.
ჩიჩუა მიხა—119.
ჩიქავა—123.
ჩიქოვანი გუძა 126.
ჩხეიძე სეხნია—167
ჩიქოვანი გიორგი—169.
ჩიჩუა ხახუ—169
ჩიჩუა ასტანდარ—169.
ჩიქოვანი ლევან—169.
ჩიქოვანი ტარიელ—169.
ჩიქოვანი დავით—169.

ცაიშელი—3.
ცხვიტარია გიორგი—32.
ციციანოვი—61, 107.
ცილლე—109.

წერეთელი ზურაბ—3.
წერეთელი ექვთიმე—34.
წიწავა ქვ.—91.
წულუკიძე პაატა—167.

ჭავჭავაძე ალექსანდრე—13, 15, 52, 60, 88, 92.
ჭავჭავაძე ნინო—13.
ჭავჭავაძე ეკატერინე—13.
ჭავჭავაძე გულბაათ—41,
ჭყონია ალექს.—44. 54, 96.
ჭყონდიდელი გიორგი—18, 23.
ჭილიაევი (ჭილაშვილი)—56.
ჭყონდიდელი ანტ.—80, 141, 153.
ჭოჭუა გუკოჩია—110, 124.
ჭოჭუა მახუია—110
ჭოჭუა იესიკა—110.
ჭალადიდელი—114.
ჭიჭინაძე ივ.—135.
ჭედია დათაია—146, 148, 149.
ჭედია ერისთო—148.
ჭყონდიდელი ზაქარია—156.
ჭყონდიდელი ევდიმოსი—168.

ხოშთარია ივ.—32, 176.
ხოშთარია თევდორე—32.
ხოფერია ბეს.—33, 120, 124, 146.
ხურცილავა ივა—62.
ხულორდა(ვა)—63.
ხერგიანი—67.
ხოფერია ნიკო—85, 146.
ხვარძიკია—123.
ხუხუნი ანდრი—145.
ხაბურზანია გიორგი—146.
ხოშთარია მეთოდე—146
ხუბუტია—178
ჯანოევი—35, 120.
ჯგუშია—68.
ჯორჯიკია ბეჩ.—111, 114, 115.
ჯორჯიკია გიორგი—115.
ჯორჯიკია უჩა—118.
ჯაიანი ნიკო—120.
ჯაიანი იოსებ—120.
ჯანუაშვილი (იგივე ჯანოევი)—148.
ჯაიანი ოტია—179.
ჯაიანი ა.—179.

ჰერაკლე—50.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

		გვ.
	წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა	V
I.	დავით დადიანის დაბადება. მისი გაგზავნა აღსაზრდელად ქუთაისს და თბილისს. სამეგრელოს მემკვიდრედ დამტკიცება. დავით მოურავთა-ზედა მოურავი. სამეგრელოს არევ-დარევა	2
II.	დავით დადიანი სამეგრელოს მმართველი. მისი ჯვარისწერა. მთავრობის გადაცემის ცერემონია ზუგდიდში	12
III.	ლევანის გარდაცვალება. დავითის წერილი ნიკოლოზ I-თან. დავით დადიანის ტახტზე ასვლა. ინვენსტიტურა	25
IV.	ბროსეს აზრი დავით დადიანზე. მთავრის კანცელარია: ქართული და რუსული. ივა-ბერი. ანდრი გეგეჭკორი. ვარანცოვის ბეჭდის ძებნა	29
V.	დავითის საქმეთა აღნუსხვა. სხვადასხვა მოგონებანი	37
VI.	სატახტო ქალაქი და სასახლეები. ზუგდიდის ბაღი. ვლაქერნის ხატი	44
VII.	სასახლის წყობილება. აღდგომის დღესასწაულის გადახდა	65
VIII.	საგარეო საქმეები. რუსის მთავრობასთან განწყობილება. მეზობლის რიდი. საიდუმლო წერილი დავით დადიანისა. მთავრის ვექილები სამეგრელოს გარეთ—მათი იურისდიქცია	75
IX.	მთავრის შემოსავალ-გასავალი. გადასახადები. სამთავრო ფინანსები	86
X.	მიწის მეურნეობა: სიმინდი, პურის ჯიშები, მეაბრეშუმეობა. სხვადასხვა კულტურები	94
XI.	გზები და არხები. არხის გაყვანაზე მომუშავე გლეხთა გასამრჯელო	106

XII. ადმინისტრაცია. ოდიშ-ლეჩხუმის რვა მაზრად დაყოფა. ამ მაზრების ხელისუფალნი 112
XIII. სასამართლო. ძველი და ახალი კანონები. როსთო ქუ ლა. რუსული კანონის შემოსვლა. პანკრატიევის რა- პორტი 122
XIV. სახალხო განათლება. პასკევიჩის წერილი. სკოლები. დავ. დადიანი მწიგნობარი. დავითი შინაურობაში . . . 133
XV. ეკლესია და სამღვდელოება. თავად-აზნაურები 141
XVI. ვაჭრობა. ვაჭრები. იარმუკები. სავაჭრო ადგილები. მრეწველობა 148
XVII. დავ. დადიანის გარდაცვალება და დასაფლავება. ეკა- ტერინე დედოფლის მმართველად დანიშვნა 153

დ ა მ ა ტ ე ბ ა ნ ი:

I. სამეგრელოს მთავართა საგვარეულო ნუსხა 154
I. როსტომ ჩიქოვანი 169
მ ო ხ ს ე ნ ე ბ უ ლ პ ი რ თ ა ს ა ძ ი ებ ელ ი 181

No 14132
Date 15
Price

Ustugen
Lyksbo Amts N1
N 41
8 Jan 15-